

İRAN

ÇALIŞMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF IRANIAN STUDIES

CİLT: 6 SAYI: 1 2022 / VOL: 6 NO: 1 2022

E-ISSN: 2651-4370

Bilgehan Alagöz & Rahimullah Farzam

Sınırlı Rasyonellik Modeli Çerçevesinde İran'ın Doğu'ya Bakış Politikası

Şemsettin Çelik

Cumhuriyet Döneminde İran Transit Ticaretini Geliştirme Çabaları (1923-1950)

Eralp Yaşar Azap

XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkilerinde Derin Bir Krizin Tahlili: Tüccar Malları ve Alacak Meselesi

Kalliope Pavli

Gears in Motion Towards the Iranian Revolution

Seçil Özdemir

Iran-Iraq War: The Employment of Chemical Weapons

Gürkan Biçen & Muammer İskenderoğlu

On İki İmam Şiîliği'nde Veliyy-i Fakih'in Adâlet Sıfatı

İRAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ

The Journal of Iranian Studies

Cilt: 6, Sayı: 1, 2022
Vol: 6, No: 1, 2022

E-ISSN: 2651-4370

İran Çalışmaları Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir. Yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

E-ISSN: 2651-4370

Yayın dili: Türkçe- İngilizce

İran Çalışmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin değerlendirmesine sunulur. Gerekli görüldüğünde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi de alınır. Yazılar yayın kurulunun nihai onayıyla yayımlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap değerlendirmeleri vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul ve red kararı verebilir.

İran Çalışmaları Dergisi

Semerciler mah. Çark Cad. Pasaj 2000, Kitapçılar Çarşısı, No.2 Adapazarı/SAKARYA

Tel: (+90) (264) 2953673

İletişim: irancalisdergi@gmail.com

Web adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian>

Dergide yayımlanan yazılarda fikirler yalnızca yazar(lar)ına aittir. Dergi sahibini, yayıncıyı ve editörleri bağlamaz.

Tasarım-Baskı Hazırlık: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

The Journal of Iranian Studies

İran Çalışmaları Dergisi

E-ISSN: 2651-4370

Publishing Languages: Turkish- English

The Journal of Iranian Studies is an international peer-reviewed journal published biannually. Manuscripts submitted to the journal are reviewed by the editorial board at first, and then the evaluation of two referees will be asked. When it is deemed necessary, the evaluation of a third referee will also be taken. Articles will be published with the final approval of the editorial board. The editorial board has right to accept or reject the submissions (symposium, congress news, book reviews, etc.) other than research articles without sending to the referee.

The Journal of Iranian Studies

Semerciler mah. Çark Cad. Pasaj 2000, Kitapçılar Çarşısı, No.2 Adapazarı/SAKARYA

Phone: (+90) (264) 2953673

Contact: irancalisdergi@gmail.com

Web address: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iranian>

The views expressed in The Journal of Iranian Studies bind exclusively their authors not the owner of the journal, the publisher and the editors.

Graphic-Design: Karınca Ajans

Dr. Mediha Eldem Sok. 56/1 Kızılay-Ankara Tel: 0312 431 54 83

İran Çalışmaları Dergisi

The Journal of Iranian Studies

Derginin Sahibi Ahmet Yeşil
Owner of the Journal Ahmet Yeşil

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Ahmet Yeşil

Editörler/Editors

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Yeşil
ahmetyesil@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Faculty of Theology, Sakarya- Türkiye*)

Arş.Gör. Mustafa Şeyhmus Küpeli
mkupeli@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya- Türkiye*)

Yardımcı Editörler/ Assistant Editors

Müberra Dinler
muberradinler@gmail.com
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya- Türkiye*)

Arş. Gör. Zana Baykal
zbaykal@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya-Türkiye*)

Arş. Gör. Recep Tayyip Gürler
rtgurler@sakarya.edu.tr
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya- Türkiye*)

Arş. Gör. Melih Kazdal
melihkazdal@artuklu.edu.tr
Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Mardin-Türkiye
(*Mardin Artuklu University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Mardin-Türkiye*)

Kevser Aktaş
kevser.aktss@gmail.com
Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya-Türkiye
(*Sakarya University, Middle East Institute, Sakarya-Türkiye*)

Kitap İnceleme Editörü / Book Review Editor

Doç. Dr. İsmail Akdoğan
ismail.akdogan@btu.edu.tr
Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bursa-Türkiye
(*Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences Bursa-Türkiye*)

Dil Editörü/Language Editor

Doç. Dr. Üyesi İbrahim Efe

ibrahimefe@kilis.edu.tr

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kilis-Türkiye

(Kilis 7 Aralık University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Kilis- Türkiye)

Alan Editörleri/Section Editors**Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi/ International Relations and Political Science**

Prof. Dr. Murat Yeşiltas

murat.yesiltas@asbu.edu.tr

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara-Türkiye

(Social Sciences University of Ankara, Faculty of Political Science, International Relations, Ankara- Türkiye)

İlahiyat/Theology

Prof. Dr. Muammer İskenderoğlu

muammer.iskenderoglu@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Bolu- Türkiye

(Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Bolu- Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid Dündar

mdundar@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Sakarya- Türkiye

(Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of History of Islamic Sects, Sakarya- Türkiye)

Tarih/History

Doç. Dr. Hasan Hüseyin Güneş

hgunes@bartin.edu.tr

Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bartın- Türkiye

(Bartın University, Faculty of Letters, Department of History, Bartın-Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Diego Checa Hidalgo

diegoch@ugr.es

Granada Üniversitesi/ Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern Tarih Bölümü, Granada- İspanya

(University of Granada/ Faculty of Philosophy and Letters/Department of Contemporary History, Granada-Spain)

Felsefe/Philosophy

Doç. Dr. Sedat Baran

sedat.baran@batman.edu.tr

Batman Üniversitesi/İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Batman-Türkiye

(Batman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Batman- Türkiye)

Fars Dili ve Edebiyatı/ Persian Language and Literature

Dr. Öğr. Üyesi Nezahat Başçı

nezahatbasci@artuklu.edu.tr

Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Mardin- Türkiye

(Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of Persian Language and Literature, Mardin- Türkiye)

Türk Dili ve Edebiyatı/ Turkish Language and Literature

Doç. Dr. Gökhan Tunç

gokhantunc@anadolu.edu.tr

Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir-Türkiye

(Anadolu University, Open Education Faculty, Department of Turkish Language and Literature, Eskişehir- Türkiye)

Sosyoloji/ Sociology

Prof. Dr. Yusuf Adıgüzel

yusufadiguzel@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Sakarya-Türkiye

(Sakarya University, Faculty of Communication, Department of Journalism, Sakarya-Türkiye)

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali Yaşar Sarıbay (Uludağ Üniversitesi, Bursa-Türkiye), Prof. Dr. Süleyman Seyfi Ögün (İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul-Türkiye), Prof. Dr. Fuat Aydın (Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi, İstanbul-Türkiye), Prof. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye), Prof. Dr. Namir Karahalilović (Sarajevo Üniversitesi-Bosna Hersek), Prof. Dr. Naser Nikubakht (Tarbiyat Modares University, Tahran-İran), Doç. Dr. Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova), Dr. James D. Clark, (Nebraska Omaha Üniversitesi- Amerika).

İndeksler/Indexes

İran Çalışmaları Dergisi TR Dizin, ProQuest Social Science Journals, International Bibliography of the Social Sciences (IBSS- ProQuest), Humanities Source Ultimate Database (EBSCO), Central Eastern European Source (CEEAS) Database (EBSCO), İndeks Islamicus, Index Copernicus, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Journals Directory, Directory of Indexing and Impact Factor, International Institute of Organized Research (I2OR), International Scientific Indexing, Journal Factor, Scientific Indexing Services, idealonline, Arastirmax ve İSAM tarafından taranmaktadır.

Journal of Iranian Studies is indexed by TR Dizin, ProQuest Social Science Journals, International Bibliography of the Social Sciences (IBSS- ProQuest), Humanities Source Ultimate Database (EBSCO), Central Eastern European Source (CEEAS) Database (EBSCO), Index Islamicus, Index Copernicus, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Journals Directory, Directory of Indexing and Impact Factor, International Institute of Organized Research (I2OR), International Scientific Indexing, Journal Factor, Scientific Indexing Services, idealonline, Arastirmax and ISAM.

İnternet Platformları/Internet Platforms

OpenAIRE, CrossRef, WorldCat, Google Scholar

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın herhangi bir iletişim veya kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written consent of the editors.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Abdolreza Seif (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Prof. Dr. HosseinAli Ghobadi (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Prof. Dr. Naser Nikubakht (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye), Prof. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye), Prof. Dr. Adem Çaylak (Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye), Prof. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Haşim Şahin (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Prof. Dr. Namir Karahalilović (University of Sarajevo, Bosna-Hersek), Doç. Dr. Alireza Hajjyan Nezhad (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Doç. Dr. Hasan Hazrati (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Doç. Dr. Fatemeh JanAhmadi (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. Saeed Bozorg Bigdeli (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. Gholam Hosseinzadeh (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Doç. Dr. Üyesi Hasan Hüseyin Güneş (Bartın Üniversitesi, Bartın, Türkiye), Doç. Dr. Şahin Ahmetoğlu (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye), Doç. Dr. Kenan Mermer (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Doç. Dr. Sedad Dizdarevic (University of Zenica, Zenica, Bosna Hersek), Doç. Dr. İbrahim Efe (Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis, Türkiye), Doç. Dr. Sedat Baran (Batman Üniversitesi, Batman, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Masoud Mousavi Shafae (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Dr. Öğr. Üyesi Hossein Moein Abadi Bid Goli (Shahid Bahonar University of Kerman, Tahran, İran), Dr. Öğr. Üyesi Mahdi Abbas Zadeh (Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, İran), Doç. Dr. Abdullah Rexhepi (Hasan Prishtina University, Kosova), Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Atef Abouelazm (Menoufia University, Egypt), Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahit Dündar (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Dr. Öğr. Habib Kartaloğlu (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Ali Vasfi Kurt (Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Seyyed Abbas Hashemi (İran İmam Humeyni Üniversitesi, Kazvin, İran), Dr. Öğr. Üyesi Mohmmad Afshin Vafaie (Tahran Üniversitesi, Tahran, İran), Dr. Öğr. Üyesi Hasan Zolfagari (Tarbiyat Modares University, Tahran, İran), Dr. Shakeel Aslam Baig (Government College Township, Lahore, Pakistan), Dr. Sylwia Surdykowska-Konieczny (University of Warsaw, Varşova, Polonya), Dr. Firuz Akhtar Lubis (Universiti Kerbangsaan Malaysia, Malezya).

DERGİNİN HAKEMLERİ / REFEREE BOARD

Prof. Dr. Berdal Aral (Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. İbrahim Erdal (Yozgat Bozok Üniversitesi), Prof. Dr. Ertan Efeğil (Sakarya Üniversitesi), Doç. Dr. Sedat Baran (Batman Üniversitesi), Doç. Dr. Turgay Şafak (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Doç. Dr. Bora Bayraktar (İstanbul Kültür Üniversitesi), Doç. Dr. Tuğçe Ersoy Ceylan (İzmir Demokrasi Üniversitesi), Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar (Afyon Kocatepe Üniversitesi), Doç. Dr. İbrahim Efe (Kilis Üniversitesi), Doç. Dr. Mikail Uğuş (Sakarya Üniversitesi), Doç. Dr. Yusuf Sayın (Necmettin Erbakan Üniversitesi), Doç. Dr. Hıdır Apak (Mardin Artuklu Üniversitesi), Doç. Dr. Mehmet Dağlar (İğdır Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Mücahid Dündar (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Agah Hazır (Van Yüzüncüyıl Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Erkan Bedirhanoğlu (Muş Alparslan Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar (Gümüşhane Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Ensar Muslu (Sakarya Üniversitesi), Dr. Öğr. Üyesi Olsi Jazexhi (International Islamic University Malaysia), Dr. Öğr. Üyesi Diego Checa Hidalgo (Universidad de Granada), Dr. Öğr. Üyesi İsmail Sarı (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi), Dr. Nail Elhan (Hitit Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

Editörden.....	x
Sınırlı Rasyonellik Modeli Çerçevesinde İran'ın Doğu'ya Bakış Politikası <i>Bilgehan Alagöz & Rahimullah Farzam</i>	1-26
Cumhuriyet Döneminde İran Transit Ticaretini Geliştirme Çabaları (1923-1950) <i>Şemsettin Çelik</i>	27-61
XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkilerinde Derin Bir Krizin Tahlili: Tüccar Malları ve Alacak Meselesi <i>Eralp Yaşar Azap</i>	63-84
İran Devrimi'ne Doğru İşleyen Dışlılar <i>Kalliope Pavli</i>	85-104
İran-İrak Savaşı: Kimyasal Silahların Kullanımı <i>Seçil Özdemir</i>	105-133
On İki İmam Şiîliği'nde Veliyy-i Fakih'in Adâlet Sıfatı <i>Gürkan Biçen & Muammer İskenderoğlu</i>	135-156
Kitap İncelemesi Osmanlı-İran Sınır ve Aşiret (1800-1854) <i>İbrahim Çakır</i>	157-160

CONTENTS

Editor's Note	x1
Iran's Look to the East Policy in the Framework of Bounded Rationality Model <i>Bilgehan Alagöz & Rahimullah Farzam</i>	1-26
Efforts to Improve the Transit Trade in Iran in the Republic Period (1923-1950) <i>Şemsettin Çelik</i>	27-61
Analysis of a Deep Crisis in the Ottoman-Iran Relationship in the 19th Century: The Issue of Merchant Goods and Debt <i>Eralp Yaşar Azap</i>	63-84
Gears in Motion Towards the Iranian Revolution <i>Kalliope Pavli</i>	85-104
Iran-Iraq War: The Employment of Chemical Weapons <i>Seçil Özdemir</i>	105-133
The Quality of Justice of Waliye Faqih in Twelver Shi'ism <i>Gürkan Biçen & Muammer Iskenderoğlu</i>	135-156
Book Review Osmanlı-İran Sınır ve Aşiret (1800-1854) <i>İbrahim Çakır</i>	157-160

EDİTÖRDEN

İran, zengin tarihi mirası ve köklü devlet geleneğinin yanı sıra, farklı kültürel dokusuyla da Ortadoğu'nun merkezi ülkelerinden biridir. Sahip olduğu bu özellikler ve tarihsel süreçte geniş bir coğrafyaya yayılması sebebiyle İran, karmaşık bir sosyal ve siyasi yapı arz etmektedir. Özellikle 1979 yılında ülkede gerçekleşen "İslam Devrimi"yle birlikte ayrı bir kimlik kazanan İran, ilerleyen süreçte giderek artan bir ilginin odağı haline gelmiştir. Bu çerçevede siyaset biliminden uluslararası ilişkilere, sosyolojiden edebiyata kadar farklı disiplinlerden akademik makaleler yayımlayan "İran Çalışmaları Dergisi", Türkiye'nin en önemli komşularından biri olan İran'ın, bilimsel ve akademik olarak daha yakından, tarafsız bir şekilde tanınması ve analiz edilmesi amacıyla katkıda bulunmak üzere faaliyetini sürdürmektedir.

Bu doğrultuda yayına hazırladığımız dergimizin 6. cildinin 1. sayısını sizlere sunmanın gururunu ve mutluluğunu yaşamaktayız. Son sayımızdan bu yana dergimize; Tarih, Edebiyat, Sosyoloji, Sanat Tarihi ve Uluslararası İlişkiler gibi farklı disiplinlerde İran konulu çalışmalar yapan akademisyen ve araştırmacılardan birçok makale değerlendirilmek üzere gönderildi. Bunlardan her biri, öncelikle İran Çalışmaları Dergisi'nin yayın ilkeleri çerçevesinde ön değerlendirmeye tabi tutuldu. Hakem ve yayın kurulu süreci sonunda altı makale ve bir kitap değerlendirmesi sizlerle buluştu.

Yeni sayımızın sizlere sunulmasına değerli çalışmalarıyla katkıda bulunan makale yazarlarımız başta olmak üzere; yayın, danışma ve hakem kurullarımıza ve yayın değerlendirme aşamasında yadsınamaz emekleri olan tüm ekibimize teşekkür ederiz. 6. cilt, 1. sayımızın sosyal bilimler alanına katkı sağlaması temennisi ile iyi okumalar dileriz.

EDITOR'S NOTE

Thanks to its rich cultural fabric and historical heritage as well as a state tradition with deep roots, Iran is one of the central countries of the Middle East. Iran has a complex socio-political structure as a result of its expansion over a wide geography throughout the course of history. After its transformation into a distinct identity with the “Islamic Revolution” that took place in 1979, the country has become the focus of increasing interest. In this context, covering a wide range of disciplines from political science to literature, “The Journal of Iranian Studies” is dedicated to publishing academic research on Iran, to contribute to the aim of reaching an objective understanding and analysis of the country as one of Turkey’s most important neighbors.

Hence, we proudly present the first volume of our sixth issue. Since our last issue, a significant number of articles from academics and researchers working on Iran in different disciplines such as History, Literature, Sociology, Art History and International Relations have been submitted to our journal. After rigorous evaluation within the framework of the publication principles of the Journal of Iranian Studies as well as thorough referee and editorial board processes, six articles and one book review have been presented to our readers.

We would like to especially thank the authors who contributed to our new issue with their valuable works as well as our publication, advisory, and referee boards, and our entire team for their undeniable efforts during the manuscript evaluation process. We wish you a good reading with the hope that the first volume of our sixth issue will contribute to the field of social sciences.

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 6, Sayı: 1, ss. 1-26
Geliş tarihi: 30.03.2022
Kabul tarihi: 31.05.2022
DOI: 10.33201/iranian.1095964

Sınırlı Rasyonellik Modeli Çerçevesinde İran'ın Doğu'ya Bakış Politikası

Bilgehan Alagöz* & Rahimullah Farzam**

Öz

Doğu'ya Bakış politikası; İran'ın, Batı ile yüzleşmek için Doğu ülkeleriyle ilişkilerini güçlendirmesini hedefleyen bir dış politika vizyonudur. İlk kez Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad Dönemi'nde İran'ın maruz kaldığı yaptırım ve izolasyonu kırmak amacıyla uygulanmaya başlanmıştır. Ancak Hasan Ruhani'nin 2013 yılında cumhurbaşkanlığı görevine gelmesiyle birlikte izlediği Batı ile yapıcı angajman politikası kapsamında Doğu'ya Bakış politikasının Batı'yı dengeleme yönü ön plana çıkmıştır. ABD Başkanı Donald Trump'ın Mayıs 2018'de Kapsamlı Ortak Eylem Planı'ndan (KOEP, Nükleer Anlaşma) çekilerek İran'a karşı sert yaptırımlar uygulamasına istinaden İran dış politikasının yönü bir kez daha Doğu'ya dönmüştür. İran'da daha çok muhafazakâr cephe tarafından desteklenen Doğu'ya Bakış politikasının, İbrahim Reisi'nin Cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte yeniden İran dış politikasında öne çıktığı görülmüştür. Ancak Reisi hükümetinin uyguladığı şekilde Doğu'ya Bakış politikası, çeşitli kısıtlama ve çıkmazlarla karşı karşıyadır. Bu makalenin amacı, söz konusu politikayı dış politika analizi modelleri arasında yeri olan sınırlı rasyonellik modeli perspektifinden değerlendirmek ve bu politikanın esasen mutlak bir rasyonel tercih olmadığını, dış politika karar alıcılarının sınırlı alternatifler arasından en uygun olanını seçmesiyle oluşan zorunlu ve kısıtlı bir tercih olduğunu ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: İran, Rusya, Çin, Doğu'ya Bakış, Sınırlı rasyonellik modeli.

* Dr. Öğretim Görevlisi, Marmara Üniversitesi SBF Uluslararası İlişkiler, bilgehan.alagoz@marmara.edu.tr , İstanbul, Türkiye, ORCID:0000-0002-6232-299

** Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Tarih Bölümü, İRAM Dış Politika Koordinatörlüğünde uzman, rfrzm7@gmail.com, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0002-9981-6047

Iran's Look to the East Policy in the Framework of Bounded Rationality Model

Bilgehan Alagöz* & Rahimullah Farzam**

Abstract

The Look to the East policy is a foreign policy vision that aims to strengthen Iran's relations with Eastern countries in order to confront the West. The look to the East policy first entered the implementation phase during Mahmoud Ahmadinejad Era, when Iran was exposed to extensive sanctions and isolated from the international system. However, when Hassan Rouhani took office in 2013, within the scope of his constructive engagement with the West policy, balancing the West aspect of the policy of look to the East policy came to the fore. Implementation of harsh sanctions against Iran following Donald Trump's announcement that the US withdrawal from the Nuclear Deal in May 2018, as well as the tension in relations with the West towards the end of Rouhani's presidency, the direction of Iran's foreign policy once again turned to the East. Following Raisi's inauguration, it was seen that the policy of look to the East, which was supported by the conservative front in Iran, came to the fore once again. However, the look to the East policy, as implemented by the Raisi government, is faced with various constraints and impasses. This article aims to analyze the Look to the East policy through the Bounded Rationality Model, which has a place among the foreign policy analysis models. In this context, this article intends to reveal that this policy is not an absolute rational choice, but a compulsory and limited choice formed by the foreign policy decision makers choosing the most appropriate one among the limited alternatives.

Keywords: Iran, Russia, China, Look to the East, Bounded rationality model.

* Dr. Lecturer, Marmara University, Faculty of Political Science, Department of International Relations, bilgehan.alagoz@marmara.edu.tr, Istanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0002-6232-299

** Ph.D. Student, Eskişehir Osmangazi University, Department of History, Expert at IRAM, rfrzm7@gmail.com, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0002-9981-6047.

1. Giriş

1979 İran Devrimi ile birlikte dış politika tercihlerini yoğun bir ideolojik kavramsallaştırma eksenine oturtan İran'ın en önde gelen söylemi *Ne Doğu Ne Batı, Sadece İslam* (Ne Şarki, Ne Garbi) olmuştur. Devrimin gerçekleştiği dönemin iki kutuplu sisteme denk gelmesi, söz konusu söylemin temel gerekçesini oluşturmaktadır. Zira burada Batı ile iki kutuptan biri olan ABD ve kapitalizm, Doğu ile diğer kutup olan SSCB ve sosyalizm kastedilmektedir (Behrooz, 1990, s. 14-15). Hatta bu doğrultuda İslam Cumhuriyeti'nin ilk Rehberi Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin söylediği şu sözler önemlidir: “Şimdi şerefli ve mazlum milletlere ve aziz İran milletine, kafir Doğu'ya veya zalim Batı'ya bağlı olmayan, ancak Allah'ın onlara bahşettiği anlayış olan bu ilahi yolda, sağlam, sebatlı ve kararlı olmalarını tavsiye ediyorum” (Institute for Compilation and Publication of İmâm Khomeinî's Works, 2017).

Devrim sırasında Humeyni ve onu destekleyenler, hem ABD hem de SSCB'yi eşit derecede kötü niyetli güçler olarak değerlendirmekteydi. Şah rejimiyle olan yakın ilişkisi sebebiyle ABD, İran Devrimi için daha büyük bir tehdit kaynağı olmuş, bu nedenle de *Büyük Şeytan* (Şeytan-ı Bozorg) olarak adlandırılmıştır. Buna karşılık, SSCB Şah ile daha sınırlı ilişki içinde olduğu için *Küçük Şeytan* (Şeytan-ı Kuçek) olarak görülmüştür. Dolayısıyla Devrim sonrasında İran için temel dış politika hedefi, Batı kapitalizmine veya Doğu sosyalizmine her türlü siyasi, ekonomik ve kültürel bağımlılığı engellemek ve yalnızca İslam'a dayanmak olmuştur (Nunan, 2020, s. 47).

Ne var ki aradan geçen kırk yılı aşkın süre zarfında İran, dış politikasının temel çerçevesini oluşturan *Ne Doğu Ne Batı* söyleminin Doğu ayağına mesafeli durmaktan vazgeçmiş, 90'lardan itibaren SSCB'nin dağılması sonrası kendini Rusya Federasyonu olarak yeniden sisteme entegre eden Rusya ile yakınlaşmaya başlamıştır. Buna sonraki yıllarda Çin de eklenmiş ve nihayet 2018'den itibaren *Doğu'ya Bakış* (Nigah be Şark) politikası adı altında İran'ın yeni dönem dış politikası Rusya ve Çin'le derinleşen ilişkiler hedefi ekseninde şekillenmeye başlamıştır.

Bu makalede İran'ın son yıllarda geliştirdiği Doğu'ya Bakış politikasının dış politika analizi yaklaşımlarından biri olan *sınırlı rasyonellik modeli* (bounded rationality model) ekseninde değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Zira İran Devrimi'nden itibaren geliştirilen *Ne Doğu Ne Batı* söyle-

minden bir sapmanın oluşu ve artık Doğu yani Rusya ve Çin ile ilişkilerin derinleşmesinin makbul görünmesinin rasyonel bir tercih mi yoksa sınırlı bir rasyonellik mi içerdiği sorusuna cevap aranmaktadır. Bu makalede Doğu'ya Bakış politikasının çıkmazları ve sınırlı kapasitesi ele alınarak mutlak bir rasyonel tercih olmadığı, dış politika karar alıcılarının sınırlı alternatifler arasından en uygun olanını seçmesiyle oluşan zorunlu ve kısıtlı bir tercih olduğu savunulmaktadır.

2. Dış Politika Analizi ve Sınırlı Rasyonellik Modeli

Uluslararası İlişkiler disiplininin bir alt dalı olan dış politika analizi (DPA), temelde dış politikanın arkasındaki karar alma süreçlerini analiz etmeye odaklanır ve devletlerin dış politika tercihlerinin dünya siyasetini etkilediğini ifade eder (Gülmez & Buhari Gülmez, 2020, s. 13). Bunu yaparken iç politika ve dış politika arasındaki bağlantıyı keskin hatlarla çizmek kolay değildir. Öte yandan devletlerin dış politikalarının belirli amaçlar ekseninde şekillenip şekillenmediği de tartışmalı bir konudur. Devletlerin dış politikalarını uzun vadeli planlar ve hedefler doğrultusunda oluşturduğunu ileri sürmek mümkün olduğu gibi, bunun aksini yani devletlerin pragmatik bir zeminde kısa süreli ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla dış politika davranışları benimsediğini söylemek de mümkündür. Ancak yaygın kanaat, devletlerin dış politikalarının önceden belirlenmiş bazı dış politika amaçlarına yönelik davranışlardan oluştuğu yönündedir (Hill, 2003). Bu amaçların gerçekleştirilmesine yönelik eylemlerde ise çok sayıda aktör söz konusudur ve bunların bir kısmı iç politikada, diğer kısmı ise uluslararası politikada konumlanmıştır. Buradan hareketle DPA çalışmalarına dönük çeşitli sınıflandırmalar olduğunu belirtmek gerekir. Söz gelimi Graham Allison ilk olarak 1971'de yazdığı, daha sonra Philip Zelikow'la genişlettiği *The Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis* adlı temel eserinde DPA'da üç ana eksen olduğunu ifade etmiştir. Bunlar, rasyonel aktör modeli, bürokratik politika modeli ve örgütsel süreç modelidir (Allison & Zelikow, 1999). Allison'ın bu sınıflandırması alanda birçok kişi tarafından benimsenmiş olmakla birlikte Walter Carlsnaes (2007)'e göre DPA çalışmalarını genel olarak iki düzey üzerinden incelemek daha uygundur: Bunlar, yapısal perspektife dayalı dış politika analizi ve aktörü açıklamaya yönelik dış politika analizi olarak gruplandırılabilir.

2.1. Yapısal Perspektife Dayalı DPA

Yapısal perspektife dayalı dış politika analizinde ön plana çıkan yaklaşımların başında realist kurama dayalı çalışmalar gelmektedir. Uluslararası siyasal sistemin temel aktörü olarak devleti gören realist yaklaşım ve uluslararası sistemi merkeze alan neorealist yaklaşım daha çok uluslararası politikayı açıklamaya yönelik olup bir dış politika kuramı olmamakla birlikte, içeriği itibariyle bu alana yönelik bir yaklaşımı da barındırmaktadır. Neorealist kurama göre, bir devletin dış politikası o devletin uluslararası sistem içerisindeki konumuna göre ve de göreceli gücüne göre şekillenir. Bununla beraber, neorealistlere göre sisteme bağlı unsurlar bir ülkenin dış politikası üzerinde doğrudan değil, dolaylı etkiye sebep olur. Fakat yine de en genel anlamıyla realist kuram merkeze devlet ve güç kavramlarını alması sebebiyle dış politika analizi çalışmalarında önemli bir yer tutar (Wohlforth, 2008, s. 32-33).

Yapısal çalışmalar arasında diğer bir yaklaşım neoliberal kuramlardır. Söz konusu bu kuramlar genel olarak bir dış politika analizi yaklaşımı olarak görülmeseler de tıpkı realist ve neorealist kuramlarda olduğu gibi içerik ve kurguları itibariyle dış politika çalışmalarında önemli bir yer tutar. Neoliberal kuramlarda devletler, uluslararası sistemin en önemli aktörleridir ve söz konusu sistem anarşik bir yapıya sahiptir. Tıpkı realistlerde olduğu gibi neoliberallere göre de devletler dış politikalarını oluştururken rasyonel tercihlerde bulunurlar. Neoliberalleri realistlerden ayıran nokta ise onların uluslararası kurumlar ve bunların yarattığı rejimlere atfettiği önemdir. Onlara göre devletler söz konusu tercihleri yaparken uluslararası kurumsal yapının dayattığı bilgi ve kurallar çerçevesinde hareket ederler, dolayısıyla dış politikaları şekillendirirken uluslararası işbirliğinden istifade ederler (Doyle, 2008, s. 59).

Yapısal dış politika analizi çalışmaları arasındaki diğer bir kuramsal yaklaşım örgütsel dış politika analizi çalışmalarıdır. Bu kuramsal yaklaşımı diğerlerinden ayıran özellik ise yapısal dış politika oluşum sürecini dışarıdan değil, içeriden unsurlara dayandırarak yani iç politikada yer alan kurumsal yapılanmanın rolünü vurgulayarak açıklamasıdır. Bu çalışmalar daha çok dış politika tercihlerinde karar alma ünitelerinin rolü konusuna odaklanmaktadır (Carsnaes, 2008). Son olarak yapısal dış politika analizi çalışmalarına dâhil edilebilecek diğer bir yaklaşım sosyal konstruktivizmdir. 1980'li yılların sonlarından itibaren esas itibariyle siyasal analiz yaklaşımı

olarak belirmeye başlayan konstrüktivist yaklaşımlar, zamanla uluslararası ilişkiler disiplini ve dış politika analizi alanında da benimsenmiş olup, uluslararası ilişkileri anlama konusunda yeni bir çerçeve önermeye başlamış ve günümüze kadar gelen tartışmalar üzerinde etkili olmuştur (Adler, 2007). Buna göre, uluslararası ilişkiler insan davranışları ve bilincinden bağımsız değildir, aksine bu ilişkiler bütünüünün kuralları ve uygulamaları insanların karşılıklı etkileşimi ile oluşur. Bu bağlamda konstrüktivist bakış açısına dayalı dış politika analizi çalışmaları normlar, değer esaslı ortak paylaşılan beklentiler ve kimlik gibi sosyo-kültürel kavramlara dayalıdır. Ayrıca aktör ile yapı arasında hangisinin diğerini ürettiği veya belirlediği konusunda bir tercih yapılması zorunluluğu yoktur. Sosyal hayattakine benzer bir şekilde dış politika da daimi bir şekilde kendini yeniden inşa etmektedir. Dolayısıyla dış politika sabit değildir; aksine kendini sürekli yenilemektedir (Kubalkova, 2001).

2.2. Aktörü Açıklamaya Yönelik DPA

Aktörü açıklamaya yönelik dış politika analizi çalışmaları yapısal dış politika çalışmalarında olduğu gibi kendi içerisinde farklı bakış açılarına sahiptir. Bunlardan birisi bilişsel ve psikolojik unsurlara dayalı dış politika çalışmalarıdır. Realist ve neoliberal kuramlarda ön plana çıkan rasyonel tercih kavramının aksine, bilişsel ve psikolojik yaklaşımı benimseyenlere göre bireyler farklı görüşlere ve bunların etkisi altına girmeye açık bir yapıya sahiptir ve bu da onların dış politika kararlarını etkilemektedir. Bireyin davranışlarının ve eylemlerinin, kendi ortamını nasıl tanımladığıyla bağlantılı olduğu göz önüne alındığında, dış politikada liderlerin veya üst düzey dış politika elitlerinin kişisel algılamalarının önemi ortaya çıkar. Ayrıca bu yaklaşıma göre dış politika yapımı bireyler tarafından öğrenilen ve geliştirilen bir süreçtir (Tayfur, 2005, s. 96).

Aktörü merkeze alan dış politika çalışmalarında önemli bir yere sahip olan diğer bir yaklaşım da bürokratik siyaset yaklaşımıdır. Yapısal dış politika analizi çalışmaları arasında kabul edilen örgütsel dış politika analizi ile benzerlik taşımakla birlikte burada ön plana çıkan husus dış politika yapım sürecinde bürokrasinin oynadığı roldür. Bu perspektife dayalı çalışmalar, dış politika yapım süreçlerinde üst düzey siyasetçilerden ziyade bürokratların etkin olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla dış politikanın oluşması ve uygulanması süreçlerinde bürokrasi oldukça önemlidir (Hudson, 2005).

Liberal veya diğer adıyla sosyal aktör yaklaşımı, bir başka dış politika analizi bakış açısını oluşturur. Bu bağlamda üç husus ön plana çıkar: Birincisi siyasal kurumlar üzerinde sosyal aktörlerin etkisi büyüktür. İkincisi, ulusal çıkar kavramı belli bir sosyal grubu temsil eder. Üçüncüsü, uluslararası sistem içerisindeki devletlerin davranışları karşılıklı bağımlılık arz eder ve diğer devletlerin tercihlerinin belirlenmesine göre oluşur. Dolayısıyla dış politika oluşumu sosyo politik bir içeriğe sahiptir (Moravcsik, 1997).

Son olarak, aktörü merkeze alan dış politika analizi çalışmaları arasında sayılabilecek diğer bir yaklaşım da aktör davranışlarını yorumlamaya odaklanan çalışmalardır. Bu çalışmalarda ön plana çıkan husus, dış politika oluşumunda rasyonel karar alma ögesinden çok sebebe dayalı karar alma ögesinin belirleyici olduğu esastır. Bu doğrultuda yapılan çalışmalarda varsayılan husus, herhangi bir devletin dış politikası şekillenirken karar alıcıların gösterdikleri gerekçeler ve bunlara bağlı yaptıkları tercihler olmasaydı, söz konusu dış politika davranışlarının başka bir doğrultuda olacağı yönündedir (Carlsnaes, 2007).

2.3. Sınırlı Rasyonellik Modeli

DPA'ya dair yukarıda değinilen farklı teori ve kavramlar arasında ön plana çıkan konulardan birisi, uluslararası ilişkilerde temel aktör olarak kabul edilen devletin rasyonel bir karar alıcı olup olmadığı sorusunun gündeme gelmesidir. Bu noktada karşımıza aktörü açıklamaya dönük DPA'nın bir uzantısı olarak karar alıcıların kararları nasıl ve neye dayandırarak aldıklarını ve karar alma süreçlerini inceleyen modeller çıkmaktadır. Bunlar arasında en çok gündeme gelen ise rasyonel karar verme modeli ve ona bir çeşit eleştiri şeklinde ortaya çıkmış olan sınırlı rasyonellik modelidir. Bu her iki modele değinmeden önce esasen teori ve model arasındaki farkı belirtmekte fayda vardır.

Çoğu zaman teori ve model ifadeleri neredeyse birbirinin yerine kullanılır ve aslında kimi noktalarda örtüşürler. Teori için en genel şekliyle bir olayı açıklamak için sunulan genel bir ilke veya ilkeler bütünü ve kanıtlanmamış bir varsayım şeklinde tanımlar yapmak mümkündür. Bu tanımlar, teorilerin genellikle yüksek düzeyde soyut düşünceyle ilgili olan geniş ilkeler toplamı olduğunu gösterir. Model ise doğrudan gözlemlenemeyen bir olguyu görselleştirmeye yardımcı olmak için kullanılan bir tanım veya

benzetme olarak açıklanabilir. Örneğin haritalar, gerçekliği yani bir şehrin sokaklarını temsil ettikleri için mükemmel bir model biçimidir (Furlong, 2005, s. 8). Bu noktada bir teori ve model arasındaki en temel fark nedir sorusu karşısında şunu söylemek mümkündür. Bir modelin genel olarak doğru olup olmadığı önemli değildir, belirli bir modelin belirli bir soruna yardımcı olup olmadığı önemlidir. Eğer öyleyse onu kullanırız ve değilse kullanmayız. İkincisi, modeller, ayrıntılı teorik bilgiyi almamıza ve daha hızlı anlamlandırabileceğimiz bir basitlikte durumu kavramamıza yardımcı olur (Robert & Bolton, 1996, s. 9).

Buradan hareketle Uluslararası İlişkiler disiplini çatısı altında gelişen teorik çalışmalardan destek alarak DPA kapsamında karşımıza sıklıkla çıkan rasyonel karar verme modelinden bahsetmek uygun olacaktır. Her ne kadar dış politika analizinde son yıllarda karar alma süreçlerine odaklanan çok sayıda alternatif model ortaya çıkmışsa da rasyonel aktör modelleri önemini korumaya devam etmektedir. Sosyal bilimlerde ilk olarak İktisat alanında kullanılan bu model, 1950'lerden itibaren Uluslararası İlişkiler disiplininde de kullanılmaya başlamış ve böylelikle DPA çalışmalarının önemli bir unsuru haline gelmiştir. Bu bağlamda rasyonel karar verme modelinin odak noktasını, devletlerin dış politika davranışlarını oluşturan kasıtlı eylemlerin faillerinin yani dış politika karar alıcılarının bu eylemleri gerçekleştirme nedenlerini açıklama çabası teşkil etmektedir. Öte yandan insan eylemlerini, onlara neden olan akıl yürütme süreçleri açısından açıklamak için, genel olarak insanların makul olduğunu varsaymak gerekir. Faillerin makul olduğunu varsaymadıkça, failin psikolojik durumları hakkında yapılabilecek yorumların bir sınırı olmayacaktır. Dolayısıyla rasyonel karar verme modellerindeki temel varsayım karar alıcıların makul insanlar olduğudur (Jonge, 2012, s. 8).

Rasyonel karar verme modeli, insanların günlük hayatta kayıpları en aza indirirken kazancı en üst düzeye çıkarmaya çalıştıkları varsayımına dayanır. Tercihler farklı şekillerde olabilir. Kesin tercih, bir seçeneği alternatifine tercih ettiğiniz anlamına gelir. Zayıf bir tercih, en azından asgari bir sonuç için bir tercihiniz olduğu anlamına gelir. Son olarak, mevcut seçenekler arasında bir tercihiniz yoksa konu karşısında tamamen kayıtsız kalırsınız. Bu durum devletler için de geçerlidir. Rasyonel karar verme modellerine göre devletlerin dış politika karar alıcıları da fayda veya değeri maksimize eden kişilerdir. Buna göre, kusursuz bilgi sağlandığında

karar alıcılar devletin çıkarlarına göre hareket eder ve faydayı maksimize etmek için eyleme geçerler. Yani stratejik olarak belirli amaçlarla beklenen faydayı en üst düzeye çıkarmak için belirli eylemleri seçen rasyonel karar alıcılar devletleri yönetir (Stewart, 1993).

Buradan hareketle rasyonel karar verme modelinin şu varsayımlara dayanıldığını ifade etmek mümkündür: Devletler, başkalarının çıkarları için değil, kendi çıkarları için rasyonel olarak hareket eder. Devletler, kazançlarını maksimize etmeye ve kayıplarını minimize etmeye çalışırlar. Devletler, tercihlerini belirlemek ve rasyonel analizini yapmak için yeterli bilgiye sahiptir. Devletlerin tercihleri doğaları gereği değişkendir. Zira koşullar değiştikçe devletlerin tercihleri de değişebilir. Burada odak noktası, karar alıcıların makul kişiler olması ve bu çerçevede her daim devletlerin çıkarlarını hesap ederek kar zarar hesabı içinde kararlarını gözden geçirme esnekliğine sahip kişiler oluşudur.

Rasyonel karar verme modelinde karar alıcının önünde dört aşamalı bir süreç olduğunu belirtmek gerekir. Bunların başında öncelikli olarak karar alıcının karşı karşıya kalınan sorunu tanımlaması gelmektedir. İkinci aşamada, bu sorunun çözülmesi ile ne gibi bir sonuca varılmak istendiğinin çerçevesinin net bir şekilde çizilmesi gelmektedir. Üçüncü olarak istenilen sonuca ulaşmak için tercih edilebilecek farklı seçenekler var ise her bir potansiyel tercihin olası sonuçlarının değerlendirilmesi gerekir. Son olarak ise faydalı sonuç getireceği düşünülen seçeneğin tercih edilmesi durumunda bundan elde edilecek katma değeri en üst düzeye çıkarmak için ne gibi yolların mümkün olduğuna odaklanılması ve bununla ilgili en rasyonel kararın alınması gelmektedir (Levy, 1997, s. 88-92).

Rasyonel karar verme modeli, bir dış politika eyleminin arkasındaki amaç ve niyetleri anlamak için faydalı olabilir. Bununla birlikte, bu model de eleştiriye açık alanlar bırakmıştır. Zira karar alıcıların eksik bilgi olduğunda ne gibi durumlar ile karşı karşıya kalacağı modelde yeterince yer almamaktadır. İlâveten, rasyonellik kavramı sübjektif bir yaklaşıma sahiptir. Ayrıca model rasyonel karar vermeyi engelleyebilecek faktörleri hesaba katmamaktadır. Tüm bu eleştirilerden hareketle *sınırlı rasyonellik modeli* rasyonel tercih modeline alternatif bir şekilde ortaya çıkmıştır. İlk olarak Herbert Simon (1985, s. 294)'un 1957'de *Models of Man* başlığı altında makalelerinden oluşan bir koleksiyon yayınlamasıyla literatüre giren sınırlı rasyonellik modeline göre, insanlar sınırlı bir rasyonelliğe sahiptir. Hem

dışsal etkiler hem de karar vericinin kapasitesinin yarattığı kısıtlamalar dâhilinde ortaya çıkan davranış sonucu, sınırlı rasyonellik durumu ortaya çıkmaktadır.

Rasyonel karar verme modelinin bir eleştirisi olarak ortaya çıkan sınırlı rasyonellik modeli, iktisat disiplininin varsayım ve tûmdengelim özelliklerinden ziyade bilimsel gözleme dayanmaktadır ve bir insan seçimi teorisinin olumlu yönlerini ifade etme girişimidir. Rasyonel karar verme modeline karar alıcının her türlü bilgiye sahip olduğunu varsayarken sınırlı rasyonellik modeli, bunun böyle olmadığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre karar alıcılar, üzerine karar alınacak konu ile ilgili çoğu zaman tüm bilgilere sahip değildir. Dolayısıyla karar alma süreçlerine dahil olması gereken birçok bilgi noksan olduğundan süreçler karmaşık dünyayı her zaman doğru anlamlandıracak şekilde işlememektedir. Bu noktada Simon (1957, s. 279), karar alıcıların karmaşık durumlarda rasyonel kararlar aldığı iddiasını yetersiz görmektedir. Zira tam teşekküllü bir şekilde bilgiye ulaşmak çoğu zaman yüksek maliyete sebep olur. Bu da karar alıcıların birçok zaman katlanmadığı bir maliyettir. Dolayısıyla karar alıcılar, bu maliyeti göze almadığından alternatif tercihleri değerlendirmeye odaklanmak yerine pragmatik tercihlere yönelirler. Bu da aslında alınan dış politika kararlarının birçok zaman sınırlı bir rasyonellik barındırmasına sebep olur (Simon, 1957, s. 262–263).

Buradan hareketle sınırlı rasyonellik modelinin dört temel prensibe dayanıldığını söylemek mümkündür. Bunlar, amaçlanan rasyonelite ilkesi, adaptasyon ilkesi, belirsizlik ilkesi ve takas ilkesidir. Amaçlanan rasyonelite ilkesine göre, insanlar hedef odaklıdır. Ancak karşılaştıkları çevrenin karmaşıklığı nedeniyle genellikle bu niyeti gerçekleştiremezler. Bu bağlamda amaçlanan rasyonelite ilkesine göre, karar alıcıların amaca yönelik davranışlarına bakmamız ve bilişsel ve duygusal yapılarının aynı anda hedefe yönelik davranışı nasıl teşvik edip engellediğini araştırmamız gerekir. Bu ilkeye göre, mantıklı düşünmeye müdahale edebilecek duygular ve kalıntılar karar alma sürecini etkiler. Adaptasyon ilkesine göre, insan düşüncesi temelde rasyoneldir fakat bir karar alırken gerekli zamana ihtiyacı vardır. Bir karar alıcı bir soruna ne kadar çok zaman harcarsa, konunun özüne yaklaşma olasılığı o kadar yüksektir. Sınırlı zaman olduğunda ise karar alıcı karşı karşıya olduğu sorunları kendi düşünce sistemine adapte etmek zorunda kalır ve sorunun özünden ister istemez uzaklaşır. Belirsizlik ilke-

sine göre, bir karar alıcı için bir karar sürecinde ve onun sonucunda ortaya çıkacak çıktılarda adı konmamış çok sayıda belirsizlik vardır. Dolayısıyla bu da rasyonel bir karar almayı sınırlı hale getirir. Son olarak takas ilkesine göre karar alıcılar, bir karar aşamasında bir hedefi diğerine karşı tercih etmekte çok zorlanır. Bu da bir hedefin diğer başka bir hedefle takas edilmesi anlamına gelir ki bu da alınan kararın her zaman en doğru karar olmamasının bir başka boyutunu gösterir (Jones, 2002, s. 272-274).

3. İran'ın Doğu'ya Bakış Politikası

Tarihsel olarak Doğu'ya Bakış politikası İran'ın Batı ile ilişkilerinin geliştirilmesi ve ABD ve AB'nin İran'a karşı kapsamlı yaptırımlar uygulamaya başlamasından sonra İran dış politikasının gündemine oturmuştur. Ekber Haşimi Rafsanjani (1989-1997) ve Muhammed Hatemi'nin (1997-2005) cumhurbaşkanlıkları döneminde Batı ile normalleşmeye yönelik girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanması, dönemin ABD Başkanı George W. Bush'un 2003 yılında İran'ı şer eksenli olarak tanımlaması ve nükleer meseleler konusunda İran üzerinde artan Batı baskısı, Doğu'ya Bakış politikasının İran dış politika gündemine kalıcı olarak yerleşmesinde etkili faktörler olmuştur. Doğu'ya Bakış politikası ilk kez İran'ın kapsamlı yaptırımlara maruz bırakılarak uluslararası sistemden izole edildiği Mahmud Ahmedinejad döneminde (2005-2013) uygulama safhasına geçmiştir. Ahmedinejad hükümeti, İran'ın maruz kaldığı tecrit ve yaptırım baskısını kırmak amacıyla Çin ve Rusya'nın yanı sıra Latin Amerika ve Afrika ülkeleriyle ilişkilerin güçlendirilmesini en önemli dış politika hedefi olarak belirlemiştir (Pirsalami, 2016, s. 21-22).

Hasan Ruhani'nin 2013 yılında göreve gelmesiyle birlikte izlediği *Batı ile yapıcı angajman politikası* kapsamında Doğu'ya Bakış politikasının Batı'yı dengeleme yönü ön plana çıkmıştır. Bu dönemde Doğu'ya Bakış politikası Batı ile yüzleşmekten ziyade Batı'yı dengelemek şeklinde uygulanmıştır. Ruhani'nin cumhurbaşkanlığının sonlarına doğru Batı ile ilişkilerde yaşanan gerilim ve Donald Trump'ın Mayıs 2018'de Nükleer Anlaşma'dan çekilerek İran'a karşı sert yaptırımlar uygulamasıyla İran dış politikasının yönü bir kez daha Doğu'ya dönmüştür. Devrim Rehberi Ali Hamaney 2018 yılında yaptığı bir konuşmada “Bugün dış politikada önceliklerimizden biri Doğu'yu Batı'ya, komşuları uzak ülke ve milletlere

tercih etmektedir” sözleriyle İran’ın dış politika yönünü belirlemiştir (Official Web Site of Khamenei, 2018). Muhafazakâr kökenli İbrahim Reisi’nin Ağustos 2021’de görevi Ruhani’den devralmasıyla birlikte Batı ile yapıcı angajman yaklaşımı tamamen terk edilerek Doğu’ya Bakış politikasının yeniden ön plana çıktığı görülmüştür.

3.1. İbrahim Reisi Hükümeti ve Doğu’ya Bakış Politikası

Devrim Rehberi Ali Hamaney görev süresi sona eren Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ve kabinesi ile 28 Temmuz 2021’de yaptığı son görüşmede “yeni göreve gelen yönetimin Batılılara güvenmenin işe yaramadığını öğrenmesi” gerektiğini vurgulamıştır (Vahdat & Gambrell, 2021). Hamaney’in bu sözleri İran dış politikasında yeni bir Doğu’ya Bakış politikasının işaretleri olarak yorumlanmıştır. Nitekim İbrahim Reisi İran’ın yeni cumhurbaşkanı olarak ilk yurtdışı ziyareti için 6 Eylül 2021’de BM Genel Kurulu toplantısının gerçekleştiği New York yerine Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) Zirvesinin yapıldığı Duşanbe’yi seçmiştir (Yazdanshenas, 2021). Toplantıda yaptığı konuşmada “Dünyanın tek kutupluluktan çok kutupluluğa doğru ilerleyen yeni bir döneme girdiğini” savunan Reisi, Duşanbe’den dönüş yolunda selefi Ruhani’yi Batı bağımlısı olmakla suçlamıştır (Motamedi, 2021). İran Dışişleri Bakanı Emir Abdullahiyan’ı 14 Ocak 2022’de Pekin’e gönderen Reisi, 19 Ocak’ta Rusya Devlet Başkanı Putin’in daveti üzerine Moskova’ya gitmiştir. Çeşitli tartışma ve eleştirileri beraberinde getiren Reisi’nin iki günlük Rusya ziyareti müesses nizama yakın medya tarafından iki ülke ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. Devrim Rehberi Ali Hamaney’in uluslararası ilişkiler danışmanı Ali Ekber Velayeti, Reisi’nin Doğu’ya Bakış politikası kapsamında önemli adımlar attığını ifade ederek Rusya ziyaretini İran’ın Doğu’ya Bakış politikasının bariz bir örneği olarak nitelendirmiştir (DW, 2022). Reisi’nin göreve başlamasından bu yana geçen yedi aylık sürede ŞİÖ üyeliği, Çin ve Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesi yönünde atılan adımlar, İran’ın Doğu’ya Bakış politikasına yönelik ciddiyetinin işaretleri olarak görülmektedir.

Reisi yönetimi ve temsil ettiği muhafazakârlar, ABD ve müttefiklerinin, İran’ın bölgesel gücünü ve etkisini mümkün olan her şekilde sınırlamaya çalışan bir strateji izlediğine inanmaktadır (Jamaran, 2022). Buna göre son kırk üç yılda İran’a karşı elindeki tüm baskı araçlarını kullanmaktan çekin-

meyen ABD, aynı strateji doğrultusunda halihazırda ekonomik yaptırımları İran'a karşı bir baskı aracı olarak kullanmaktadır. Bu görüşü savunanlara göre ABD her ne kadar masaya otursa da İran'a karşı baskı stratejisinden vazgeçmeye hazır değildir. Dolayısıyla öncelikli hedef, İran'a karşı düşmanca tutumundan vazgeçmeye niyetli olmayan Batı ile ilişki kurmaya çabalamaktan ziyade yakın gelecekte küresel ekonomik kalkınma ve dönüşümün itici gücü olması beklenen Doğu ile ilişkileri geliştirmek olmalıdır. Başta Çin ve Rusya olmak üzere Doğu ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi Batı'nın baskılarına karşı koymanın yanı sıra İran'ın, 3 milyar nüfuslu bir pazara erişimini sağlayacaktır (Farsnews, 2022a). Bu bağlamda Reisi hükümetinin göreve gelmesinin ardından ŞİÖ'ye üyelik, yetkililerin Çin, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Rusya, Katar ve Umman ziyaretleri ve bu ülkelerle yapılan anlaşmalar, İran'ın petrol satışındaki artış, komşu ülkelerle gelişen ticari ilişkiler, petrol dışı ihracatın artması Doğu'ya Bakış politikasının meyveleri olarak görülmektedir (Farsnews, 2022b).

3.2. Doğu'ya Bakış Politikasına Yönelik Eleştiriler

Doğu'ya Bakış politikası genel olarak İran'daki üç büyük siyasi akımdan biri olan muhafazakâr cephe tarafından desteklenmektedir. İran'da reformcu kesimler Doğu ile ilişkileri önemli görmekle birlikte esas olarak Batı ile ilişki kurmaya odaklanmaktadır. Muhafazakâr kökenli Reisi ve taraftarları Doğu'ya Bakış politikası kapsamında atılan adımları stratejik bir başarı olarak sunarken ılımlı ve reformistlerden oluşan muhalif cephe sadece Doğu'ya odaklanmanın İran'ı Rusya ve Çin'e bağımlı hale getireceği eleştirisinde bulunmaktadır (Farsnews, 2022c). İran'ın dış politikada tamamen ne Doğu ne Batı'ya endeksli olmayan dengeli bir politika izlemesi gerektiğini savunan reformculara göre Doğu'ya Bakış politikası ancak Batı ile yapıcı ve orantılı bir denge oluşturacak şekilde uygulanırsa ulusal çıkarı hizmet edebilir (Khabaronline, 2022). Bunun dışında ideolojik bir perspektifle Doğu'ya yönelmek sadece Rusya ve Çin gibi ülkelerin çıkarlarına hizmet etmekte ve İran'ın giderek bu ülkelere bağımlı hale gelmesine neden olmaktadır (Iranintl, 2022).

Doğu'ya Bakış politikasını eleştirenlerin temel argümanlarından biri, İran'ın Çin ve Rusya'yı stratejik bir ortak olarak görmesine karşılık bu

ülkelerin İran'ı Batı'ya karşı bir dış politika aracı olarak gördükleri yönündedir (Emiri & Henar, 2019, s. 76-78). Bu argüman hassas konularda her iki ülkenin hiçbir zaman İran'dan yana tavır almadıkları örnekleriyle desteklenmektedir. Örneğin Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi (BMGK)'nin daimî üyeleri olarak Rusya ve Çin, geçmişte İran'ın nükleer programıyla ilgili yaptırım kararlarını engellemedikleri gibi İran aleyhine olan birçok kararın çıkmasına öncülük etmişlerdir. Bu anlamda Rusya'nın Şubat 2022'de Ukrayna'yı işgal etmesini takip eden dönemde halihazırda Viyana'da İran ve P4+1 ülkeleri arasında devam eden nükleer müzakerelerin tıkanmasına sebep olacak şekilde müzakere dışı taleplerde bulunması, reformcular tarafından Moskova'nın İran'ı Batı'ya karşı bir dış politika aracı olarak kullandığının en bariz örneği olarak gösterilmiştir (Khabaronline, 2022). Aynı şekilde Çin'in de İran'ın yaptırımları aşma çabaları karşısında pasif bir rolü tercih etmesi, Pekin'in Batı ile ilişkilerini İran için riske atmayacağını göstermiştir. Öte yandan Çin ile Mart 2021'de imzalanan 25 yıllık kapsamlı stratejik anlaşmaya rağmen bu ülkenin İran ekonomisinde geniş çapta yatırımlar yapması, kalkınma programları geliştirmesi henüz mümkün olmamıştır. Benzer şekilde Rusya 20 yıllık stratejik anlaşma imzalamaya yönelik İran tarafından gelen talepleri görmezden gelmeye devam etmektedir. Bu hususlar ışığında İran'ın Doğu'ya Bakış politikasının uzun vadede ne stratejik ne de ekonomik düzeyde İran'ın çıkarına uygun olmayacağı yönünde görüşler bulunmaktadır.

Doğu'ya bakış konusunda muhafazakârlar ile reformcular arasındaki temel fark, reformcuların Doğu'ya Bakış'ı Batı'yı dengeleme stratejisi olarak görmeleri, muhafazakârların ise Doğu'ya Bakış'ı Batı ile yüzleşme stratejisi olarak uygulamalarıdır. Reisi hükümetinin benimsediği bu yaklaşımın temel sorunu, politikanın uygulanış şeklinin ülkeyi Batı'dan tamamen izole olmaya sevk etmesidir. Uluslararası sistemin mevcut gerçekleriyle uyuşmayan bir yaklaşım ne stratejik düzeyde ne de ekonomik düzeyde İran'ın çıkarına olamaz. Doğu'ya Bakış politikasının Batı'yı dengelemek amacıyla uygulandığı Ruhani döneminde başarılı sonuçlar elde edildiğini söylemek mümkündür. Zira İran'ın hem Doğu hem Batı ile ilişkilerinde niteliksel bir değişime yol açan 2015 Nükleer Anlaşmasının imzalanması sürecinde Doğu, Batı karşısında bir denge unsuru olarak kullanılmıştır.

3.3. Doğu'ya Bakış Politikasının Sınırlılığı

Sınırlı rasyonellik modeli, bir devletin karar alıcılarının her durumda rasyonel karar almasının mümkün olmadığına altını çizerken, bunu dört prensip ekseninde değerlendirmiştir. Bu dört ilke üzerinden İran'ın Doğu'ya Bakış politikası incelendiğinde söz konusu politika tercihinin sınırlı bir rasyonellik içerdiğini belirtmek mümkündür. Çin ve Rusya ile ilişkilerin stratejik ortaklık seviyesine çıkarılmasını hedefleyen Doğu'ya Bakış politikası her düzeyde çeşitli çıkmaz ve sınırlamalarla karşı karşıyadır. Bu sınırlamalar uzun vadeli kalkınmanın temel stratejisi olarak görülen İran'ın Doğu'ya Bakış politikası için iyimser olmayı engellemektedir.

Amaçlanan rasyonellik ilkesi üzerinden konuya bakıldığında, İran'ın Doğu'ya Bakış politikasının temel hedefinin ABD'nin baskısı karşısında Çin ve Rusya'nın desteğini alarak bir denge siyaseti gütmek olduğunu belirtmek gerekir. Ancak bu noktada karar alıcıların bu amaca yönelik dış politika tercihinde bilişsel ve duygusal durumlarının bu tercihi yönlendirdiği görülmektedir. Zira İran'ın ABD karşısında bu iki devletle yoğun işbirliği yaparak karşıt bir kutup oluşturma ve ABD'nin politikalarını etkisiz bırakma hedefi karşısında gerek Çin'in gerek Rusya'nın aynı amacı taşımadığı görülmektedir.

Öncelikle Çin'in ekonomik büyüme ve kalkınmayı sürdürmek için başta ABD olmak üzere birçoğu İran'ın hasmı olan Batılı ve Körfez ülkeleriyle işbirliğini sürdürmesi söz konusudur. İlaveten Trump döneminde başlatılan ticaret savaşları ve iki ülke arasındaki siyasi gerilimlere rağmen 2021 yılında Çin'in ABD ile olan ticaret hacmi %28,7 artarak 755,6 milyar dolar ulaşımıştır. Çin gümrük verilerine göre Çin'in ABD ile olan ticaret fazlası 2021 yılında 396,5 milyar dolar olmuştur (Global Times, 2022). Bu rakam Çin'in İran ile olan yıllık yaklaşık 15 milyar dolarlık ticaret hacmiyle mukayese edilemeyecek kadar büyüktür (Financial Tribune, 2022). Dolayısıyla Çin, ABD ile ekonomik ilişkilerini riske atmamak için İran'la olan yakınlığı konusunda dikkatli olmak zorundadır. Nitekim Çin, ABD ile siyasi gerilim yaşadığı bir dönemde olmasına rağmen Trump'ın İran'a uyguladığı yaptırımlara uyararak İran ile ticaretini önemli ölçüde azaltmıştır. Çin Gümrük İdaresi tarafından 23 Nisan 2020'de yayımlanan verilere göre ABD'nin KOEP'ten çekilerek İran'a karşı yaptırım uygulamaya başlamasına paralel olarak Çin'in İran'dan petrol ithalatı %89'luk bir düşüş yaşamıştır (Batmanghelidj, 2020). Ayrıca önemli Çinli devlet işletmeleri-

nin ABD yaptırımları başlar başlamaz İran'daki yatırımlarını geri çektiği görülmüştür (Marketwatch, 2019).

Öte yandan Çin'in son yıllarda Orta Doğu'da artan angajmanı ve Suudi Arabistan, BAE ve İsrail gibi İran'ın bölgesel rakip ve düşmanlarıyla yakın ilişkileri İran-Çin ilişkilerinde diğer önemli sınırlayıcı bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Çin, İran'ın Körfez'deki geleneksel hasımları Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve İsrail ile kapsamlı işbirliği anlaşmalarına sahiptir. Örneğin Çinli firmaların 2013'ten beri Körfez ülkeleriyle imzaladıkları yatırım ve inşaat sözleşmelerinin değeri 123 milyar doları bulmuştur (Molavi, 2019). Suudi Arabistan, Çin'in en büyük petrol tedarikçisi konumundadır (Arabnews, 2022). Ayrıca Çin 2016'da Suudi Arabistan ile ikili ilişkileri kapsamlı stratejik ortaklığa yükseltmeyi öngören mutabakat zaptı imzalamıştır (The State Council Information Office of the People's Republic of China, 2016). Aynı yıl iki ülke arasında ikili ilişkileri derinleştirmekten sorumlu bir komite kurulmuştur. Aynı şekilde Temmuz 2018'de BAE ile ikili ilişkileri kapsamlı ortaklık seviyesine çıkarmaya yönelik mutabakat zaptı imzalanmıştır (Office of the Commissioner of the Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, 2018). Çin aynı şekilde son on yılda limanlar, demiryolları ve yüksek teknoloji alanlarına yatırım yaparak İsrail ile bağlarını güçlendirmiştir (Huang, 2018). Çin'in İran'ın hasmı olan bu ülkelerle son yıllarda geliştirdiği ilişkiler (Alperen, 2019, s. 23), bölgede herhangi bir ülkeyle müttefiklik ilişkisi geliştirmekten ziyade dikkatli bir denge politikası yürütmeyi tercih ettiğini göstermektedir.

Adaptasyon ilkesi kapsamında İran'ın Doğu'ya Bakış politikası değerlendirildiğinde burada karşımıza kısıtlı zaman içinde bu politik tercihin yapılması durumu çıkmaktadır. Zira İran'ın 2015'te uluslararası toplum ile Nükleer Anlaşma imzalamadaki temel amacı, dış politikayı çeşitlendirmeyi hedeflemesi ve tek yönlü bir dış politika tercihi yapmak istememesiydi. Ancak ABD'nin 2018'de anlaşmadan çekilme kararı alması, devamında da İran'a baskıyı giderek artırması İran'ı mecburi bir arayışa soktu. Bundan dolayı da İran, uzun süreli bir strateji geliştirmek için yeterli bir zamana sahip olamadı. Dolayısıyla adaptasyon ilkesinin vurguladığı yeterli zaman içinde bir dış politika kararı alamama durumu İran'ın Doğu'ya Bakış politikasında sınırlı bir rasyonellik yaratmaktadır.

Belirsizlik ilkesi üzerinden Doğu'ya Bakış politikası incelendiğinde burada da İran'ın bu politikanın hayata geçmesiyle beraber karşı karşıya kal-

dığı muğlaklık ön plana çıkmaktadır. Özellikle Rusya ile olan ilişkilerde bu durum net bir şekilde görülmektedir. İkili ilişkilerde on yıllardır süregelen iniş çıkışa rağmen Rusya, Doğu'ya Bakış politikası kapsamında stratejik bir ortak olarak tanımlanmaktadır. Bu kapsamda İran'ın Rusya ile ekonomik, askeri ve teknoloji alanlarındaki işbirliğinin stratejik ortaklık seviyesine yükseltilmesi hedeflenmektedir. Ne var ki Doğu'ya Bakış politikasının çıktılarının bu hedefle örtüşmediği görülmektedir. Öncelikle her iki ülkenin de enerji zengini olması sebebiyle karşılıklı ekonomik işbirliği hedefi gerçekleşmemektedir. Son yıllarda ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik yoğun çabalara rağmen iki ülke arasındaki ticaret hacmi İran resmi verilerine göre hala 4 milyar doların altındadır (IRNA, 2021). Bu rakam ABD yaptırımlarının uygulanmaya başlandığı 2018-2019 yıllarında 2 milyar doların altına inmiştir. Rusya'nın yıllık 240-270 milyar dolarlık ithalat pazarında İran'ın payı yaklaşık bir milyar dolar civarındadır (Ecoiran, 2021).

Diğer taraftan askeri açıdan da Rusya'nın İran'la kapsamlı işbirliğine girmesinin önünde benzer engeller bulunmaktadır. Bu kapsamda ilk akla gelen Rusya'nın Körfez'e yönelik izlediği denge politikasıdır. Rusya'nın Körfez politikası bölgesel aktörler arasındaki rekabetten yararlanan bir denge politikasına dayanmaktadır. Körfez bölgesinde başat bir gücün ortaya çıkmasını istemeyen Rusya açısından en elverişli durum bölgede statükonun korunmasıdır. Nitekim İran'a yönelik BM silah ambargosunun Ekim 2020'de kalkmasına rağmen Rusya, İran'a silah satışı yapmamıştır (Iranian Diplomacy, 2022). İki ülke arasında 2007 yılında S-300 satışına ilişkin anlaşma imzalanmasına rağmen Rusya, İsrail ve bazı Körfez ülkelerinin talepleri doğrultusunda bu silahların teslimatını uzun yıllar geciktirmiştir. Yine teknolojik ve endüstriyel olarak Rusya'nın İran'ın taleplerini karşılayacak düzeyde olmadığı, kendisinin Batı'ya bağımlı olduğu bilinen bir husustur. Son olarak her iki ülkenin zengin doğal gaz ve petrol yataklarına sahip olmaları iki ülkeyi stratejik ortaktan ziyade uzun vadede potansiyel iki rakip yapmaktadır. Rusya, İran'ın doğalgaz ve petrol piyasasındaki payının artmasını kendi çıkarları açısından bir tehdit olarak değerlendirmektedir.

Son olarak takas ilkesi üzerinden İran'ın Doğu'ya Bakış politikasına baktığımızda, İran'ın bu politika üzerinden ekonomik ve sosyal kalkınma hedefine, alternatif başka politikalarla daha etkili bir şekilde ulaşmasının mümkün olup olmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Bu noktada İran'ın Eylül

2021’de Rusya ve Çin’in desteği ile üye olarak kabul edildiği ŞİÖ’nün İran’ın ekonomik hedeflerine ulaşmada etkin bir mecra olup olmadığına bakmak gerekir. Zira İran’ın önünde Avrupa ülkeleri ile sorunları gidermeye yönelmek ve böylelikle Avrupa Birliği (AB) ile ekonomik ilişkileri artırmak da alternatif bir seçenektir. Bu bağlamda İran için ŞİÖ üyeliği mi yoksa AB ile ilişkileri iyileştirmek mi daha iyi bir tercih diye sorduğumuzda ekonomik ve finansal konularda ŞİÖ’nün, AB gibi net bir yönetim mekanizması olmadığını ifade etmek gerekir. Ayrıca ŞİÖ mali konularda da belirli bir mekanizma tanımlamamıştır. ŞİÖ üyelerinin, AB üyeleri gibi ortak bir para birimi veya yönetim organı da bulunmamaktadır. ŞİÖ’nün henüz bir kalkınma bankası kurulmamıştır ve bankacılık işlemleri için belirli bir mali yapı belirlenmemiştir (Alimov, 2018). Örgüt içindeki rekabet, ŞİÖ’nün ekonomik ve politik konulardaki potansiyelini kullanmasını engellemektedir. Öte yandan ŞİÖ ile ilgili eksik kalan bu hususların hepsinin AB şemsiyesinde sağlanmış olması, İran için alternatif bir hedef olan AB ile ilişkileri yeniden tesis etmenin aslında takas ilkesi üzerinden bakıldığında daha iyi bir seçenek olmasını gündeme getirmektedir. Dolayısıyla sınırlı rasyonellik modeli açısından bakıldığında tercih edilen bu hedefin esasen alternatifinin olduğu ve bunun pek çok bakımdan daha rasyonel bir tercih olduğunu söylemek mümkündür.

4. Sonuç

Çıkış noktası *Ne Doğu Ne Batı* söylemi olan İran’ın son yıllarda geliştirdiği Doğu’ya Bakış politikasını pek çok açıdan ele aldığımızda bunun mutlak bir rasyonel tercih olmadığı, aksine sınırlı bir rasyonellik içerdiği görülmektedir. Kısıtlı bir zamanda, özellikle ABD’nin yoğun baskısının etkisiyle birçok belirsizliği göğüslemek suretiyle bu politik tercihin yapıldığı net bir şekilde görülmektedir. Bu noktada İran’daki dış politika karar alıcılarının Doğu’ya Bakış politikasını tercih etmek suretiyle Batı ile rekabet içerisinde olan Çin ve Rusya gibi ülkelerin desteğini almak, böylelikle Batı ve özellikle ABD’nin küresel hegemonyasıyla yüzleşmek istediği görülmektedir. Bu yaklaşım Çin ve Rusya gibi ülkelerin neo-hegemonik güçler olarak kabul edilmesi ve Batılı ülkelerin İran’ın ideolojik kimliği ve dış politika davranışlarıyla temel ve aşılmaz bir sorunu olduğu algısına ve bunun yarattığı duyguya dayanmaktadır. Bu anlamda Doğu’ya Bakış’taki “Doğu” coğrafi bir bölgeden ziyade ideolojik bir yaklaşımı ifade etmekte-

dir ki bu da rasyonel olmayan bir tutumdur. Dolayısıyla İran'ın son Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi ve hükümetinin gündeminde olan bu politikanın temel sorunu, uluslararası sistemin içinden geçtiği değişimin kapsam ve doğasını yanlış yorumlamasıdır.

Doğu'ya Bakış politikasını savunanlar yani muhafazakârlar, Doğu'nun yükselişini doğrudan Batı'nın uluslararası ilişkilerdeki konumunun gerilemesi olarak yorumlamaktadır. Bu bağlamda ABD'nin müttefikleriyle yaşadığı fikir ayrılıkları, Afganistan'dan çekilmesi, Çin'in ekonomik yayılmacılığı ve Rusya'nın saldırgan tavrı ABD hegemonyasının sona erdiğinin işaretleri olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla İran dış politikasının şu anki karar alıcıları için İran'ın Doğu'nun yükselen güçleri Çin ve Rusya gibi ülkelerle ittifak yapması, Batı ile daha etkin bir şekilde mücadele etmenin yanı sıra uzun vadede ülkenin Ortadoğu'nun başat gücüne dönüşmesine yardımcı olacaktır. Politikanın ilk mimarı olan reformistlerin aksine, muhafazakârlar, Doğuya Bakış'ın nihai hedefini Batı'dan tamamen izole olmak şeklinde belirlemişlerdir. Dolayısıyla onlar için Nükleer Anlaşma'nın canlandırılması, ortaya çıkacak sürecin ekonomik faydalarından yararlanmak gibi pragmatik bir hedefin ötesine geçmemektedir.

Öncelikle uluslararası sistemin pek çok açıdan çok kutupluluğa evrildiği bu dönemde ABD ve genel olarak Batı hâlâ Doğu güçlerine baskı yapacak araçları kontrol etmeye devam etmektedir. Bu bağlamda İranlı devlet adamlarının “Batı ittifakı dağılıyor” şeklindeki iddiaları gerçekçi değildir. Öte yandan Doğu'ya Bakış politikasının önemli bir dayanağı olan Çin, dünyanın dört bir yanındaki ülkelerle geliştirdiği ticaret ağları ile mevcut uluslararası statüden en çok yararlanan ülkelerden biridir. Bu sebeple Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi katı iki kutuplu dünya düzenine dönmek gibi bir arzusu yoktur. Dolayısıyla Çin'in bu vizyonu, İran'ın Doğu'ya Bakış politikası ile ulaşmak istediği ABD karşısında bir blok oluşturma hedefini geçersiz kılmaktadır.

İran'daki muhafazakâr kesim tarafından çokça dillendirilen İran'ın Rusya ve Çin ile ortaklığının İran'ın kendi bölgesel konumunu güçlendirmesine yardımcı olmasını beklemek de rasyonel bir yaklaşım değildir. İran'ın Çin ve Rusya ile daha fazla koordinasyon içinde hareket ettiği bir gerçektir. Ne var ki bu ilişkilerin mahiyetinin kolayca stratejik ortaklık seviyesine evrilebileceğini varsaymak uluslararası sistemin mevcut dinamikleriyle çelişmektedir. Çünkü her ne kadar belli bir rekabet içerisinde olsalar da hem

Çin hem Rusya gerek Batılı ülkeler gerekse çoğunluğu İran'ın hasmı olan Ortadoğu ülkeleriyle farklı alan ve düzeylerde önemli ticari ve ekonomik ilişkilere sahiptir. Çin ve Rusya'nın çoğu İran'ın hasmı olan ülkelerle sahip olduğu karmaşık ilişkiler İran'la stratejik düzeyde bir ortaklık geliştirmelerini sınırlamaktadır. Nitekim Çin ile 25 Yıllık Kapsamlı Stratejik İşbirliği Anlaşması imzalanmasına rağmen bu ülkenin İran ekonomisinde beklendiği ölçüde kalkınma ve yatırım programları başlattığı henüz görülmemiştir. Benzer şekilde Rusya ile yürütülen yoğun diplomatik çabalara rağmen 20 yıllık kapsamlı işbirliği anlaşmasının hayata geçip geçmeyeceği belirsizliğini korumaktadır. Pek çok açıdan Moskova'nın İran açısından güvenilir bir müttefik olarak görülmesi konusunda soru işaretleri doğmuştur. Bu hususlar ışığında Doğu'ya Bakış politikasının yeni stratejik bir hedef olarak belirlenmesi, ne stratejik düzeyde ne de ekonomik düzeyde İranlıların beklentilerini karşılamaktadır.

İran'ın Doğu'ya Bakış politikası; dış politika karar alıcılarının her zaman rasyonel kararlar almadıklarını ve aldıkları kararların sonucunda ne gibi dış politika çıktılarının olacağını her zaman doğru analiz edemediklerini, aksine çoğu zaman normatif olarak uygun görülen davranışlar sergilediklerini savunan sınırlı rasyonellik modeli üzerinden ele alındığında, pek çok açıdan modelin ana argümanları ile uyumludur. İran'ın bu siyasi tercihi rasyonel değildir; aksine gerçekçi hedeflerden uzak, sınırlı bilgiye dayalı ve ideolojik bir tesir ile tercih edilmiştir. Karar alıcıların bu politik tercihi uzun vadeli bir stratejik hesaba dayalı olarak yapmadığı, kısa vadeli beklentileri tatmin etmek amacıyla yola çıktıkları görülmektedir. Ülke içindeki farklı siyasi akımların bu konudaki eleştirileri de bunu desteklemektedir. Dolayısıyla İran'ın son Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi'nin daha da büyük vurgu yaptığı Doğu'ya Bakış politikası sınırlı bir rasyonellik içermesi sebebiyle sürdürülebilir bir politik tercih değildir.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Adler, E. (2007). Constructivism and international relations. İçinde W. Carlsnaes, T. Risse & B. A. Simmons (Ed.), *Handbook of International Relations* (s. 95-119). Sage Publications. <https://dx.doi.org/10.4135/9781446247587>
- Alimov, R. (2018). The Shanghai Cooperation Organisation: Its role and place in the development of Eurasia. *Journal of Eurasian Studies*, 9(2), 114-124. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2018.08.001>
- Allison, G., & Zelikow, P. (1999). *The essence of decision: explaining the Cuban missile crisis*. Addison-Wesley Educational Publishers.
- Alperen, Ü. (2018). Çin'in İran nükleer politikası: ulusal çıkar ve "Sorumlu Büyük Güç" arasında denge. *İran Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 11-35. <https://doi.org/10.33201/iranian.510584>
- Arab News. (2022, Ocak 20). *Saudi Arabia is top oil supplier to China in 2021*. <https://www.arabnews.com/node/2008206/business-economy>
- Batmanghelidj, E. (2020, Nisan 28). Iran can no longer rely trade with China. *Bloomberg*. <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-04-27/iran-can-no-longer-rely-on-trade-with-china>
- Behrooz, M. (1990). Trends in the foreign policy of the Islamic Republic of Iran, 1979–88. İçinde N. R. Keddie & M. J. Gasiorowski (Ed.), *Neither East Nor West: Iran, the Soviet Union, and the United States* (s.13-35). Yale University Press.
- Bolton, R., & Bolton, D. G. (1996). *People styles at work*. Amacom.
- Bozorgor, K., & Adami, A. (2019). Tahlil-i rahbordî der siyaset-i harici-yi İran [Strategic Analysis in Iranian Foreign Policy]. *Mutalaat-ı Siyasi*. 9, 2-28. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=116975>
- Carlsnaes, W. (2007). Foreign Policy. İçinde W. Carlsnaes, T. Risse and B. A. Simmons (Ed.), *Handbook of International Relations* (s.331-350). Sage Publications. <https://dx.doi.org/10.4135/9781446247587.n12>
- Carlsnaes, W. (2008). Actors, structures, and foreign policy analysis. İçinde S. Smith (Ed.), *Foreign policy- theories, actors, cases* (s.85-100). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/hepl/9780198708902.003.0006>

- Doyle, M. W. (2008). Liberalism and foreign policy. İçinde Steve Smith (Ed.), *Foreign policy- theories, actors, cases* (s. 54-78). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/hepl/9780198708902.003.0003>
- DW. (2022). *Defa ez Siyaset-i Nigah be Şark*. <https://www.dw.com/fa-ir/سپه-آب-ی-رق-ت-ه-ی-س-ور-را-ز-اب-ز-ان-ار-ی-ا-م-ه-س-121/11147-بخش-تجارت>
- Ecoiran. (2021). *Sahm-ı İran ez Bazar-ı Rusya; Takriben Hiç*. <https://ecoiran.com/چه-آب-ی-رق-ت-ه-ی-س-ور-را-ز-اب-ز-ان-ار-ی-ا-م-ه-س-121/11147-بخش-تجارت>
- Emiri, R. & Henar, M. (2019). Peyamed hay-ı Siyasi-İktisadi-yi Tovsea-ı Revabet-i İran ve Çin der Çarçob-ı Nigah be Şark [Political-Economic Consequences of the Development of Iran-China Relations in the Framework of the Look to the East Policy]. *Mutalaat-ı Siyasi*. 40, 63-102. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=481104>
- Fars News. (2022a). *Ecaze Nedehim Amerika Leğv-i Tahrim ha ra Devr Bizened*. <https://www.farsnews.ir/news/14001214001190>
- Fars News. (2022b). *Destavurd-ı Sefer hay-ı Harici-yi Reisi*. <https://www.farsnews.ir/news/14001208000502>
- Fars News. (2022c). *Vakeniş-i İslahtaleban be Derhast-ı Tazmin-i Çin ve Rusya*. <https://www.farsnews.ir/news/14001215000671>
- Financial Tribune. (2022, Ocak 23). *2021 trade with China hit \$ 14.7b*. <https://financialtribune.com/articles/domestic-economy/112207/2021-trade-with-china-hit-147b>
- FMPRC. (2020). *China-Arab states cooperation forum holds ninth ministerial conference*. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjb_663304/zjzg_663340/xybfs_663590/xwlb_663592/202007/t20200707_53_0972.html
- Furlong, G. T. (2005). *The conflict resolution toolbox: models and maps for analyzing, diagnosing, and resolving conflict*. Wiley Press.
- Global Times. (2022, Ocak 14). *US's Trade with China surges 28.7% in 2021*. <https://www.globaltimes.cn/page/202201/1245953.shtml>
- Guvheri, A. (2018). Cayigah-ı Çin der Siyaset-i Nigah be Şark-ı İran [China's Role in Look to the East Policy of Iran]. *Mutalaat-ı Siyasi*. 1-19. <https://www.sid.ir/fa/plan/ViewPaper.aspx?ID=89222>
- Gülmez, S.B., & Gülmez, B. D. (2020). Dış politika analizi: teorik yaklaşımlar. İçinde B. B. Coşkun & İ. Ruma (Ed.). *Dış politika analizi: konu, kuram, yöntem* (s. 13-36). Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Hill, C. (2003). *The Changing Politics of Foreign Policy*. Palgrave Macmillan.
- Huang, E. (2018, Temmuz 19). Chinese investment in Israeli tech is growing and it's quite welcome for some. *CNBC*. <https://www.cnbc.com/2018/07/19/chinese-investment-in-israel-technology-is-growing-expert-says.html>
- Hudson, V. M. (2005). Foreign policy analysis: actor-specific theory and the ground of international relations. *Foreign Policy Analysis*, (1), 1-30. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1743-8594.2005.00001.x>
- Institute for Compilation and Publication of Imām Khomeinī's Works. (2017, February). *Asl-ı Ne Şarki ve Ne Garbi*. International Affairs Department. http://www.imam-khomeini.ir/fa/n21267/اصول_نه_شرقی_و_نه_غربی
- Iran International. (2022, Ocak 16). *Many Iranians are critical of long-term China, Russia deals*. <https://www.iranintl.com/en/202201163943>
- Iranian Diplomacy. (2022). Çera Moskov Hazır be Froş-ı Selah be Tehran Nist? http://irdiplomacy.ir/fa/news/2009049/_چرا_امسکو_حاضر_به_فروش_سلاح_به_تهران_نیست
- IRNA. (2021). *Hacm-i Ticaret-i İnan ve Rusya Rekord-ı Tarihi Sebt Kerd*. https://www.irna.ir/news/84630218/حجم_تجارت_ایران_و_روسیه_رکورد_تاریخی_ثبت_کرد
- Jamaran. (2022). Vakeniş-i Şeriyetmedari be Derhast- Rusiye. https://www.jamaran.news/واکنش_حسین_شریعتمداری_--59/1543883-بخش_بازنشر/ به_درخواست_روسیه_از_آمریکا_برای_تضمین_برجامی
- Jones, B. D. (2002). Bounded rationality and public policy: Herbert A. Simon and the decisional foundation of collective choice. *Policy Sciences*, 35(3), 269-284. <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1021341309418>
- Jonge, J. D. (2012). *Rethinking rational choice theory*. Palgrave Macmillan.
- Khabaronline. (2022). *Siyaset-i Nigah be Şark Bişter Şiari Est*. https://www.khabaronline.ir/news/1599506/سیاست_نگاه_به_شرق_بیشتر_شعاری_--است_تا_گره_مذاکرات_وین_باز_نشود

- Kubalkova, V. (2001). Foreign policy, international politics, and constructivism. İçinde V. Kubalkova (Ed.). *Foreign Policy in a Constructed World* (s. 15-35). M.E. Sharp Press.
- Levy, J. S. (1997). Prospect theory, rational choice, and international relations. *International Studies Quarterly*, 41(1), 87-112. <https://www.jstor.org/stable/2600908>
- Molavi, A. (2019, Mayıs 16). China's global investments are declining everywhere except for one region. *Foreign Policy*. <https://foreign-policy.com/2019/05/16/chinas-global-investments-are-declining-everywhere-except-for-one-region/>
- Moravcsik, A. (1997). Taking preferences seriously: a liberal theory of international politics. *International Organization*, 51(4), 513-554. <https://doi.org/10.1162/002081897550447>
- Motamedi, M. (2021, Eylül 17). Iran denounce unilateralism as it becomes full SCO member. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/17/iran-denounces-unilateralism-as-it-becomes-full-sco-member>
- Nunan, T. (2020). “Neither East Nor West,” Neither liberal nor illiberal? Iranian Islamist internationalism in the 1980s. *Journal of World History*, 31(1), 43-77. <https://doi.org/10.1353/jwh.2020.0002>
- Office of the Commissioner of the Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. (2018). *China, UAE agree to lift ties to comprehensive strategic partnership*. <https://www.mfa.gov.cn/ce/como/eng/news/t1579379.htm>
- Official Web Site of Khamenei. (2018). *Preference of East over West is a priority for Iran*. <https://english.khamenei.ir/news/5481/Preference-of-East-over-West-is-a-priority-for-Iran-Ayatollah>
- Pirselami, F. E. (2016). Revabet-i Çin ve İran der Devre-yi Ahmedinejad [Iran-China Relations Under Ahmadinejad]. *Fasname-yi Mutalaat-ı Beynelmil*. 32, 9-49. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=275805>
- Seyadi, H., Senayi A. (2018). Cayigah-ı Gufteman-ı Nigah be Şark der Siyaset-i Harici-yi İran [The Place of Look to the East Discourse in Changing Iran's Foreign Policy Approach]. *Mutalaat-ı Avrasya-yi Merkezi*. 12, 115-135. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=500827>

- Simon, H. A. (1957). *Models of man; social and rational*. Wiley.
- Simon, H. A. (1985). Human nature in politics: the dialogue of psychology with political science. *The American Political Science Review*, 79(2), 293-304. <https://doi.org/10.2307/1956650>
- Stewart, J. (1993). Rational choice theory, public policy and the liberal state. *Policy Sciences*, 26(4), 317-330. <https://doi.org/10.1007/BF00999475>
- Tayfur, F. (2005). Dış politika. İçinde A. Eralp (Ed.), *Devlet ve ötesi: Uluslararası ilişkilerde temel kavramlar* (s. 73-105). İletişim Yayınları.
- The State Council Information Office of the People's Republic of China. (2016, Ocak 20). *China, Saudi Arabia elevate bilateral ties, eye more industrial capacity cooperation*. <http://www.scio.gov.cn/32618/Document/1464733/1464733.htm>
- Vahdat, A., & Gambrell, J. (2021, Temmuz 28). Iran's supreme leader criticizes US as nuclear talks stalled. *AP News*. <https://apnews.com/article/middle-east-iran-7a0f2a470f2823a5aa50468525d785db>
- Wohlforth, W. C. (2008). Realism and foreign policy. İçinde Steve Smith (Ed.), *Foreign policy- theories, actors, cases* (s.31-49). Oxford University Press.
- Yazdanshenas, Z. (2021, Ekim 26). Iran turns East. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2021/10/26/iran-china-russia-sco-raisi-turns-east/>

Cumhuriyet Döneminde İran Transit Ticaretini Geliştirme Çabaları (1923-1950)

Şemsettin Çelik*

Öz

Milattan önce ve sonra Asya'nın Avrupa ticaret merkezleri ile bağlantısını sağlayan transit yolu bütün Anadolu'yu kat ederek İstanbul'dan geçiyordu. Bilahare bu taşımacılığın önemli bir kısmı deniz yollarına intikal etti. Osmanlı Devleti döneminde Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar yabancı gemilere kapalı olan Karadeniz, bu antlaşma ile Rusların Karadeniz'e girmesiyle uluslararası ticarete açıldı. İngiltere ve İran'ın Trabzon üzerinden ticaret yapmaya başlaması, 19. yüzyıl başından itibaren Karadeniz ticaretinin canlanmasını ve Doğu Karadeniz'den İran'a uzanan yolların da stratejik bakımdan önem kazanmasını sağladı. Böylece Doğu Karadeniz limanlarından İran'a kadar transit ticaret yolları işlerlik kazanmaya başladı. Bu yollar Avrupa'nın mamul mallarını Doğu'ya ve Doğu'nun hammaddelerini Avrupa'ya ulaştıran Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu ile Sohum-Poti veya Batum-Tiflis-Tebriz yolu idi. Bu çalışmada ele alınacak yol aynı dönemde faal olan Trabzon-Erzurum-Tebriz yoludur. Bir zamanlar bu yolda kervanlarla yapılan İran transit ticareti 20. yüzyıl başlarından itibaren kamyonlar vasıtasıyla yapılmaya başlandı. Kervanlarla kamyonların rekabetine sahne olan bu tarihi İran transit ticaret yolu I. Dünya Savaşı'ndan önce gayet işler bir haldeydi. Savaşla birlikte bu durum değişti. Türkiye üzerinden geçen İran transit ticaret yolu canlılığını yitirmeye ve buradan yapılan ticaret Beyrut ve Basra limanlarına doğru kaymaya başladı. Böylece Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu da ticari canlılığını yitirdi. Canlılığını yitiren bu yolu, tekrar eski ticari canlılığına kavuşturmak için 1930'larda Türkiye Cumhuriyeti tarafından birtakım çalışmalar yapıldı ve projeler geliştirildi. İşte bu çalışmada Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun tekrar eski işlerliğine kavuşturulması için yapılan faaliyetler ve özellikle Türkiye üzerinden geçen İran transit ticaret yolunun Cumhuriyetin ilanından itibaren 1950'lere kadarki durumu ele alınarak yolun Cumhuriyet döneminde geçirdiği evreler ve rakip yollarla rekabeti mukayeseli bir şekilde ortaya konulacaktır. Arşiv, ulusal ve yerel basından elde edilen bilgi ve belgelere dayanan çalışmada tetkik eserlerden de faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ticaret, İran Transiti, Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu, Erzurum, Trabzon.

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, semsettin.celik@erzurum.edu.tr, Erzurum, Türkiye, ORCID: 0000-0002-8775-9647

Efforts to Improve the Transit Trade in Iran in the Republic Period (1923-1950)

Şemsettin Çelik*

Abstract

Before and after Christ, the transit route connecting Asia with European trade centers was passing through Istanbul by crossing the whole of Anatolia. Subsequently, an important part of this transportation was transferred to sea routes. The Black Sea, which was closed to foreign ships until the Küçük Kaynarca Treaty during the Ottoman Empire, was opened to international trade with the Russians entering the Black Sea with this treaty. The fact that Britain and Iran started to trade through Trabzon enabled the Black Sea trade to revive from the beginning of the 19th century and the routes from the Eastern Black Sea to Iran gained strategic importance. Thus, the transit trade routes from the Eastern Black Sea ports to Iran began to work. These roads were Trabzon-Erzurum-Tabriz road, Sukhum-Poti or Batum-Tbilisi-Tabriz road, which transported the manufactured goods of Europe to the East and the raw materials of the East to Europe. The road to be discussed in this study is the Trabzon-Erzurum-Tabriz road, which was active in the same period. Iran transit trade, which was once done with caravans on this road, has started to be done by trucks since the beginning of the 20th century. This historical Iran transit trade route, which saw the rivalry of caravans and trucks, was in good working condition before the First World War. With the war, this situation changed. The Iranian transit trade route passing through Turkey began to lose its vitality and the trade from here began to shift towards the ports of Beirut and Basra. Thus, the Trabzon-Erzurum-Tabriz road lost its commercial vitality. A number of studies and projects were developed by the Republic of Turkey in the 1930s in order to restore this road, which lost its vitality, to its former commercial vitality. In this study, the activities carried out to restore the Trabzon-Erzurum-Tabriz road to its former functionality in the first years of the Republic, and especially the situation of the Iranian transit trade route passing through Turkey, from the proclamation of the Republic to the 1950s, the phases of the road in the Republican period and its competition with rival roads, will be presented in a comparative way. In the study, which is based on the information and documents obtained from the archive, national and local press, research works were also used.

Keywords: Trade, Iran Transit, Trabzon-Erzurum-Tabriz Road, Erzurum, Trabzon.

* Asst. Prof., Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History, semsettin.celik@erzurum.edu.tr, Erzurum, Türkiye, ORCID: 0000-0002-8775-9647

1. Giriş

İpek Yolu'nun bir kolu olan Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun tarihi çok eskilere dayanır. Bununla birlikte bu yolun işlerlik kazanması 1774 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması sonucu Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasından sonra gerçekleşmiştir (Kaleli, 2003, s. 2). Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması, 19. yüzyılda Trabzon-Erzurum-Tebriz transit yolunu gündeme getirmiştir. Bu yolun gündeme gelmesinde endüstri devrimini gerçekleştirmiş olan Avrupalı devletlerin ve özellikle İngiltere'nin payı büyüktür (Daei, 2012, s. 45-46). İngilizlerin, ürettikleri mamul maddeleri Doğu'ya ve Doğu'nun hammaddesini Batı'ya taşımak için kullanabilecekleri kısa ve az maliyetli bir yol arayışı, bu güzergahın canlanmasına yol açmıştır. İngilizler, 1830 ve 1840'larda İran'a yaptıkları ticarete Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunu tercih etmişlerdir. Bu yolun tercih edilmesinde, İran ticaretinde en kısa yol olmasının yanı sıra İstanbul-Trabzon arasında 1836 yılından itibaren buharlı vapur seferlerinin başlamasının da payı vardır (Tozlu, 1997, s. 142). 1830'lardan 1860'ların sonuna kadar Trabzon-Erzurum-Tebriz transit yolu ticari açıdan en elverişli dönemini yaşamıştır (Kaleli, 2003, s. 5; Turan, 2020, s. 283). Fakat 1869'da Süveyş Kanalı'nın ve 1870'lerin başında Poti-Tiflis demiryolunun açılması, bu yolun öneminin azalmasına neden olmuştur. Tabii burada asıl etkili olan husus, Rusların Doğu Karadeniz kıyılarından İran'a muntazam kara ve demir yolları inşa etmeleri ve Trabzon-Erzurum yolundaki nakliye ücretlerinin pahalı olmasıdır (Tozlu, 1997, s. 154; Kaleli, 2003, s. 10).

1880'lere gelindiğinde Rus yolunda bir değişiklik meydana geldi ve Avrupa mallarının bu yoldan İran'a intikali durdu. Bu sırada İranlı tüccarlar mallarını Rus yolundan yaparken Avrupa malları Trabzon-Erzurum üzerinden İran'a naklediliyordu (Issawi, 1970, s. 24). İşte bu süreçte tekrar Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunu eski canlılığına kavuşturmak için çareler aranmış ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Trabzon ile Erzurum arasında demiryolu projesi gündeme gelmiştir (Tozlu, 1997, s. 124-125). Fakat Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik durum ve güvenlik endişeleri bu projenin hayata geçirilmesini engellemiştir. Demiryolunun yapımı yerine Trabzon-Erzurum yolunun tamiri ve Erzurum-Bayezid yolunun da şose olarak yapılması kararlaştırılmıştır (Kaleli, 2003, s. 15). Bununla birlikte 19. yüzyılın sonları ve 20. asrın başlarında bu bölgedeki tali

ve hususi yollar hariç, Trabzon-Erzurum anayolu şose olarak inşa edilmiş durumdaydı (Tozlu, 1997, s. 104). Öte yandan 20. yüzyılın başlarında Rusların, Poti Limanı'ndan İran sınırındaki Çulfa'ya demiryolu döşemeleri, Çulfa'dan da Tebriz'e 170 km uzunluğunda istenildiğinde demiryolu da inşa edilebilecek şekilde bir şose yapmaları, Trabzon-Erzurum-Tebriz yolundaki ticaretin hacmini oldukça azaltmıştı (Hayri, 2008, s. 79-81).

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Trabzon ile Erzurum arasında demiryolu inşası meselesi yeniden esaslı bir şekilde tartışılmaya başlandı. Yapılan incelemeler sonucunda Trabzon-Erzurum hattına alternatif hatlar ortaya çıktı. Öte yandan yıldan yıla azalan Tebriz-Erzurum-Trabzon transit ticareti, bu hattın masraflarını karşılama hususunda yetersiz görüldü. Her ne kadar Trabzon ile Erzurum arasında demiryolu yapımı Osmanlı hükümeti tarafından düşünülmekte ise de mali durumun müsait olmaması ve Türk şirketlerinin işi üstlenmemesi yüzünden bu hattın inşası zorunlu olarak ertelendi (Küçükuşurlu, 2008, s. 292-295).

Neticede 19. yüzyıl sonları itibarıyla Tebriz-Erzurum-Trabzon arasındaki ticari taşımacılık, ekseriyetle at ve develerin çokça bulunduğu kervanlarla yapılıyordu. Cumhuriyet'in ilanına kadar bölgeye birkaç istisna dışında motorlu araba girmedi ve uzun yıllar eski taşıma vasıtaları kullanılmaya devam etti. Cumhuriyete kadar her ne kadar bu yollara hususi araba girmemiş olsa bile, bundan evvel 1914 yılı Aralık ayı başında bu yolda otomobille ilk seyahat eden kişi Enver Paşa olmuştur (Küçükuşurlu & Başkaya, 2019, s. 138-139).

Bu çalışmada I. Dünya Savaşı sonrası İran transit ticaretinin durumu başlığı altında, transit yolunun I. Dünya Savaşı'ndan sonra 1930'lara kadarki vaziyeti hakkında bilgi verilecek, 1930'larda İran transit ticaret yolunun durumu başlığı altında transit yolunun yapımına başlanması ve bu yolda yapılan tamir ve inşa faaliyetlerinden bahsedilecektir. İran transit ticaretinde yolların rekabeti başlığı altında Trabzon-Tebriz yoluna rakip olan diğer yollar ve durumları ele alınacaktır. İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye ziyareti ve transit yoluna etkileri başlığı altında Şahın, Türkiye ziyaretinin transit yoluna etkilerinden söz edilecektir. İran transit ticaretini tekrar Trabzon'a çevirme çabaları başlığı altında hükümetin çabaları ve bu yol üzerinde otobüs ve kamyon seferlerinin başlatılması ve 1940 yılına kadar transit yolunun durumu anlatılacaktır. II. Dünya Savaşı ve sonrasında transit yolu başlığı altında ise Sivas-Erzurum hattı yapıldıktan sonra transit yolunu nasıl etkilediği, II. Dünya Savaşı'nın transit yoluna olumsuz etkileri ve transit yolunun 1950'lere kadarki durumu ele alınacaktır.

2. I. Dünya Savaşı Sonrası İran Transit Ticaretinin Durumu

Milattan önce ve sonra Asya'nın ve özellikle Hindistan ve İran'ın Roma İmparatorluğu ve Avrupa ticaret merkezleri ile münasebetinde takip ettiği transit yolu bütün Anadolu'yu kat ederek İstanbul'dan geçiyordu. Daha sonra bu münakalatın mühim bir kısmı deniz yollarına intikal etti ise de Kuzey İran transiti eski ve tarihi yolunu bırakmamış ve I. Dünya Savaşı çıkana kadar Erzurum-Trabzon yolundan şaşmamıştı (Uzer, 1934). Hatta I. Dünya Savaşı senelerine kadar Türkiye'den geçen İran transiti senede 45-50 bin tona erişmiş bulunuyordu. O zamanlarda münakalat kamilen develerle yapıldığından Gürbulak'tan Trabzon'a kadarki konaklara 4-5 milyon lira bir gelir temin ediyordu. Savaştan önceki transit faaliyetinin yalnız Trabzon limanına sağladığı fayda 1.100.000 altındı (Cuinet, 1892, s. 24).

Osmanlı Devleti için ticari bakımdan önemli olan Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Kafkasya'da hüküm süren idare dolayısıyla tekrar eski günlerini bulmak ister gibi gelişmeye başlamış ancak yol inşası ile ilgili hiçbir çalışma yapılmaması ve Kafkasya'da istikrarın yavaş yavaş sağlanması yüzünden tekrar elden kaçırılmıştı (Nafia İşleri Mecmuası, 1934, s. 14). Ekonomik olarak büyük bir öneme sahip Trabzon-Tebriz yolu, dönemin siyasi şartlarına ve kervan yollarının güvenliğine bağlı olarak birçok sorunu da birlikte yaşamıştı. Doğal olarak bu kadar uzun mesafede ulaşım ve güvenlik konusunda yaz ve kış mevsiminde problemlerin yaşanması kaçınılmaz bir durumdu (Daei, 2019, s. 212-213). 1920'lerin başında Rusya'nın iç durumundan yararlanarak İran ticaretinden daha fazla pay elde edilebilirdi. Fakat Trabzon-Erzurum-Kızıldize şosesinin motorlu araçların geçebileceği bir vaziyette olmaması ve nakliyatın eskiden olduğu gibi yine kervanlar ve develerle yapılması buna engel olmuştu. Transit eşyasının İran'dan İstanbul'a ulaşması yaklaşık 45-50 günü bulmaktaydı. Malların korunması için depoların olmaması ve mevsim şartları nedeniyle tüccarın mallarının uzun süre açıkta kalıp zayı olmasına yol açıyordu. Bundan dolayı tüccar, Trabzon-Tebriz yolu yerine güney ve Rus yolunu tercih ediyordu (Şehbenderi Ticaret Raporları, 1340, s. 51-56).

Bütün bu yaşanan olumsuzluklara rağmen aslına bakılırsa tüccarın meyli Trabzon-Tebriz yolundan yanaydı. Bunun için bu yoldan ulaşımı kolaylaştıracak her türlü tedbirin alınması gerekiyordu. Savaştan sonraki yıllarda Trabzon-Tebriz transit ticaret yolunun iyileştirilmesi için bazı çabalar gösterilmişti. Mesela 1921 yılında Türk hükümeti, Trabzon'a münhasır olmak üzere İstanbul'a transit yapan tüccara Trabzon Valisinin merkeze danışmadan İstanbul'a gitmesine müsaade etme iznini verdiği

gibi Trabzon'dan İran'a transit eşya taşımacılığında alınacak olan gümrük vergisinde de bir miktar indirime gitmişti (BCA, 30.18.1.1.2.33.17; BCA, 30.10.0.0.211.437.1). Bundan başka özellikle Türkiye, Trabzon-Tebriz transit ticaretini kolaylaştırmak amacıyla 1924 yılında Trabzon ve Erzurum'da askeriyenin elindeki depoları Gümrük İdaresine devretmiştir (BCA, 30.18.1.1.11.47.11).

Bu yolda Türkiye ile İran arasında 1926 yılında Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalanmış ve bu anlaşma çerçevesinde ekonomik iş birliğini geliştirmek için İran'la 1928 yılında Tahran'da iki maddeden oluşan protokol imzalanmıştı (Soysal, 2000, s. 282-283; Özgiray, 1995, s. 690). Türkiye'nin takip ettiği bu yeni politikaya rağmen Cumhuriyetin ilk yıllarında yukarıda bahsedilen problemler yine devam etmekteydi. Bunlara ilaveten develer sırtında yapılan nakliyat 1,5-2 ay sürmekte ve ayrıca buna doğu vilayetlerinde yaşanan sığır vebası salgını yüzünden zorunlu karantina süreleri de eklenince nakliyat müddeti daha da uzamaktaydı (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926 Senesi Kongresi, 1926, s. 20; BOA, HR.İM.166.46; HR.İM.191.54). Yine de transit yolu üzerinde Trabzon-Erzurum arasındaki yolun muhtelif kısımlarında az da olsa birkaç yerde onarım çalışmaları yapılmaktaydı (BCA, 30.18.1.1.15.52.19).

Bu dönemde İran transisinin Türkiye'ye bıraktığı ticari menfaat Ali İktisat Meclisi'nin "Türkiye tediye muvazeneleri" raporlarında şu şekilde tespit edilmiştir (BCA, 30.10.0.0.71.465.1)

Tablo 1

İran transisinin Türkiye'ye bıraktığı ticari menfaat (1928-1933)

Yıl	Türk Lirası
1928	762.000
1929	570.000
1930	244.000
1931	139.000
1932	137.000
1933	210.000

Not. BCA, 30.10.0.0.71.465.1.

Aynı hususta Trabzon Ticaret ve Sanayi Odasının tespit ettiği miktar ise 1934 senesinde 56.000 ve 1935 senesinde ise 91.000 Türk lirasıdır (BCA, 30.10.0.0.71.465.1).

I. Dünya Savaşı'nın zorlayıcı sebeplerinden olarak İran transiti Basra Körfezi'ne geçtiği gibi savaştan sonra Kuzey İran'ın bir kısım nakliye, ticari taşımacılığı Bakü-Batum yolunu takip etmiş ve bu iki güzergâh Erzurum-Trabzon yolunu köreltmıştır. Aşağıdaki rakamlar bunun delilidir (Uzer, 1934; BCA, 30.10.0.0.168.171.2)

Tablo 2

İran'a giden-gelen nakliyat (1928-1932)

Yıl	Trabzon'dan İran'a nakliyat ton	İran'dan Trabzon'a nakliyat ton
1928	2.580	955
1929	1.967	640
1930	1.196	189
1931	787	85
1932	876	96

Not. BCA, 30.10.0.0.168.171.2.

Her ne kadar Trabzon-Tebriz güzergahı Rus yoluna göre daha kısa ise de 1927 yılından itibaren Rusya üzerinden malları göndermek maliyet açısından daha uygundu (Turan, 2020, s. 294). Trabzon gümrük kayıtlarına göre 1920 senesinden 1936 senesine kadar transit olarak İran'a giden ve İran'dan gelen eşya miktarları da bunu göstermekteydi (BCA, 30.10.0.0.71.465.1)

Tablo 3*Türkiye'den İran'a giden ve gelen eşya miktarı (1920-1936)*

Sene	İran'a giden (kilo)	İran'dan gelen (kilo)
1920	525.000	350.000
1921	4.050.000	520.000
1922	4.060.000	1.700.000
1923	4.340.000	1.920.000
1924	4.400.000	2.050.000
1925	5.600.000	2.060.000
1926	4.100.000	670.000
1927	4.380.000	530.000
1928	1.650.000	490.000
1929	1.580.000	430.000
1930	1.240.000	210.000
1931	880.000	170.000
1932	830.000	150.000
1933	700.000	900.000
1934	410.000	10.000
1935	620.000	160.000

Not. BCA, 30.10.0.0.71.465.1.

Verilen rakamlara göre transit yolunun en canlı seneleri 1923-1924-1925 seneleriydi. 1923 yılında transit faaliyeti 6.260.000 kilo, 1924 6.450.000 kilo iken 1925'te 7.660.000 kiloya yükselmişti. 1926'da birdenbire azalmaya başlayan transit faaliyeti özellikle İran'dan gelen eşyada büyük bir düşüş yaşanmıştı. 1934 yılına gelindiğinde ise İran'a giden ve gelen transit eşya miktarı en dip noktayı bulmuştu. Bu rakamlar, Fransızların Beyrut ve İskenderun limanlarında İran transit eşyası için tesis ettikleri serbest mıntıklar gibi Trabzon Limanı'nda da bu transite mahsus bir serbest mıntıkası tesisi gerektiğini göstermekteydi (BCA, 30.10.0.0.71.465.1).

Tebriz-Trabzon arasındaki nakliyatın ve ticaretin azalmasında İran halılarının transit ticaret merkezinin 1925 senesinden sonra İstanbul'dan Londra'ya geçmesinin etkisi olmuştur (Mehmet Asım, 1932, s. 1, 5). Çünkü İran halılarının transit merkezi İstanbul olduğu zamanlarda İran halı tüccarları Tebriz-Trabzon yolu ile mallarını İstanbul Limanı'na getirirlerdi. Halılarını burada satarlar, bedeliyle İstanbul piyasasından mal alırlar, bunları aynı yoldan memleketlerine götürürlerdi (BCA, 230.0.0.0.77.49.5).

Evvelce Trabzon yoluyla İstanbul'a gelen İran halıları şimdi Tebriz-Ravandız-Musul-İskenderun yoluyla Londra'ya gitmekteydi. Aynı şekilde İran transit eşyasının bir kısmı da kuzeyden Çulfa hattı ile Batum'a gelmekte ve buradan da Avrupa'ya sevk edilmekteydi. (Mehmet Asım, 1932, s. 1, 5; BCA, 30.1.0.0.39.233.11). Bu da hem Türkiye'nin hem de İran'ın ticari muamelelerine olumsuz yansımaktaydı. Bu vaziyetin devamı doğru değildi. Çünkü İran'ın dış ticareti için en kolay transit yolu Türkiye'den geçmekteydi. Bu tabii transit yolunun terkedilmesi hem İranlılar hem de Türkler için zarar demektir. Türkiye, İran transitinin Kızıldize yolunu terk ederek Musul tarafına yöneldiğini yaptırdığı incelemelerden anladığından buna mani olmak için 1926 yılında harekete geçti. Bu transitten ülkenin mahrum bırakılmaması için Trabzon-Kızıldize yolunun işler bir hale konulması, konak mahallerinin Kızıldize'deki rüsumat binasının mevcut ihtiyacı karşılayabilecek bir hale getirilmesi ve bu yol üzerinde tüccarı en çok düşündüren asayiş meselesinin sağlanmasını zaruri görmüş ve dahiliye ve nafia vekaletlerini ilgilendiren bu hususların bir an evvel halledilmesi emredilmişti (BCA, 30.10.0.0.154.89.21). Hatta Türkiye'nin Urmiye Şehbenderliği, 1927 yılı başlarında yazdığı bir raporda, İngilizlerin İran üzerinden Irak'a Musul'a kadar yapmak istedikleri şose yolun Erzurum-Trabzon yolunu atıl hale getireceğine işaret ederek Trabzon-Erzurum-Ovacık yolunun kamyon ve otomobillerin işlemesine müsait bir vaziyete getirilmesi gerektiğini dile getirmişti (BCA, 30.10.0.0.219.477.7; Erdal, 2017, s. 50).

3. 1930'larda İran Transit Ticaret Yolunun Durumu

Cumhuriyet'in ilanından sonra özellikle 1930'ların başına kadar transit yolu inşaatında çok da önemli bir gelişme yaşanmamıştır. Türkiye, Mart 1929 itibariyle Trabzon-Tebriz transit yolunun inkişafı için tetkiklerde bulunmak üzere bir heyet göndererek transit işini ele almıştı. Aralık 1930 tarihinde ise bu yolun inşası kararlaştırılmış ve inşasına nezaret etmek üzere ilkbaharda Nafia Vekaletince bir heyet gönderilmişti. İnşası iki sene sürmesi planlanan Trabzon-Tebriz yolunun, memleketin en iyi şoselerinden biri olması tasavvur edilmekteydi (Gümrükler, 1929, 2; Trabzon-İran Yolu, 1930, s. 2). 1930 yılında Erzurum-Kızıldize yolunun bakımsızlığı ve tamir ihtiyacı duyması yüzünden kamyonlarla nakliye yapılmasını engelliyor ve bu da transit faaliyetini sekteye uğratmasının (BCA, 30.1.0.0.39.233.11) yanı sıra taşımacılığın durmasına ve bu yol üzerindeki transit ticaretinin

Batum yoluna kaymasına neden oluyordu. Üstelik Batum transit yolundan gönderilen eşya İstanbul'a uğramıyordu. Oysa ki İran ihracat eşyasının bir kısmı İstanbul pazarından Avrupa'ya sevk edilirdi. Her sene bu yoldan memlekete başta halı olmak üzere badem, fıstık biraz da afyon gelirdi (Halı Ticareti, 1930, s. 3).

1920'lerin sonu ve 1930'ların başında Beyrut Limanı, İran transitinin başlı başına bir merkezi olmak istidadını göstermeye başladı. Basında yer alan haberlere göre Beyrut Limanı, İran ticaretine esaslı bir çıkış noktası olma yolunda ilerlemekteydi. Bu sırada İranlılar, Ruslarla ticari münasebetlerini kesmiş ve gözlerini Akdeniz tarafına Beyrut, İskenderun limanlarına çevirmişlerdi (TBMM Zabıt Ceridesi, 1933, s. 158). İranlılar, Suriye'yi kendileri için bir transit merkezi yapmaya çalışmaktaydı. Bunun için 1934 yılı başlarında, büyük bir İran ticaret heyeti büyük depolar kiralamak üzere Beyrut'a gitmiş ve Beyrut Ali Komiserliği ile görüşmelere başlamıştı. Görüşmelerin olumlu sonuçlanması halinde İran transit eşyası Tahran-Kazvin-Hemedan-Kermanşah-Bağdat-Şam-Beyrut yolunu takip etmesi ihtimali vardı (İranlılar Suriye Tariki ile İhracat Yapacaklar, 1934, s. 2). Bu durumda İran transitinin Fransız mandası altındaki araziden geçerek Suriye limanlarından biri vasıtasıyla yüklenmesi şu iki yoldan mümkün olabirdi. Azerbaycan havalisi için Tebriz-Revandız-Musul-Halep-Beyrut veya Revandız'dan sonra Erbil'den güneye inerek Kerkük-Bağdat-Şam-Beyrut yolu. Ya da Mazenderan havalisi için de Kazvin-Hamedan-Kirmanşah-Hanikin-Bağdat-Şam-Beyrut yolu. Her iki yol da İran ticaret merkezlerine oldukça uzak ve sapa düşmekle birlikte bu yollar üzerinde çeşitli engeller de bulunmaktaydı (BCA, 30.10.0.263.771.10). Halbuki İran transitini için en kısa, en ucuz ve nakliyata en müsait yol Erzurum-Trabzon güzergahı idi. Kuzey İran transitinin Beyrut'a intikali hem gayri tabii ve hem de Türkiye-İran ticaret hayatı hesabına zararlı bir durum teşkil etmekteydi (Uzer, 1934, s. 1).

İran taşımacılığı Tahran-Tebriz-Erzurum-Trabzon yolundan yapıldığı zaman bu yol güzergahındaki mıntikalarda oldukça bir hayat, bir refah göze çarpıyor ve bu geliş gidiş yüzünden hem Türkiye hem de İran büyük menfaatler temin ediyordu. Yalnız Tebriz ile Trabzon arasında 200'den fazla han vardı. Büyük bir kesim bu hanlardan geçimini temin ediyordu. Öte yandan doğu vilayetlerindeki emniyet ve asayiş İran transit tarihinde hiçbir vakit tesadüf edilmeyen bir vaziyette iken yine develere inhisar eden

nakliyat için şimdi otomobiller, kamyonlarla çalışma imkânı varken Kuzey İran transitinin ta Beyrut Limanı'na nakli teşebbüsünde daha başka ve daha etraflı sebepler aramak gerekiyordu ki, bu da iki devlet işi ve iki hükümet meselesiydi. Çünkü aşağıda verilecek rakamların da göstereceği gibi Kuzey İran transitinin Trabzon Limanı vasıtası ile yapılmasında hem zaman hem de para itibarı ile çok kolaylık ve fayda vardı (Uzer, 1934, s. 1)

Tablo 4

İran transitinin geçtiği güzergahların zaman ve maliyet bakımından karşılaştırılması

Yol	Kuzey İran'a kadar nakliye müddeti (Gün)	Beher kilo için ücret (Kuruş)
Beyrut yolu ile	15-20	18,50
Batum yolu ile	35	15
Basra yolu ile	45	15,50
Muhammere yolu ile	40	15

Not. Uzer, T. (1934, Şubat 22). İran transitinde Türkiye'mizin mevki. *Cumhuriyet*.

Halbuki bu nakliyat 674 km'si Türkiye ve 370 km'si İran toprakları içinde bulunan ve toplam 1044 km uzunluğundaki Trabzon-Tebriz yolu ile yapıldığı takdirde nakliye süresi 4 güne ve kilo başına nakliye ücreti 9 kuruşa inmekteydi. Diğer yollarda gösterilen günlere ve ücretlere bakıldığında Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu, onlara kıyas kabul etmeyecek derecede bir fark atmaktaydı. Bahsi geçen zaman ve fiyat farkı hiç şüphesiz iki memleket tüccarının hesabına ve iki devlet adına dikkate değer bir yekûn teşkil etmekteydi (Uzer, 1934, s. 1).

Bu meselenin çözümü için en önemli unsur Erzurum demiryolu idi. Ancak demiryolunun Erzurum'a, bölgeye ulaşması zaman alacak bir işti. Bu yüzden 1930 yılında devlet demiryolları tarafından Trabzon-Erzurum-Tebriz arasında muntazam kamyon nakliyatına başlanması planlanmaktaydı. Bunun için Nafia Vekaleti Türkiye ile İran arasında en mühim bir transit vasıtası olan bu yolu en mükemmel bir şose haline getirmek üzere inşaata ve tamirata başlamak üzereydi. Halihazırda Trabzon ile Erzurum arasındaki yol iyi durumda olmamakla beraber senenin 7-8 ayında üzerinden kamyon

işleyebilmekteydi (Mehmet Asım, 1930, s. 4). Bununla beraber Nafia Vekaleti Trabzon ile Kızıldize arasındaki yolun tamirini 1931 yılı içinde bitirmeyi planlamaktaydı (İran'la Transit, 1931, s. 5). Kayıtlara bakılırsa bu yolun inşaat süreci 1931'de ancak başlayabilmişti (Alpan & Öksüz, 2019, s. 151). 1931 senesinde inşasına başlandığı zaman yol gayet dar, birçok yerleri bataklık olmakla beraber köprü ve menfezleri çok noksan ve mevcutların büyük kısmı da bozulmuş, sert virajları ve uçurumları nedeniyle tehlikeli, emniyetle geçilemeyecek harap bir yol halinde bulunuyordu (Bâyındırlık İşleri Dergisi, 1938, s. 264).

Yolun durumu bu vaziyetteyken 1930'ların başında İran'la Türkiye arasındaki ticari münasebetler ise eskisine nazaran azalma göstermişti. Bunun sebebi ise İran'ın Türk eşyasına karşı ağır sınırlamalar koymasındı. Mesela Türkiye'den gönderilen çikolata, şekerleme, ayakkabı, tuvalet sabunu, trikotaj eşyasına karşı çok ağır gümrükler konmuş, hatta bunlardan çikolata, şekerleme gibi maddelerin İran'a ithali tamamen men edilmişti (Türk-İran Münasebatı, 1933, s. 1).

Yine aynı şekilde 1930'lu yılların başında İran, Avrupa ile olan ticari münasebetlerini Suriye yoluyla yapmaktaydı. Suriye ile İran'ı birbirine bağlayan geniş ticaret hatları kurulmuştu. Diğer taraftan İran'ın İngiltere ile ticari münasebetleri de Basra Körfezi güzergahı ile yapılmakta ve özellikle İran halıları bu yoldan Londra'ya gitmekteydi. Artık halı ticaretinde Londra, İstanbul'a rakip olmuştu. Eğer Trabzon-Tebriz transit yolunun gelişimi sağlanmazsa Londra'nın tamamıyla İran halılarının ticaret merkezi olması söz konusuydu (Trabzon-Tebriz Ticareti Azaldı, 1933, s. 5).

Yine bu dönemde İran transitinin büyük bir kısmı Rusya'ya, Batum'a, Kafkasya'ya ve Hazar Denizi'ne geçmişti. İran ticaretinin %70'ine Ruslar hakimdi (Vasfi, 1934, s. 7; BCA, 30.1.0.0.39.233.11). Batum'dan başlayan şimendiferin bir kolu Çulfa ve Tebriz'e dayanıyor, bir kolu Bakü'ye gidiyordu. Avrupa'dan gelen mallar Bakü'de vapurlara yükleniyor, oradan başlıca İran limanı olan Pehlevi'ye teslim ediliyordu. Avrupa'dan yapılan sevkiyatın bir kısmı ise Beyrut'a gidiyor ve oradan kamyonlarla Bağdat'a, oradan da Tahran'a gönderiliyordu (İran Transiti, 1934, s. 3; Ticaret Bakımından İran, 1934, s. 5). Başta Rusya olmak üzere Fransa ve İngiltere, İran transitini kendi taraflarına çekmeye çalışmaktaydılar. Fransa Akdeniz'e, İngiltere güneye Basra Körfezi'ne, Rusya ise Batum'a çekmenin peşindeydi. Buna karşılık İtalya, Çekoslovakya, Polonya ve Almanya

gibi ülkeler ise güney yollarının uzun ve pahalı olması, Rusya dahilinde seyahat ve ticaret nakliyatının çetin ve düzensizliği karşısında Trabzon-Tebriz-Tahran yolunun uluslararası ticaret ve yolcu nakliyatına açılmasını istiyorlardı. Özellikle İtalyanlar Trabzon-Tebriz transitini işine çok önem veriyor ve Fiat, Marelli ve Pirelli şirketlerinin delegeleri İtalyan sefaretinin delaletiyle 1933 başlarında İran hükümetini bu konuda ikna etmeye çalışıyordu. Hatta Mussolini, İran Trabzon Limanı'na çıkmak için Türkiye sınırına yol, şimendifer inşasına karar verirse malzeme, mühendis ve borç para vermeye hazır olduklarını bile dile getirmişti. Aslına bakılırsa kuzey İran'ın yegâne ve doğal mahreci olan Trabzon Limanı'ndan limansızlık ve yolsuzluk nedeniyle istifade edememesi bütün bu mıntıka mahsulatını, Hazar Denizi balıkçılık ve havycılığını tamamıyla Bolşevik Rusya'nın iktisadi boyunduruğu altına sokmuştu. Bundan dolayı başta Şah olmak üzere İran devlet ileri gelenleri bu yolun açılması taraftarıydılar (BCA, 30.10.0.0.237.602.1).

İş, İran transit ticaretinin tekrar Türkiye üzerine çevrilmesinde gelip düğümleniyordu. Bunun için de Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun yapılması gerekiyordu. Bu yüzden 1932-1933-1934 yılları içerisinde yapılan tesviye ameliyatı ile beraber 3.150.000 lira harcanarak 1.078 adet yeni köprü menfez inşası, 48 adet köprünün esaslı tamiri, 448 adet istinat duvarı vs. ile birlikte 150 km yeni şose inşaatı yapılmıştı (Bayındırlık İşleri Dergisi, 1938, s. 264-265). Ayrıca bu yoldan ticareti artırmak için İran transit eşyasının geçişinde kolaylık sağlanmalıydı. Bundan dolayı 1933 yılında yeni deniz tarifeleri düzenlenirken Trabzon yolu ile İran'a nakledilecek eşya için yüzde elliye yakın indirim yapılmıştı (Yeni Deniz Tarifelerinden Şikayet, 1933, s. 5).

Son senelerde başta Trabzon Ticaret Odası olmak üzere, bu yol üzerinde bulunan bölgedeki ticari müesseseler, İran transit yolunun gelişmesi için çok çaba göstermişlerdi. Mesela Trabzon Ticaret Odası adına İran'a giden Osman Cudi Bey, Tebriz Ticaret Odası yetkilileri ve tüccarlarla 17-22 Ağustos 1933 tarihlerinde görüşmeler yapmıştı (Aydın, 2012, s. 187). Cumhuriyet hükümeti de bu yol üzerinde idari tedbirler almakta geri durmadığı gibi, bu yolu otomobil ve otobüs nakliyatına müsait bir hale getirmiş ve İran transit eşyası için azami derecede indirim yapılmıştı. Fakat bütün bu tedbirlere rağmen Tebriz-Trabzon transit yolunun şimdilik I. Dünya Savaşı'ndan önceki durumuna dönmesi mümkün değildi. Bu imkânsızlık

dünyanın geçirmekte olduğu ekonomik bunalımdan ileri gelmekteydi. İran eşyasının, özellikle uluslararası piyasalarda halı ticaretinin daralması, genel itibarıyla memleketler arasındaki ticari münasebetlerin birçok zaruretlerle azalması, doğal olarak tesirlerini transit ticareti üzerinde göstermişti (İran Transiti, 1934, s. 3).

Dolayısıyla İran'dan Trabzon'a gelip dışarıya giden transit eşyası 1931'de 232.604 kilo 244.950 lira, 1932'de 183.654 kilo 148.616 lira, 1933'de 542.746 kilo 869.611 lira, 1934'te 115.815 kilo 141.989 lira değerindeydi. Bu eşya pamuk, badem içi, üzüm, tatlı çekirdek ve halıdan ibaretti. Öte yandan dışardan Trabzon'a gelip İran'a giden transit eşyası 1931'de 751.440 kilo 1.147.637 lira, 1932'de 699.293 kilo 1.192.723 lira, 1933'de 542.777 kilo 831.781 lira, 1934'te 393.407 kilo 539.849 lira değerinde idi. Bu eşyanın ise %50'si yünlü dokuma, %25'i pamuklu dokuma ve kadife, %10'u ipekli dokuma, %15'i de demir, pirinç ve türlü hırdavattan oluşuyordu. İran'a giden eşya tonajındaki düşüşün sebebi daha ziyade İran'ın en kabarık yekûnlu ithalat eşyası olan şeker ve çay maddelerinin son zamanlarda kendi üretiminden ve Rusya'dan tedarik etmesinden ve İran'ı da sarsan ekonomik buhran dolayısıyla tuhafiyeye ve manifaturaya ait ithalat maddelerini de önce olduğu gibi topluca ve geniş miktarda ithal edememesinden ileri gelmekteydi (BCA, 30.10.0.0.65.433.4).

4. İran Transit Ticaretinde Yolların Rekabeti

Öteden beri İran transit ticaret yolu her zaman bir rekabete sahne olmuştur. 1930'larda ise karayolları arasında bir rekabet baş gösterdi. Son senelerde dört kara yolu birbiri ile iyiden iyiye bir rekabet içerisine girdi. Bu yollar şunlardı (Ertem, 1935, s. 3)

1. Trabzon-Tebriz Yolu
2. Reşt-Bakü-Batum Yolu
3. Meşhed-Bombay Yolu
4. Kermanşah-Beyrut Yolu

Bu dört yol İran ile Avrupa pazarı arasında birbiri ile yarış halindeydi. Reşt-Bakü-Batum yolu İran tacirlerine sempatik gelmediğinden yukarı İran'ın alışverişi için bu yol pek yararlı değildi (Ertem, 1935). Çünkü Rus-

lar, İranlı tüccarlara zorluklar çıkarıyordu ve bu yüzden tüccarlar bu yolu tercih etmiyordu. Diğer yandan İran trenleri ile Sovyet trenleri arasında aktarma yapmakta zorluklar yaşanıyordu (İran Sefirinin Bu Husustaki Beyanatı, 1932, s. 9; İran'ın Harici Ticareti İçin En Müsait Yol Hangisidir?, 1934, s. 7). Meşhed-Bombay yolu, İran'ın doğu muntikalarının mahsullerini Hint yolu ile Avrupa'ya göndermeye gene aynı liman yardımı ile Avrupa'dan mal almaya yarıyordu. Bu yol ucuz olmakla beraber buna karşı Avrupa piyasalarından çok uzaktı. Deniz yollarını, tren, daha sonra deve ve at kervanları takip etmekteydi. Fakat ticaret bakımından çok önemli olan sürati ihmal ettiği için çok rağbet görmüyordu. Bu yollar içerisinde kolaylığı temin eden yollardan biri Kermanşah-Beyrut otomobil yoluydu. Bu yolun en çok işe yarar tarafı sürati temin etmesiydi. Hele İran halıların Kermanşah-Beyrut yolu ile çok kısa bir zamanda Akdeniz kıyılarına indirilmesi ve Beyrut vasıtası ile Avrupa'ya kolayca gönderilmesi bu yolu önemli kılmaktaydı (Ertem, 1935, s. 3).

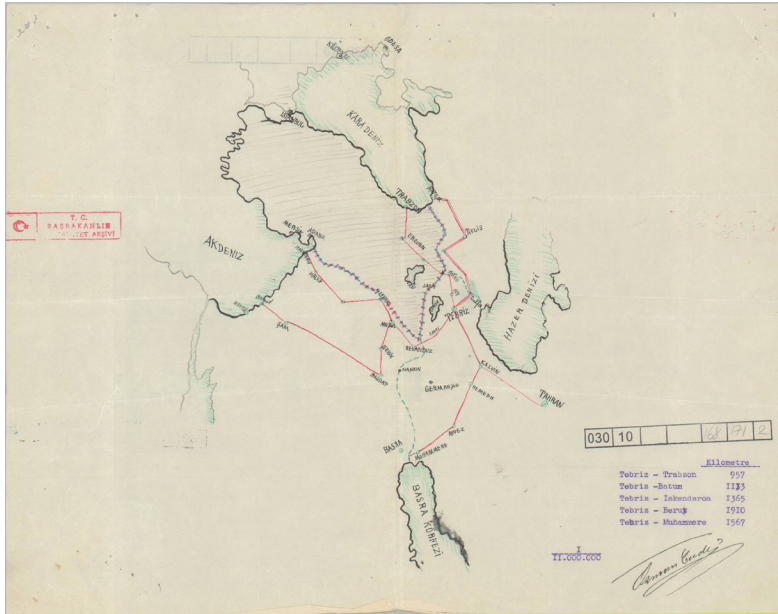
İran'ın Suriye limanlarından biri ile transit ticaret yapmasına gelince, bu yol Irak, Şarki Ürdün, Filistin gibi henüz yeni kurulmuş olan üç devletin arazisinden geçmekteydi. Bu devletlerle İngilizlerin de sıkı bir alakası vardı. İran ticari ilişkilerinin bir arızaya uğramaması için İran'ın Filistin, Şarki Ürdün ve İngilizlerle olan her türlü münasebetlerini bozmamaya dikkat etmesi lazımdı. Ancak birkaç devlet arazisinden geçmek için daima siyasi dengeleri ve münasebetleri idare etmek kolay bir iş değildi (İran'ın Harici Ticareti, 1934, s. 7).

Bu dört yolun ortasında Asya'nın klasik yollarından olan Trabzon-Tebriz yolu vardı. Bu yol 1934'deki haliyle bile doğal olarak diğer yollara üstün durumdaydı. Yalnız Kafkas demiryolları karşısında aciz bir durumdaydı (Nafia İşleri Mecmuası, 1934, s. 14). Fakat yine de İranlı tacirlerin sevdiği ve tercih ettiği bir yoldu. Gazeteci Esat Mahmut Bey'in 1930'da Erzurum'da gördüğü 60 sene bu yolda gitmiş gelmiş 5 binden fazla deve-si olan ihtiyar bir İranlı kervancının da ifade ettiği gibi "15 yıldan fazla bir zamandan beri transit Rusya tarihiyle yapılmaktaydı. Fakat şimdi yine Erzurum-Trabzon yolu tercih edilmeye başlandı. Müşkülât olmasa hiçbir İranlı malını Rusya tarihiyle sevk etmez. İhtiyar İranlı gülümsedi. Efendi, dedi, bilmezsiniz, bizim memlekette sizi çok severler" (Esat Mahmut, 1930, s. 6). Bu yol İran tacirlerine sempatik gelmekte ve İranlı tüccarlar tarafından tercih edilmekteydi. İranlılar bu yolun önemini kavradıkları için

İran dahilinde Türk sınırına kadar muntazam otomobil yolları yapmışlardı (İran Sefirinin Bu Husustaki Beyanâtı, 1932, s. 9). Fakat bu yolda da çeşitli engeller söz konusuydu. Zaman zaman bu yolda kamyon seferleri ihdas edilmek ve yaz kış bu seferlerin devam ettirilmesi istenmişti. Trabzon-Tebriz yolunun işler bir hale konması arzu edilen bir şeydi ve bu iş ne kadar çabuk yapılırsa ülke ekonomisi için o kadar iyi olurdu. Bununla birlikte Türkiye'nin doğuya doğru giden demiryolları ile İran transit eşyasını, çölden geçen ve emniyeti garanti edilmeyen otomobil yolundan çok daha kısa bir zamanda emniyetle Akdeniz limanlarına nakledebilmek mümkündü (Ertem, 1935, s. 3).

Harita 1

İran transit ticaretinin geçtiği güzergahlar

Not. BCA, 30.10.0.0.168.171.2.12.

Öte yandan İran Büyükelçisi Halil Fehmi'nin Mayıs 1936'da gazetecilere vermiş olduğu beyanata göre, İran hükümeti transit nakliyatı için Türkiye yolunu tercih etmişti. Tebriz'den Trabzon'a kadar uzanan transit yolunun

İran topraklarındaki kısmının inşaatına başlanmıştı. Yolun Türk topraklarındaki Trabzon ile Erzurum arasındaki kısmı ise bitmişti (Trabzon-Tebriz Transit Yolunun İnşasına Hararetle Devam Ediliyor, 1936, s. 2). Geri kalan kısmının ikmaline büyük bir gayretle devam edilmekte ve 1937 yaz sonuna kadar bitirilmesi planlanmaktaydı (Nadi, 1937, s. 1).

Başka hiçbir yol Trabzon-Erzurum-İran transit yolu kadar İran'ı Avrupa'ya yaklaştırmış olamazdı. Umman Denizi üzerinden Kızıldeniz'i dolaşarak yapılan İran deniz nakliyatı aylar süren bir zaman almaktaydı. Arabistan çöllerinden Akdeniz'e iniş yine mesafe itibarı ile uzun ve masraf yönünden çok pahalıydı. Hiçbir zaman muntazam çalışmayan Hazar Denizi nakliyatı da bütün Rusya içinden dolaşmak külfeti ile karşı karşıyaydı. İran'dan Trabzon'a hareket edecek otobüs ve kamyonların bu mesafeyi 3 günde alacakları, Trabzon'dan İstanbul veya Köstence'ye de 2, nihayet 3 günde varacakları hesaplandığında İran ile Avrupa arasındaki ulaşım hızlanmış olacaktı. İran eşyası bu kadar kısa bir sürede Avrupa'ya nakledildiği gibi Trabzon üzerinden İran'a yapılacak olan ithalat da aynı süratle gerçekleştirilmiş olacaktı (Nadi, 1937, s. 1, 7).

Orta Avrupa'yı Orta Asya'ya bağlayan transit yolu, yalnız Avrupa ithalat ve ihracatına vasıta olmakla kalmayacak aynı zamanda iki komşu ülke arasında yeniden ticaret ilişkilerini arttıracaktı. Yine bu yol İran ithalat ve ihracat ticaretinin gelişmesine hizmet etmenin yanı sıra Doğu vilayetlerinin kalkınmasına da katkı sağlayacaktı (Nadi, 1937, s. 7).

İran transit ticaretinin esas yol olan Trabzon-Tebriz yolundan ayrılarak sonradan türeyen yeni yollara dönmesinin başlıca sebepleri şunlardı (Onbulak, 1947, s. 2).

1-Cumhuriyet'ten önce Trabzon-Tebriz yolunun asayışı layıkıyla temin olunamadığından transit eşyası eşkıya tarafından sık sık vurulmuştu. Eşyanın emniyetle sevkine engel olan bu hal transitin Türkiye'den yüz çevirmesinin başlıca amilidir.

2-En kısa yol Trabzon-Tebriz yolu olmasına rağmen en pahalı yol bu yol olmuştur. Bu yüzden İran tüccarı daha ucuz olan diğer rakip yolları tercih etmiştir.

3-Türkiye'deki pasaport ve gümrük usullerinin muğlak ve sıkıcı olması da transit eşyasının Trabzon-Tebriz yolundan yüz çevirmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır.

4-Daha önceleri develerle yapılan nakliyat yerini motorlu taşıtlara terk ettikten sonra Trabzon-Tebriz yolunun motorlu taşıtların işlemesine müsait bulunmaması ve kışın bir müddet kapalı kalması dolayısıyla bu yolla yapılan transit nakliyatı diğer yollara kaçmıştır.

5. İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti ve Transit Yoluna Etkileri

İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Haziran 1934'deki Türkiye seyahati iki memleket arasında son zamanlarda kurulan dostluğun bir tezahürüydü. Türk-İran hududu iki sene önce 1932 yılında Türkiye'nin çizdiği hat üzerinde kesinleşmişti. Bu ziyaretin arkasındaki asıl sebep, hiç şüphesiz, iki memleket arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek arzusundan kaynaklanıyordu.

İran Şahı, bu seyahat esnasında tarihi transit yolu olan Bayezıt-Erzurum-Trabzon yolunu kullandı. Trabzon'dan Samsun'a gemiyle geçerek buradan Ankara'ya trenle seyahat etti (Akgül, 2005, s. 19). Şah'ın Tahran'dan Trabzon'a seyahati iki maksada hizmet etmiş olabilir: Birincisi, bu yolun İran mallarını Avrupa'ya sevk için kullanılabileceğini Şah'a göstermek, ikincisi de Samsun'dan Ankara'ya trenle seyahat ettirerek iki hükümet merkezi demiryolu ile birbirine bağlandığı takdirde elde edilecek büyük faydaları arz etmektir (Bir İngiliz Gazetesinin Makalesi, 1934, s. 6).

Türkiye demiryollarını doğu vilayetlerine kadar uzatmakla meşguldü. Türkiye'nin inşasına karar verdiği demiryolu hatlarını, henüz gelişim aşamasında olan İran demiryolları ile birleştirmek çok faydalı olacaktı. Türkiye, Tahran'ı Akdeniz'e bağlayacak demiryolunu Şah'ın da arzu ettiğinin farkındaydı. Ancak İran kuzey güney istikametindeki demiryolu projesini uygulamak istiyordu. Türkiye, bu hattın Karadeniz'de hatta Mersin yoluyla Akdeniz'de İran'a bir çıkış noktası verebilirdi. Bunun için Şah'ın ikna edilmesi gerekiyordu. Türkiye İran'a böyle bir çıkış vermekle hem ekonomik hem de siyasi sahada yardım etmiş oluyordu (Bir İngiliz Gazetesinin Makalesi, 1934, s. 6). Bütün bunlara rağmen gerek Türkiye ve gerekse İran demiryolu inşaatında bütün isteklerini tatbik edebilecek vaziyette değillerdi. Diğer taraftan Şah'ın seyahati için Beyazıt-Erzurum-Trabzon yolunun süratle tamir edilmesi Tebriz ile Tahran arasındaki şosenin otomobil ve kamyon nakliyatı için müsait bir şekilde konulabileceğini göstermişti (Bir İngiliz Gazetesinin Makalesi, 1934, s. 6).

İran Şahı'nın Türkiye'yi ziyareti Trabzon-Erzurum yolundan gelip gidişleri Trabzon-İran transiti işini yeni baştan canlandırdı. Seyahatten önce Mersin veya Samsun yolunu müdafaa edenler vardı. Fakat seyahatin ardından durum değişti. İran transit ticaret yolunun en kestirmesinin Trabzon-Tebriz yolu olduğu beyan edilmeye başlandı. İran Şahı'nın İran transiti ve Trabzon yolu için: "Yol, transit nereden giderse gitsin ucu Trabzon'a varsın da" demeleri Trabzon transiti için sevindirici bir durumdu. Ancak İranlı tacirler, İran transitinin Trabzon'dan geçmesi için birincisi yol, ikincisi de vergi ve gümrük muamelesinin düzelmesini ileri sürüyorlardı (Trabzon Mektupları, 1934, s. 7).

Yol için Türkiye 3,5 milyon lira harcayarak birinci önemli işi başarmıştı (TBMM Zabıt Ceridesi, 1937, s. 146.). Vergi ve gümrük muamelesinin da istenilen düzene girmesi ile İran transiti artık ne Rusya'dan ne Irak'tan, doğrudan doğruya Trabzon'dan geçeceği şüphesizdi. Üçüncü mühim iş de Trabzon'a bir liman yapılması idi. Transit yakın zamanda Trabzon'a dönüşüne şüphesiz ki liman ihtiyacı kendisini hissettirecekti (Trabzon Mektupları, 1934, s. 7).

Şah'ın Türkiye seyahati iki ülke arasında hem siyasi hem de ekonomik ilişkilerin gelişmesine olumlu yönde katkı sağladı. Sınır sorunları giderildiği gibi ülkeler arasında dostluk ve ekonomik iş birliğini artıracak adımlar atılmaya ve 1935 yılında İran ve Türkiye arasında transit ticaret yolu için ortak çalışmalara başlandı (Aydın, 2012, s. 188).

6. İran Transit Ticaretini Tekrar Trabzon'a Çevirme Çabaları

İran için Türkiye'de bir transit limanı temin etmek meselesi bir süreden beri, 1935 yılı başlarında, ciddiyetle dile getirilmeye başlandı. Bir ara İran bu plandan vazgeçerek Suriye taraflarında kendisine bir transit limanı aramaya girişmişti. Fakat İran'ın ithalat ve ihracat ticareti için en kısa yol Trabzon-Tebriz şosesiydi. Son senelerde Türk hükümeti Trabzon-Tebriz şosesinin tamiri ve gümrük zorluklarının ortadan kaldırılması için lazım gelen tedbirleri almaktan geri durmamıştı. Bunun için 1935-1936 yıllarında Gümüşhane vilayeti kısmında 215.000 lira bedelle 48 km yeni şose inşaatı ve Horasan-Karaköse arasında 250.000 lira bedelle 60 km yeni şose inşaatı ikmal edilmişti (Bayındırlık İşleri Dergisi, 1938, s. 265). Fakat bazı esaslı noktaların eski vaziyette kalması tacirlerin mallarını Trabzon Limanı

vasıtasıyla göndermelerine mani oluyordu. İran konsolosuna göre, bu şosenin daimi surette açık bulunması için şu üç noktanın nazarı dikkate alınması gerekiyordu (İran Ticareti Trabzon'a Nasıl Çevirilebilir?, 1935, s. 1).

Birinci olarak Trabzon-Tebriz şosesi senenin 12 ayında açık bulundurulmalıydı. Zira kışın karlardan bu yol 4-5 ay kapanmakta ve nakliye sadece develerle yapılmaktaydı. İran'ın ihracatına mukabil Avrupa'dan getirttiği ithalat eşyası, şosenin kapalı bulunduğu aylara rastlamaktaydı. Halbuki bu aylar, İran'da alışverişin ve ticaretin çok canlandığı yılbaşı ve nevruz bayramına rastladığından İran tacirleri mecburen mallarını başka yollardan getirmekteydi. Bu yüzden bu yolu bütün yıl açık bulundurma işi valilerin uhdesine verilmeli, her vali, yolun kendi vilayetinden geçen kısmı ile ilgilenmeli ve daimi amele ile kardan kapanan yolu temizletmeliydi. Bu usulün tatbik edilmesi halinde kar tabakaları birbirinin üzerinde birikmeyecek, yol tamamıyla kapanmayacak, kapansa bile açılması aylarca değil bir haftadan fazla sürmeyecekti.

İkinci nokta transit eşyasının nakli meselesiydi ki, bunun için muntazam ve süratli nakliyat yapacak bir şirket kurulması lazım geliyordu. Beyrut ve Batum yollarının rekabetini kırmak için teşkil edilecek bu transit nakliyat şirketine tacirler de girmeliydi. Tacirler, bu nakliyatın kârından da istifade edecekleri için Trabzon-Tebriz şosesini tercih edeceklerdi. Bunun için İş Bankası'nın İran Milli Bankası ile anlaşarak teminatlı İran-Türk transit eşya nakliyat şirketini ortaklaşa kurması ve nakliyat için kapalı ve sağlam yapılı kamyonlar tedarik etmeliydi. Tüccarları Tebriz-Trabzon yolundan çeviren esas sebeplerden biri de nakliyat ücretlerinin istikrarsızlığı ile malların sigorta meselesiydi. Çünkü eşya yalnız Trabzon Limanı'na kadar sigorta edilmekte ve karada hiçbir müessese sigorta muamelesi yapmaktaydı. Buna karşılık Beyrut'ta kurulan bir şirket, eşyayı İran'da müşterilerin eline varıncaya kadar sigorta etmekteydi. İran-Türk transit eşya nakliyat şirketi kurulursa, sigorta meselesi de halledilmiş olacaktı.

Üçüncü nokta iskele ücreti, gümrük masrafları ve gümrük formaliteleri idi. Trabzon'a rakip diğer limanlarda transit hakkı binde bir alındığı halde burada binde üç alınmaktaydı. Fakat bunların en önemlisi ve en ağır iskele ücretiydi. Bundan yalnız İranlı tüccarlar değil, yerli tüccarlar da şikâyet ediyorlardı. Trabzon'da transit eşyasından nakliye ve mavna ücretinden başka malın her kilosundan bir kuruştan beş kuruşa kadar iskele resmi yani genel olarak bir ton eşyadan 15 liradan elli liraya kadar vergi alınmaktaydı.

Halbuki Beyrut Limanı'nda her ton eşyadan yalnız 15 frank yani 125 kuruş kadar bir para alınmaktaydı. Bunun için transit eşyasını Trabzon'a çekmek için ya iskele vergisinden muaf tutmak ya da mevcut tarifenenin dörtte biri nispetinde bir vergi almak gerekiyordu.

İşte bu üç esas nokta dikkate alınarak işe girilirse, Trabzon-Tebriz şosesi, diğer transit yollarına rekabet edebilir duruma gelebilirdi. Aslına bakılırsa yukarıda bahsedilen nakliye şirketi kurulması fikrine her iki ülke yetkililerinin de sıcak baktığı söylenebilir. İran tarafına göre 1930'ların ortalarında transit yoldan yıllık 25.000 ton ticaret malı geçmekteydi. Eğer bu yol üzerindeki engeller kalkarsa bu miktarın birkaç kat artması söz konusuydu (Aydın, 2012, s. 188-189). Trabzon, Gümüşhane, Erzurum ve Ağrı vilayetlerinden geçen Trabzon-İran transit yolunun uzunluğu 642 km idi. 1930'ların ortalarında bu yol iki mıntıkaya ayrıldı. Trabzon'dan Erzurum sınırına kadar 242 km'lik kısım birinci mıntıka ve Erzurum'dan İran sınırına kadar olan 400 km'lik kısım ise ikinci mıntıka olarak kabul edilerek bu iki mıntıkaya birer baş müdür tayin edildi (Doğu Cumhuriyet'in 15. Yılında, 1938, s. 26).

1936 yılı sonlarında İran transit yolunun yeniden canlandırılması için faaliyetler artırılmıştı. Hatta yeni yapılacak şehirlerarası telefon hatları için hazırlanan 4 senelik programa Trabzon-Erzurum-İran arası da dahil edilmiş ve İran'a kadar uzanacak olan bu telefon hattının 1938 yılında kurulabileceği planlanmıştı (BCA, 30.10.0.0.71.464.27). 1936 Ekim ayı ortalarında Trabzon-Tebriz transit yolunun işletilmesi için İran'la müzakereler yapmak üzere Cemal Hüsnü başkanlığında bir heyet İran'a gönderilmişti (Cemal Hüsnü Heyeti Dün Hareket Etti, Kurun, 17 Birinciteşrin 1936, s. 1). Türk ve İran heyetleri 20 Nisan 1937'de Trabzon-Tebriz-Tahran yolu üzerinden karşılıklı transit ve nakliyatı kolaylaştıran anlaşmayı imzalamışlardı (TBMM Tutanak Dergisi, 1951, s. 72). Bu anlaşma 7 Haziran 1937 tarihinde yürürlüğe girdi (T.C. Resmi Gazete, 21 Haziran 1937). Diğer yandan transit yolundaki çalışmalar büyük bir hızla tamamlanmak üzereydi. Bu yol üzerinde modern nakliyat usullerine göre her türlü tedbirler alınmaya başlanmış ve Bayındırlık Bakanlığı 24 kamyon ve 12 otobüs sipariş etmişti (Atay, 1936, s. 1). Almanya'dan getirilen bu kamyon ve otobüsler, 1937 Mart'ında Trabzon'a çıkarılmıştı. Bir yandan da devlet demiryolları bu yolda çalışacak kadroların tamamlanmasıyla meşguldü. Nisan ayı sonlarına doğru transit yolu üzerinde seyrüseferin başlanması

düşünülmekteydi. Şimdilik getirilen bu motorlu nakil vasıtaları bir başlangıçtı. Görülen ihtiyaç nispetinde sayıları artırılması düşünülmekteydi. Bu arada İran transit yolunun yarım kalan parçaları da Bayındırlık Bakanlığınca peyderpey ihale edilmekteydi. (Şark Vilayetlerimizin Kalkınma Planı, 1937, s. 2). 5 Mayıs 1937 tarihinde devlet demiryolları idaresince Trabzon-İran yolu üzerinde otobüs, kamyon ve otomobil işletilmesi hakkındaki kanun TBMM’de kabul edildi (TBMM Zabıt Ceridesi, 1937, s. 17). Mayıs ayı sonunda ise Trabzon-Erzurum-İran yolunda işletilecek otobüs ve kamyon servisinde çalıştırılacak memur ve müstahdemlere kadro tahsisi için kararname çıkarıldı. 10 Aralık’ta da bu yol üzerinde devlet demiryolları ve limanları işletme umum müdürlüğüne otobüs, kamyon ve otomobil işletilmesi ile ilgili nizamname yürürlüğe kondu. (BCA, 30.18.1.2.75.46.19; BCA, 30.18.1.2.81.101.1).

Bu kanun çerçevesinde Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü’ne bağlı Trabzon-İran hudut transit yolu otobüs ve kamyon servisi kadrosunda hareket ve cer müfettişliklerine 177’şer lira ücretle tayinler yapıldı. 19 Haziran 1937’de de Trabzon-Kızıldize transit yolu Erzurum’da yapılan törenle açıldı ve yol üzerinde Devlet Demiryolları tarafından otobüs ve kamyon seferlerine başlandı (BCA, 30.18.1.2.76.53.19; Alpan & Öksüz, 2019, s. 147). Transit yolunun açılması ile develerin kullanımı hemen hemen ortadan kalktığı gibi yol üzerindeki 29 han ve kervansaray da kalıntı haline geldi. Transit yolunda son deve kervanı 1936’nın kışında görülmüştü (Turan, 2020, s. 293). Transit yolunda otobüs ve kamyon servisi faaliyete başladığı 19 Haziran 1937 tarihinden 11 Aralık 1937 tarihine kadar 264 otobüs seferi ve 875 kamyon seferi yapılmış, 3.881 yolcu, 85 ton bagaj ve 1127 ton eşya taşınmıştı. Eşya gelirinden 230.57, yolcu gelirinden 17.181 olmak üzere toplam 40.238 lira gelir elde edilmişti (Bayındırlık İşleri Dergisi, 1938, s. 117).

1937 yılı sonlarında Trabzon-Tebriz transit yolu üzerindeki tamir ve inşaa çalışmalarına yağmur mevsiminin yaklaşmasından dolayı büyük bir hız verildi. Trabzon’la İran sınırı arasında işleyen devlet otobüs ve kamyonları tıpkı demiryolu nizam ve intizamı ile belirli gün ve saatlerde hareket eden katarlar halinde hizmet vermekteydi. Kışın kar ve tipi yüzünden uzun zaman geçit vermeyen Zigana ve Kop Dağlarının birçok noktalarının virajlarında kar, tipi, çığ ve patinaj tehlikelerine karşı gerekli tedbirler alınmıştı. Mesela 67. kilometrede Zigana Dağı’nın en tehlikeli bir noktasın-

da bir sığınak binası yapılmıştı. Devlet otobüs ve kamyonlarının transit yolu üzerinde yapmakta olduğu nakliyatın büyük bir kısmını dahili yolcu ve ticaret eşyası oluşturmaktaydı. Özellikle Trabzon-Erzurum arasındaki yolcu nakliyatı çok faal bir durumdaydı (Bayındırlık İşleri Dergisi, 1938, s. 62, 66, 115, 117). Özel nakil vasıtalarından çok daha uygun, düzenli ve güvenli olmasından dolayı devlet otobüs ve kamyonları halk ve tüccar tarafından tercih edilmekte ve rağbet görmekteydi. Öyle ki, komple bir kamyon tedariki için tüccar birkaç gün öncesinden talepte bulunmakta ve sıraya girmekteydi (Trabzon-Tebriz Transit Yolunda İnşa Faaliyeti, Kurun, 1937, s. 4; Orta Avrupa'yı Orta Asya'ya Bağlayan Transit Yolumuz, 1937, s. 3). 1938 baharında Trabzon-Tebriz arası yolculuk süresi 3 güne inmiş durumda olup haftada üç gün karşılıklı seferler yapılmaktaydı. Kişi başına yolculuk ücreti ise 19.90 liraydı (Aydın, 2012, s. 189-190).

Öte yandan yeni yapılan transit yolu üzerinde devlet otobüslerinin seferlere başlaması, özel kamyon şirketleriyle devlet işletmesi arasında kıyasıya bir rekabetin başlamasına neden olmuştu. Uzun yıllar rakipsiz olarak hareket eden özel kamyonlar, devlet servisinin başlaması üzerine yeni birtakım uygulamalara giderek devlet otobüs ve kamyonlarının tarifesinin altında ücretlerle nakliyat yaparak yolcularını kaybetmemeye çalışmışlardı. Ayrıca kamyonlar haddinden fazla yük alarak daha fazla kâr etmeyi düşünmüşlerdi (Erzurum, 22 Temmuz 1937, s. 2). Transit yolu üzerindeki diğer altyapı çalışmalarına gelince, hanların yerine, Gümüşhane, Bayburt ve Karaköse'de modern konforlu otel ve garajlar yapılmıştı. Özellikle Gümüşhane ve Bayburt'taki oteller, o dönemin şartlarına göre oldukça lüksü. Bu otellerde merkezi ısıtma sistemi, özel süitler, batı tarzı banyo ve tuvaletler yapılmıştı. Bunların yapımı önemli ölçüde tamamlanmış olmasına rağmen II. Dünya Savaşı'nın araya girmesiyle uzun süre hizmete sokulamamıştı (BCA, 490.01.0.0.648.152.1).

Türkiye ile İran arasındaki transit ticaretini geliştirmek için kara yolunda yapılan çalışmaların yanı sıra 1937 yılında demiryolunun da devreye sokulması gündeme gelmişti. Bunun için Türkiye, doğuya doğru yapmakta olduğu demiryolunun sınırda İran demiryollarıyla birleştirebilmek için İran tarafından tarih ve mahallin belirlenmesi talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine İran tarafı kendi demiryollarının Türk demiryollarına bağlanmasına büyük önem verdiklerini ancak bu projenin 1948 yılından önce gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı cevabını vermişti. Çünkü bu sırada İran,

mümkün mertebe süratle Azerbaycan vilayetinin Transiranien demiryoluna birleştirmek ve bu hattı Kotur'a kadar uzatmakla meşguldü. Bununla beraber bu projenin uygulamaya konulması ve gerçekleştirilebilmesi için Basra Körfezi'ni Hazar Denizi'ne bağlayan hattın ve bunun Kotur'a kadar uzatılmasına ait tetkikat işlerinin tamamlanmış olması gerekiyordu (BCA, 30.10.0.0.151.71.15). Anlaşıldığı kadarıyla Türkiye, İran'la demiryollarını birleştirmeye hazırdı ancak İran bu sırada önceliğini daha çok İran'ın kuzey ve güneyini birleştirecek olan demiryolu projesine vermiş durumdaydı.

Bununla birlikte 1939 ortalarına kadar İran hükümeti Tebriz'den Türkiye sınırına kadar şose yol işini halletmiş durumdaydı. Türkiye'de ise büyük masraflara ve çok esaslı çalışmalara bağlı bulunan transit şosesinin Trabzon'dan Erzurum-Karaköse'ye kadar olan yolun önemli bir kısmı bitirilmişti. Yalnız Karaköse'den sınıra kadar olan küçük bir kısmı kalmıştı. Bu kısmın da tamamlanması için geceli gündüzlü çalışılmaktaydı. Şosenin bitmemiş olmasına rağmen Türkiye sınırı içerisinde transit otobüs ve eşya kamyonları kışın ve yazın düzenli olarak işlemekteydi. Ancak bu sevkiyat haftada iki defa yapıldığından bazen İran'dan Türkiye sınırına gelen yolcular özel araçlarla yollarına devam etmek mecburiyetinde kalıyorlardı. Bu sıra İran'dan Avrupa'ya giden yolcular hem ucuz hem de kısa olduğu için bu yolu tercih ediyorlardı. Bunda İran'ın sınır köyü olan Bezirgan'da yolcuları barındırmak için misafir odaları hazırlanmış, köyün dışında geniş yollar açmış olmasının yanı sıra gerek Bayezıt istasyonunda ve Karaköse'de gerekse Erzurum'da yolcuların istirahatini temin için gösterilen gayretin de payı vardı. Özellikle transit yolunun ortası sayılan Erzurum'da geniş yollar, modern oteller, sinema ve bahçeler yapılmakta, eski eserler, camiler tamir edilerek yolcu ve seyyahların istifadesine sunulmak üzere hazırlanmaktaydı (Aran, 1939, s. 5).

Türkiye ve İran arasında Trabzon-Tebriz transit yolu üzerinde yapılan çalışma ve anlaşmalar 1930'ların sonlarına doğru semeresini vermeye başlamıştı. Bu yol üzerinde transit olarak gelen-giden eşya miktarında 1937 yılına kadar devam eden azalma bu tarihten itibaren düzelmeye ve artmaya yüz tutmuştu. Transit nakliyatını geliştirmek için Türkiye ile İran arasında imzalanan 21.6.1937 tarihli kanunla tasdik edilen anlaşmadan sonra transit eşya miktarında önemli bir artış meydana gelmişti. 1936'da toplamda 547.000 kiloya kadar düşen transit eşya miktarı 1937 yılında 677.000'e, 1938'de 1.833.194'e ve 1939'da ise 3.072.596'e yükselmişti

(Onbulak, 1947, s. 2). Ancak bu seferde 1939 yılında Sivas-Erzurum demiryolu hattının açılması ve Erzurum'dan İran transit nakliyatını tren vasıtasıyla Samsun'a getirme imkânı hasıl olduktan sonra, Erzurum-Trabzon arasındaki yol ve dolayısıyla Trabzon bu durumdan olumsuz yönde etkilendi (Okur & Küçükuşurlu, 2009, s. 33). Çünkü İran'dan transit malları hep Erzurum'dan Samsun'a gelmeye başlamıştı. İran hükümeti bile 1941 yılında Avrupa'dan satın aldığı askeri mühimmatı Samsun Limanı'nı kullanarak Samsun ve Bezirgan yolu ile transit olarak İran'a nakletme yolunu seçmişti. II. Dünya Savaşı başladıktan sonra bunun da arkası kesildi (Us, 1945, s. 1; BCA, 30.10.0.0.262.763.23).

7. II. Dünya Savaşı ve Sonrasında Transit Yolu

Sivas-Erzurum hattı yapıldıktan sonra trenle Samsun'a gelen İran transit eşyası eski zamanlarda develer sırtında Trabzon'a gelen transit eşyasının miktarına kıyas kabul etmeyecek derecede azalmıştı (Us, 1945, s. 1, 4).

Trabzon-İran transit ticareti II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bundan olumsuz yönde etkilendi. Buna rağmen yine de Trabzon-İran transit yolunun açık bulundurulabilmesi için Devlet Demiryolları İşletmesinin İran transit hattında işleyen kamyon ve otobüslerinin tamiri için Almanya'dan gerekli görülen çeşitli yedek parçaların satın alınmasına karar verdiği gibi, bir yandan da yol üzerinde bakım çalışmaları yapılmaya devam ediyordu. Mesela 1944 yılında Trabzon-İran transit ticaret yolunun Dellal Boğazı mevkiinde yolun bozulmasına neden olan derenin tahkim edilmesine karar verilmişti (BCA, 30.18.1.2.101.22.20; BCA, 30.18.1.2.104.12.3). 1941 yılında Almanya'nın Rusya'ya saldırması, ardından İran'ın İngiltere ve Rusya tarafından kuşatılması İran transit ticaretini durma noktasına getirdi (Turan, 2020, s. 296). Sonraki yıllarda İran Azerbaycan'ının Ruslar tarafından işgali yüzünden bu gelişme biraz daha sekteye uğradı. Mesela 1940'dan önce senede 5-9 bin balyayı bulan halı transit ticareti 1948 yılında 238 adet balyaya inmişti (TBMM Tutanak Dergisi, 1951, s. 71).

1940'ların ortalarında Trabzon-İran transit yolunun durumu şöyleydi: Ticaret yolu üzerinde her 10-15 km'de bir "Transit Yolu Bakım Evleri" bulunmasına ve her 2-3 km'ye bir yol bakım ameleleri istihdam edilmiş olmasına rağmen mevcut durumun korunması için gereken titizlik gösterilememişti (Beret, 1948, s. 16). Trabzon-İran transit ticaret yolu, başlangıçta çok iyi

yapılmasına karşılık, inşaatın uzun sürmesi ve gerekli tamir önlemlerinin alınmaması nedeniyle, daha bitmeden bozulmaya yüz tutmuştu. Örneğin 1947’de bu yol üzerinde bir inceleme yapan Erzurum Milletvekili Vehbi Kocagüney, özellikle Hasankale-Velibaba arasındaki yolun daha yapılmadan bozulduğunu ve bu kısma bol kum dökülerek aksaklıkların gizlenmeye çalışıldığını belirtmişti (TBMM Tutanak Dergisi, 1947, s. 639). Nitekim 1940’ların ortalarından itibaren transit karayolunun yapımı ile uğraşılırken diğer taraftan dünyada hava ulaşımının demir ve karayollarıyla rekabeti gündeme gelmişti. Yine aynı dönemde İran’daki petrol şirketleri, özellikle Hazar havzasındaki petrolün dünyaya nasıl pazarlayacaklarının hesaplarını yapmaktaydı (Goloğlu, 1947, Ferrier, 1991, s. 666).

Diğer taraftan 1940’ların sonuna doğru transit ticaret ve nakliyatı bakımından aynı durumda bulunan ve aynı özellikleri gösteren yerlere göre Türkiye’yi dört farklı transit güzergahına ayırmak mümkündür. Bunlar Gürbulak-Trabzon, İstanbul ve Boğazlar, Nusaybin-Haydarpaşa, İskenderun idi. Bunlardan Gürbulak-Trabzon yolu İran’ın kuzey mntıklarına ait ithalat ve ihracatın yapıldığı Türkiye’nin en önemli transit yoluydu. Bu transit yolunun iskelesi ise Trabzon Limanı idi. Bu limanın modern bir şekilde inşasına başlanılmıştı. Bunun yanı sıra İstanbul’da İran halıları, kürk yapmaya mahsus deriler vs. transit eşyası için büyük kolaylıklar ihtiva eden ve gümrük müdahalelerini tamamıyla bertaraf eyleyen bir serbest mntika tesis edilmişti (Onbulak, 1947, s. 2).

Karadeniz kıyılarının doğudaki büyük barınağı olan Trabzon, asırlarca doğudan gelen ticaret yollarına bir kapı vazifesi görmüştü. İran transit için çok önemli olan bu limanın inşası 3 Kasım 1945 tarihinde yapılan bir sözleşme ile Rar ismini taşıyan bir Türk şirketine verilmiş ve 8 Temmuz 1946 günü temeli atılmıştı. Ancak harp dolayısıyla ihtiyaç duyulan makinelerin İngiltere ve Amerika’dan getirilmesi kolay olmadığından geniş ölçüde inşaata 1949 yılı temmuz ayında başlanabilmiş ve 1954 yılında da tamamlanmıştır (Artam, 1951, s. 4; Başkaya, 2014, s. 28; Arslan, 2017, s. 1343).

Bu arada Türk hükümeti II. Dünya Savaşı sonrası İran transit ticaretini canlandırmanın yollarını aramaktaydı. Bunun için 1937 Türk-İran Transit anlaşmasında değişiklik yapılmasını sağlamak üzere İran makamlarıyla görüşmelerde bulunmak üzere 1949 Şubat ayı ortalarında Dışişleri Bakanlığına yetki verilmişti. İran heyetiyle Ankara’da yürütülen müzakereler neticesinde tanzim edilen anlaşma metinlerini Türkiye adına imzalaması için

Tahran Büyükelçisi Yakup Kadri Karaosmanoğlu yetkilendirildi (BCA, 30.18.1.2.118.102.1; BCA, 30.18.1.2.121.86.17). Bu yeni transit anlaşması ve ekleri birçok yıllar süren çalışmalar neticesinde ve ilgili tüccar ve nakliyecilerle de görüşülerek hazırlanan projeler üzerinde müzakere edilerek tanzim edilmiş ve 25 Aralık 1949 tarihinde Tahran'da imzalanmıştır (TBMM Tutanak Dergisi, B:13, 5.12.1951, O:1, s.72). Bununla birlikte bu anlaşmanın tasdiki için iki yıl kadar beklemek zorunda kalınmıştır. CHP iktidarının son döneminde imzalanan transit anlaşması, DP iktidarı tarafından yürürlüğe konulmuştur.

Yeni transit anlaşmasının eski anlaşmadan en bariz farkı, eski anlaşma yalnız Tebriz-Trabzon yolunu nazarı itibara aldığı halde yeni anlaşmanın tespit ettiği rejimin İstanbul ve İskenderun limanlarına da şamil olmasıydı. Bu değişikliğin başlıca sebepleri; Tebriz-Trabzon yolu en kısa transit yolu olup İran'ın özellikle Orta Avrupa ve Balkanlar ile olan ticareti için önemliydi. Ancak mevcut durumda Avrupa'nın bu bölgelerindeki iktisadi durum karşısında İran'ın dış ticareti daha ziyade Batı Avrupa ve denizaşırı memleketlere yönelmişti. Bu itibarla Trabzon Limanı'na muvazi olarak bir Doğu Akdeniz limanının da transit nakliyatına açık bulundurulması faydalı görülmüştü. İkinci olarak demiryolu ile bir taraftan Tebriz-Trabzon yolu üzerindeki Erzurum'a ve diğer taraftan Tahran-Bağdat transit yolu üzerindeki Musul'a bağlı bulunan ve 1950 senesinden itibaren şose ile Tebriz-Trabzon yoluna bağlanacak olan İskenderun Limanı, hinterlandındaki karayollarının yaz kış açık olması ve dış ülkelere doğru sefer yapan gemilerin mevcudiyeti bakımından transit nakliyatının bir kısmına faydalar temin edecek ve diğer Doğu Akdeniz limanlarının rekabet edemeyeceği üstünlükler sağlayacak durumdaydı. Bu limanda kurulacak bir serbest bölgenin kuru yemiş, yün, deri, bağırsak gibi Yakın Doğu mahsullerinin büyük miktarlarda stok edilmesini ve Avrupa ve Amerika'ya buradan satılmasını sağlayabilirdi (TBMM Tutanak Dergisi, B:13, 5.12.1951, O:1, s.72). Nitekim II. Dünya Savaşı'ndan sonra canlı hayvan nakliyesi 1952 yılında İskenderun-Erzurum-Gürbulak yolu üzerinden gerçekleştirildi (Bekdemir vd., 2001, s. 42).

Türkiye ile İran arasında 1949 yılında imzalanan yeni transit anlaşması birtakım yeniliklerin yanı sıra birtakım kolaylıklar da getiriyordu. Anlaşmaya göre Türkiye'de kurulmuş olan nakliyat müesseselerinin vasıtaları hiçbir müşkülata uğramaksızın Türkiye'den itibaren İran'ın içine kadar

seyahatlerini, nakliyatlarını uzatabileceklerdi. Aynı şekilde İran nakliyat müesseselerinin vasıtaları da Türkiye sınırlarının içlerine kadar girerek nakliyat yapacaklardı. Sınır aşan Türk ve İran kamyonlarından ve diğer vasıtalarından vesika olarak yalnız bir manifesto istenmekteydi. Bir başka kolaylık da o zamana kadar yapılan transit işlerinde kamyonlar sınırda gümrük muayenesine tabi tutulmaktaydı. Transit nakliyatını öldürebilecek mahiyette olan bir muamele de buydu. Bir kamyon içindeki mallar teker teker sınırda dökülüp ayrı ayrı muayene edilirdi. Dolayısıyla transit muamelesi bundan çok mutazzardı. Yeni anlaşmaya göre sınırdan geçen kamyon yalnız ilgili gümrüklerin mührünü göstermekle yükümlüydü. Yani gümrük idaresi yetkili müesseseler kamyonlarını başında muayene ederek bütün kamyonun heyeti umumiyesine geçerli olabilecek surette mührünü koyduktan sonra, bu vasıtalar Türkiye ile İran ve İran ile Türkiye arasında sınırlardan serbestçe geçme hakkına sahip olacaktı (Türkiye-İran Transit Anlaşması, 1951, s. 1).

1950'lerde transit yolunun durumuna gelince, bilindiği üzere CHP iktidarının aksine Demokrat Parti, karayollarının yapımına ağırlık vermiştir. Bununla birlikte DP iktidarının ilk yıllarında transit yolu hususunda bir faaliyette bulunulmadığı gibi, Doğu Anadolu genelinde de yeni yolların açılması konusunda bir gelişme kaydedilememiştir. Fakat transit yolu o dönem itibariyle iyi bir durumda sayılabilir. Aynı şekilde İran tarafında kalan kısmı, yani Tebriz-Türkiye sınırı kısmı da çok iyi bir durumda bulunmaktaydı (TBMM Tutanak Dergisi, 1952, s. 238). Yine 1950'lerde transit yolunun Tebriz-Erzurum arası kısmı da oldukça iyi bir haldeydi.

8. Sonuç

Tarihi İpek Yolu'nun bir kolu olan Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun inşaa faaliyetlerinde ekonomik etkenlerin yanı sıra incelenen dönemde meydana gelen siyasi ve askeri gelişmeler de rol oynamıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı ve sonrasında Osmanlı ve İran topraklarında ve ayrıca Kafkasya'da yaşanan askeri ve siyasi gelişmeler, bu yolun inşaa faaliyetlerini derinden etkilemiştir. Aslında bu yol üzerindeki transit nakliyatı ve inşaa faaliyetleri bölgedeki siyasi gelişmelerle doğrudan alakalıdır.

Transit yolunun özellikle Trabzon-Erzurum kısmının işler bir halde tutulmasını gerekli kılan faktörlerden biri Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'nun iç ticareti ve bölge halkının geçimi meselesidir. Doğu Anadolu'nun temel

geçim kaynağı olan hayvan ürünlerinin büyük pazarlara nakli için de bu yolun önemi büyüktür. Ayrıca bölge halkının ihtiyacı olan mamul maddeler de bu yol vasıtasıyla bölgeye ulaştırılmaktadır.

Transit yolu, Osmanlı Devleti zamanında inişli çıkışlı bir seyir takip etse de I. Dünya Savaşı'na kadar Erzurum-Trabzon yolundan şaşmamıştır. Fakat savaştan sonra transit ticareti Basra Körfezi'ne ve Rusya tarafına dönmüştür. Bunun üzerine Cumhuriyet hükümeti ticaret yolunu iyileştirmek için birtakım çabalar içine girmişse de 1930'a kadar herhangi bir başarı elde edilememiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında transit yolunun yapımı konusunda birtakım iyi niyetli teşebbüslere rağmen bu konuda istenilen hedefe ulaşılamamıştır. Bu durum 1931'e kadar devam etmiş ve bu tarihten itibaren Türkiye Cumhuriyeti, eski kervan yolunu birinci sınıf karayoluna dönüştürmek için çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalar, 1934'teki İran Şahı'nın Türkiye seyahatinden sonra, özellikle Trabzon ve Erzurum'u da içine alan bölgede III. Genel Müfettişliğin kurulmasıyla 1936-1939 yılları arasında hız kazanmıştır. Bir süre sonra patlak veren II. Dünya Savaşı sırasında da eleman ve kaynak eksikliğine rağmen çalışmalara devam edilmiş ve yol inşasında hedeflenen amaca bir şekilde ulaşılmıştır.

1937 yılında iki ülke arasında transit ve nakliyatı kolaylaştıran anlaşmanın imzalanması ile 19 Haziran'da transit yolu üzerinde Türkiye otobüs ve kamyon seferlerine başladı. Böylece yol üzerinde transit olarak gelen-giden eşya miktarındaki devam eden azalma 1937'den itibaren düzelmeye ve artmaya başladı. Ancak II. Dünya Savaşı'nın çıkması, İran'ın İngiltere ve Rusya tarafından kuşatılması ve sonraki yıllarda İran Azerbaycan'ının Ruslar tarafından işgali yüzünden transit yolu ticareti sekteye uğradı. Savaş sonrası Türkiye, İran transit ticaretini yeniden canlandırmak için harekete geçti. 1949'da İran'la, Trabzon Limanı'na muvazi olarak İstanbul ve İskenderun limanlarını da kapsayan yeni bir anlaşma imzalandı.

Görüldüğü üzere 1930'ların ortalarında Trabzon-Erzurum-Bayezit yolunun iyi bir şekilde yapılmış olmasına rağmen araya giren birçok unsur nedeniyle, transit ticaretinden umulan fayda sağlanamamıştır. Bu yol üzerindeki transit ticaretini azaltan unsurlar arasında Ankara-Erzurum demiryolu hattının yapılması ve ayrıca İran'dan getirilen transit eşyanın Türkiye'nin güneyindeki demiryolu ağıyla İskenderun Limanı'na taşınması gibi neden-

ler de sayılabilir. Yani Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun öneminin azalması hem dış unsurlar hem de Türk hükümetlerinin takip ettiği demiryolu politikalarının etkisi vardır.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Akgül, L. H. (2005). Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye ziyareti. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*. (7), 1-42.
- Alpan, M. P. & Öksüz, A. A. (2019). 1934-1944 seneleri arasındaki karayolu faaliyetlerinin nafia mecmuası üzerinden incelenmesi. *TİMAD*. 14(27), 139-164.
- Aran, M. S. (1939, Ağustos 12). Trabzon-Tebriz transit yollarında. *Ulus*.
- Arslan, Z. (2017). Cumhuriyet döneminde Trabzon limanı'nın gelişimine bağlı olarak Trabzon'a demiryolu yapma girişimleri. *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu*. Atatürk Araştırma Merkezi. 1327-1361.
- Artam, N. (1951, Teşrinisani 8). Altı günde 2500 kilometre. *Ulus*.
- Atay, F. R. (1936, Birincikanun 8). Şark. *Ulus*.
- Aydın, A. (2012). Rıza Şah döneminde Türkiye ve İran arasında ulaştırma altyapısının geliştirilmesi bağlamında Trabzon-Tebriz transit ticari yoluna işlerlik kazandırma çabaları (1925-1941). *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 11(39), 184-192.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 230.0.0.0.77.49.5.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.1.0.0.39.233.11.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0.151.71.15.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0.154.89.21.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0.168.171.2.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0.211.437.1.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0.219.477.7.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0.237.602.1.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0.262.763.23.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0.263.771.10.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0.65.433.4.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0.71.464.27.

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10.0.0.71.465.1.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1.11.47.11.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1.15.52.19.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1.2.33.17.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2.101.22.20.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2.118.102.1.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2.121.86.17.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2.75.46.19.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2.76.53.19.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2.81.101.1.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 490.01.0.0.648.152.1.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.İM.166.46.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.İM.191.54.
- Başkaya, M. (2014). Tek parti iktidarı döneminde Trabzon ekonomisi (1923-1950). *KTÜSBD*. (7), 17-33.
- Bekdemir, Ü. vd. (2001). Trabzon limanı'ndan İran'a yapılan transit ticaretin gelişmesi sorunları ve geleceği. *Doğu Coğrafya Dergisi*. 7(5), 35-57.
- Beret, B. (1948). Bisikletle kuzey-doğu Anadolu gezisi 5. İnan *Trabzon Halkevi Kültür Dergisi*. (36), Ocak.
- Bir İngiliz gazetesinin makalesi (1934, Haziran 29). *Vakit*.
- Cemal Hüsnü heyeti dün hareket etti (1936, Birinci teşrin 17). *Kurun*.
- Cuinet, V. (1892). *La Turquie D'asie*.
- Daei, M. (2012). XIX. yüzyılda İran-Osmanlı ticaretinde Trabzon-Erzurum-Tebriz ticari yolunun önemi. *SBArD*. X(19), 43-56.
- Daei, M. (2019). İran-Türkiye ticari münasebetlerinde Tebriz-Erzurum-Trabzon transit ticari yolunda sorunlar (1920-1926). Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 3. İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları. 211-216.

- Doğu Cumhuriyet'in 15. yılında (1938). 3. Umumi Müfettişlik Neşriyatından. (1).
- Erdal, İ. (2017). Erken Cumhuriyet dönemi (1920-1938) büyükelçilik raporlarında Trabzon-Tebriz transit yolu projesi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*. 15(23), 45-60. <https://doi.org/10.17518/canakkalearaştırmaları.348254>.
- Ertem, S. (1935, Şubat 19). Trabzon yolu. *Kurum*.
- Esat Mahmut (1930, Ağustos 3). Şark vilayetlerinde akşam. *Akşam*.
- Ferrier, R. (1991). The Iranian oil industry. *The Cambridge History of Iran*. (7), Cambridge.
- Goloğlu, M. (1947, Ekim 4). Yol davası. *Yeniyol*.
- Gümrükler (1934, Mart 24). *Akşam*.
- Halı ticareti (1930, Ağustos 10). *Akşam*.
- Hayri, A. (2008). İktisadi Trabzon. (Haz. M. Öksüz). Serander Yayınları.
- Issawi, C. (1970). The Tabriz-Trabzon trade 1830-1900: Rise and decline of a route, *International Journal of Middle East Studies*. 1(1), 18-27.
- İran sefirinin bu husustaki beyanatı (1932, Teşrinievvel 26). *Vakit*.
- İran ticareti Trabzon'a nasıl çevrilebilir? (1935, Şubat 10). *Akşam*.
- İran transiti (1934, Haziran 17). *Akşam*.
- İran'ın harici ticareti için en müsait yol hangisidir? (1934, Temmuz 13). *Akşam*.
- İran'ın harici ticareti için en müsait yol hangisidir? (1934, Temmuz 13). *Akşam*.
- İran'la transit (1931, Teşrinisani 9). *Akşam*.
- İranlılar Suriye tariki ile ihracat yapacaklar (1934, Şubat 17). *Akşam*.
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926 senesi kongresi (1926). T.C. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası. Matbaa-i Ebuzziya.
- Kaleli, H. (2003). 19. yüzyılda İran transit yolu için Osmanlı-Rus rekabeti. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9, 1-19.

- Küçükuşurlu, M. & Başkaya, M. (2019). *Sorularla Trabzon tarihi*, Çizgi Kitabevi.
- Küçükuşurlu, M. (2008). Meşrutiyet devrinde Trabzon-Erzurum demiryolu teşebbüsleri. *Osmanlı Araştırmaları*. 32(32), 283-322.
- Mehmet Asım (1930, Kanunuevvel 16). Hayırlı bir teşebbüs. *Vakit*.
- Mehmet Asım (1932, Mart 18). Şarkta bir kardeş İran bulunduğunu unutmayalım. *Vakit*.
- Nadi, Yunus (1937, Mayıs 4). Türkiye-İran transit yolu. *Cumhuriyet*.
- Okur, M. & Küçükuşurlu, M. (2009). Jeopolitik ve stratejik açıdan Trabzon Limanı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. 3, 25-41.
- Onbulak, S. (1947, Nisan 13-14). Transit ticareti ve nakliyat. *Vakit*.
- Orta Avrupa'yı Orta Asya'ya Bağlayan Transit Yolumuz (1937, Teşrinievvel 3). *Ulus*.
- Özgiray, A. (1995). İngiliz belgeleri ışığında Türk-İran siyasi ilişkileri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XI(33), 687-698.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin siyasal andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*. TTK.
- Şark vilayetlerimizin kalkınma planı (1937, Mart 19). *Ulus*.
- Şehbenderi ticaret raporları (1340). T.C. Hariciye Vekaleti. Şehbenderlik ve Ticaret-i Umuru Müdüriyeti. Matbaa-i Amire.
- T.C. Bayındırlık Bakanlığı Bayındırlık İşleri Dergisi (1938). 5(7), Bayındırlık Bakanlığı Yayınları.
- T.C. Nafia Vekaleti Nafia İşleri Mecmuası (1934). 1(1), Nafia Vekaleti Neşriyatı.
- T.C. Resmi Gazete. 21 Haziran 1937. 3636.
- TBMM Tutanak Dergisi. Dönem IX, Cilt 11, 5.XII.1951.
- TBMM Tutanak Dergisi. IX/13, 13.2.1952.
- TBMM Tutanak Dergisi. VIII/7, 29.12.1947.
- TBMM Zabıt Ceridesi. İ 52, 28.4.1937. C 1.

TBMM Zabıt Ceridesi. İ 53, 18.5.1933, C 1.

TBMM Zabıt Ceridesi. İ: 55, 5.5.1937, C: 1.

Ticaret bakımından İnan (1934, Haziran 22). *Hakimiyeti Millie*.

Trabzon mektupları (1934, Teşrinievvel 13). *Akşam*.

Trabzon-İnan yolu (1930, Kanunuevvel 4). *Vakit*.

Trabzon-Tebriz ticareti azaldı (1933, Mart 16). *Akşam*.

Trabzon-Tebriz transit yolunda inşa faaliyeti (1937, Birinci teşrin 3). *Kurrun*.

Trabzon-Tebriz transit yolunun inşasına hararetle devam ediliyor (1936, Mayıs 31). *Akşam*.

Turan, O. (2020). Trabzon-İnan transit ticaret yolu (İngiliz konsolosluğunun kasım 1942 tarihli bir raporu). *Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*. M. Okur vd. (Ed.), KTÜ Yayınları. 271-301.

Türk-İnan münasebatı (1933, Kanunusani 18). *Akşam*.

Türkiye-İnan transit anlaşması (1951, Aralık 6). *Ulus*.

Us, Asım (1945, Ağustos 23). Karadeniz mektupları: 4. *Vakit*.

Uzer, Tahsin (1934, Şubat 22). İnan transitinde Türkiye'mizin mevki. *Cumhuriyet*.

Vasfi, İ. (1934, Kanunusani 30). İnan hakkında bir konferans. *Akşam*.

Yeni deniz tarifelerinden şikâyet (1933, Eylül 8). *Vakit*.

XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkilerinde Derin Bir Krizin Tahlili: Tüccar Malları ve Alacak Meselesi

Eralp Yaşar Azap*

Öz

XVI. yüzyıldan itibaren İran'a hâkim olan hanedanlar ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan mücadeleler, genellikle kimin doğuda sözünün geçeceği üzerine kurgulanmış siyasetlerin ürünüydü. Safeviler, Afşarlar, Zendler ve son olarak Kaçarlar, Osmanlı Devleti ile yüzyıllar boyunca sınır ve mezhep temelli problem üzerine savaştılar. Bazı dönemler İran'daki hanedanlar zaman zaman ise Osmanlı Devleti bu savaşların galibi olsa da iki devletin arasında mücadeleye sebep olan sorunlar hiçbir dönemde tam olarak çözümlenmedi. XIX. yüzyıl, iki ülkenin sadece doğudan değil, batıdan ve kuzeyden de kuşatma altına alındığı bir yüzyıldı. Bu yüzyılın son evresine bir hanedan değişikliği ile giren İran, Kaçarların hâkimiyetinde Osmanlı Devleti ile sınır, aşiretler, mezhep ve kutsal bölgelere sahip olma gibi konularda büyük anlaşmazlıklar yaşamaktaydı. Feth Ali Şah ve Sultan II. Mahmut'un askeri mücadelesinin başlayacağı 1820 yılına kadar Osmanlı Devleti ile İran'ın yaşadığı sorunlara eklenen İranlı tüccarların problemleri ve Osmanlı Devleti'nin doğusunda görev yapan paşaların başına buyruk hareketleri, iki devlet arasında derin krizlerin çıkmasına zemin hazırladı. İranlı tüccarların büyük bir loncaya sahip olduğu Erzurum'da yaşanan mal zaptı ve bölgenin önemli paşalarından Abdülhamit Paşa'nın Revan Serdarı Hüseyin Han ile girdiği maddi ilişki, çok büyük bir sorun haline dönüştü. Gerek I. Erzurum Antlaşması'na gerekse de sonrasında taşınan bu iki meselenin nasıl bir kriz olduğu, seyri ve çözümü, bu makalenin konusudur. Çalışma; Farsça, İngilizce ve Türkçe kaynaklar kullanılarak vücuda getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Tüccar, Erzurum, Hüsrev Paşa, Abdülhamid Paşa.

* Dr., Araştırmacı, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, İstanbul, Türkiye, eralpyasarazap@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8113-294X.

Analysis of a Deep Crisis in the Ottoman-Iran Relationship in the 19th Century: The Issue of Merchant Goods and Debt

Eralp Yaşar Azap*

Abstract

Struggles that had occurred between dynasties who dominated Iran and the Ottoman Empire since 16th century were generally the products of policies, which were built upon who would have called the tune in the East. Safavids, Afshar, Zands and finally Qajars fought against the Ottoman Empire over the problems based upon borders and sects for centuries. While sometimes Dynasties in Iran and from time to time the Ottoman Empire were the winners of these wars, the problems having caused the struggles between both states had been in no period resolved thoroughly. The 19th Century was a century, when two states were besieged not only from the East, but also from the West and the North. Iran, who entered the end stage of this century with a dynasty change, came under the rule of Qajars and were having big disputes with the Ottoman Empire over the issues such as border, tribes, sect and having the ownership of sacred places. The problems of Iranian merchants and the independent behaviors of the Ottoman Pashas who were serving in the East of the Empire were added to the existing problems between the Ottoman Empire and Iran until 1820, when the military struggle between Feth Ali Shah and Sultan Mahmud II would have begun. These paved the way for deeper crises to arise between both States. Seizure of property in Erzurum, where Iranian merchants had a big guild, and financial relationship of one of the significant pashas of the region, Abdulhamid Pasha with the Serdar (Commander-in-chief) of Revan Hussein Khan, turned into a very serious problem. How these two issues that were carried both into the 1st Treaty of Erzurum and beyond became a crisis, their course and solution are the subjects of this essay. This study has been composed by utilizing Persian, English and Turkish resources.

Keywords: Iran, Merchant, Erzurum, Husrev Pasha, Abdulhamid Pasha.

* Ph.D., Researcher, Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives, İstanbul, Türkiye, eralpyasarazap@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8113-294X.

1. Giriş

Ağa Muhammet Han'ın Zendlerin egemenliğine son vermesiyle İran'da 1796 yılında Kaçar Hanedanı'nın hâkimiyetinin başlaması, Osmanlı ve İran münasebetlerinde kronikleşmiş sorunların çözülmesine bir fayda sağlamamıştı. XIX. yüzyıla girmeden İran'da henüz yeni iş başına gelen Kaçar Hanedanı'nda yaşanan taht değişikliği, öncelikli sorunlar arasında yer alan kuvvetli bir merkezî hükümet tesisini zorunlu kılmaktaydı. Bu doğrultuda hareket eden ve Ağa Muhammet Şah'ın kısa süren taht macerasının akabinde yerine geçen Feth Ali Şah, İran'da otoritesini tesis etmek adına hemen işe koyulmuştu.

Feth Ali Şah'ın saltanatı Osmanlı Devleti sultanlarından III. Selim, IV. Mustafa ve büyük oranda da II. Mahmut dönemlerine tesadüf etmekteydi. Feth Ali Şah'ın Osmanlılarla yaşadığı ilk büyük gerginlik, 1801 yılında Kerbela'da yaşanan kanlı katliamdan kaynaklı olumsuz gelişmelerdi. İslam'ın Sünni ve Şii doktrininde yer alan birtakım uygulamaları akait kabilinden değil de bidat olarak telakki eden Vehhabilerin başını çektiği grubun 1801 yılında Kerbela'da Şii Müslümanlara yönelik giriştiği katliam, Hz. Hüseyin'in makamının da tahrip edilmesiyle (Kurşun, 1998, s. 34) birlikte Osmanlı ve İran devletleri arasında derin bir krizin çıkmasına sebep olmuştu. Şii Müslümanların kutsal saydığı ve "Atebat-ı Aliyat" olarak tesmiye edilen Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samerra bölgelerine (İlhan, 1991, s. 49) büyük bir orduyla girip katliam yapan (Güner, 2012, s. 137) radikal Sünni kanadın temsilcisi Vehhabiler, yüzyılın hemen başında ikinci büyük bir sorun olarak nitelenebilecek tüccarlar meselesinin doğmasına yol açacaktı (Sarıkaya, 2013, s. 677).

İki ülkenin siyasi ilişkilerinden doğrudan etkilenen tüccar sınıfı, bu katliamdan büyük oranda zarara gördü ve aslında bu durum, daha sonra uğrayacakları maddi zararın yanında küçük bir başlangıç sayılacaktı. XIX. yüzyılın hemen başında iki ülkenin ilişkilerinde gerginliğe sebebiyet veren Kerbela'daki Şii katliamının ardından İran, Bağdat bölgesindeki hassasiyetini artırmaya başladı. Bölgedeki valilerin ve Osmanlı Devleti merkezî hükümetinin politikalarından rahatsızlık duyan Feth Ali Şah, aynı zamanda 1804 yılında Rusya ile giriştiği savaşta kendi yanında yer almayan Osmanlı Devleti'ne karşı da olumsuz bir duruş sergilemeye başlamıştı. Bağdat'taki Osmanlı paşalarının hal ve hareketlerinin İran nazarında olumsuz bir etki yarattığını gören Osmanlı Devleti, daha sonra şeyhülislam olacak

Yasincizade Abdülvehhab Efendi'yi ilişkilerdeki gerginliği azaltması amacıyla sefaretle birlikte İran'a gönderdi (Sertoğlu, 2011, s. 2866).

Yasincizade'nin ilişkileri onarmak için İran'a gitmesiyle gösterilen diplomatik çabaların kısa vadede semeresi alınmış olsa da Osmanlı paşalarının ilişkileri germeye dönük davranışlardan imtina etmemesi, süreci XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin ardından daha büyük krizlere tahvil etti. İran, Osmanlı toprakları içerisinde yer alan Van'daki Satmanis Kalesi'ne düzenlendiği yağma harekâtları neticesinde kalenin zarar görmesine neden oldu ve münasebetleri silahlı çatışmaya taşıma noktasında kararlı bir tavır ortaya koydu (Cevdet, C.X., 1301, s. 35). Fakat Osmanlı Devleti'nin bu noktada gösterdiği mukavemetle İran, İstanbul'a elçi göndererek daha sonra yine problem olacak İranlı tüccarlar ve şarktaki paşaların tutumları meselesini görüşmeye karar verdi. Zira bu iki mesele, ilerleyen yıllarda daha derin krizlere sebep olacaktı. İran adına İstanbul'a sefaretle gelen elçi Muhib Ali Han, Sultan II. Mahmut'un huzuruna çıktığında, iki ülke arasında yıllarca birikmiş sorunları gündeme getirmişti. Başta İranlı hacıların Osmanlı memurlarından şikâyetleri, Bağdat'taki yönetimin İran ile geçinmeye dönük olmayan tavrı, rehinelere ve firarilerin reddi ile Osmanlı topraklarına gelen İranlı tüccarlara iyi davranılması gerektiği gibi temel meseleler üzerine İran elçisiyle müzakere yürütüldü. Görüşmelerde iki ülke için bazı yaptırım kararları çıktı ve Osmanlı Devleti bu görüşme neticesinde topraklarına gelip ticaret yapan İranlı tacirlere, Devlet-i Aliyye tüccarı gibi muamele edilmesini taahhüt etti. Özetle bu taahhüt, Osmanlı Devleti'nin İranlı tüccarlardan herhangi bir fahiş para veya mal talep etmemesi demektir. Bu karar, tüccarların bilhassa yoğun olduğu ve şark sınırında bulunan üç Osmanlı şehrine de iletildi. Padişahın direktifi doğrultusunda 1818 yılından sonra Van, Erzurum, Çıldır valileri artık İranlı tüccarlara iyi muamele edecek ve onlara Osmanlı tebaasının tüccarı gibi davranacaktı (Cevdet, C.X., 1301, s. 35).

Karşılıklı verilen taahhütlerin tutulmadığı, 1820 yılında Bağdat'ta çatışmaların başlamasıyla gün yüzüne çıktı. Bu çalışmanın ana eksenine oturtulan İranlı tüccarların Osmanlı devlet adamları tarafından kötü muamele görmesi ile mallarına el konulmasının yarattığı sorun çok uzun süre devam etti. Daha sonra devletler arasında imza edilen antlaşmayla sıkıntı sona erdi. Ancak bölgede bulunan Osmanlı yöneticilerinin İran ile girdiği parasal ilişkiler bir sarmal halini aldı. Bu sarmal, Osmanlı ile İran'ı sava-

şa sevk ederek, uzun süre diplomatik sorun rafındaki sıcaklığını korudu (Azap, 2021, s. 29).

XIX. asrın başından itibaren Osmanlı ve İran devletleri arasındaki sorunlar, yukarıda seyri hülasa edilen meseleler üzerinde seyretti. Bu meselelerin yarattığı krizlere eklemlenen ve yer yer ana problem haline dönüşen İranlı tüccarların 1820 yılından sonra Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Hüsrev Mehmet Paşa ile yaşadığı birtakım sorunlar bulunmaktaydı. Bu sorunların nasıl çözümlenmeye çalışıldığı ile Erzurum Valisi Hüsrev ve Bayezid Mutasarrıfı Abdülhamid Paşa'nın adının karıştığı İran'dan alınan borç para meselesinin nasıl bir krize dönüşüp halledilmeye çalışıldığı başlıklar altında ele alınacaktır. Meseleler, Osmanlı ve İran kronikleriyle arşiv belgeleri esas alınarak tahlil edilmeye çalışılacaktır.

2. İranlı Tüccarların Mallarına El Konulması Meselesi

Osmanlı Devleti'nin şark hattında bulunan yöneticileri, İran sınırına yakın bir bölgede görev yapmaları dolayısıyla iki ülke münasebetlerinde her daim kritik bir öneme sahiptiler. Bu yöneticiler arasında bulunan ve bir açıdan İranlı tüccarların şehri sayılan Erzurum'u yöneten valiler de tarifi yapılan bu durumun merkezinde yer almaktaydı. Erzurum'da büyük bir ticaret loncasına sahip İranlılar bölgede görev yapan mutasarrıf ve valilerle sürekli temas halindeydiler ve zaman zaman gerilen iki ülke ilişkilerinden doğrudan etkilenmekteydiler. XIX. Yüzyılın ilk çeyreğine müteakip bölgede görev yapan Erzurum Valisi Hafız Ali Paşa ile valilik görevinin yanı sıra Erzurum'un "aktar-ı şarkiyyenin kürsüsü" olması hasebiyle kendisine "Şark Seraskerliği" unvanı verilen (Şânî-zâde, 2008, s. 1002) Koca Hüsrev Mehmet Paşa, (Çelik, 2013, s. 148) Erzurum'da bulunan İranlı tüccarlarla en fazla gerginlik yaşayan isimlerin başında gelmekteydi (Hidayet, 1380, s. 7764).

1820 yılının sonundan itibaren iki ülke ilişkileri savaşa dönüştüğünde İran'ın veliaht şehzadesi ve Azerbaycan hâkimi Abbas Mirza, gerilen ilişkileri tamir etmek adına gayret sarf etmekteydi. Bölgeye o tarihlerden kısa bir süre önce tayin olan Hüsrev Paşa'nın Erzurum'da ticaret yapan veya bölgeye gelen İranlı tüccarlarla yaşadığı sorunlar, had safhaya ulaşmıştı. Hüsrev Paşa, İranlı tüccarların malına el koymuş (Muhammed, 1391, s. 166) hatta canlarına dahi kastetmişti. Şehzade Abbas Mirza'nın bu sorunla-

rın bertaraf edilmesi adına İstanbul'a gönderdiği elçi Ağa Mustafa, durumu tamamen hülasa eden bir Farsça mektup takdim etmiştir (BOA, HAT. 1314 / 51255-1,2, Zilkade 1235 / Ekim 1820). Ağa Mustafa'nın mektubunda özellikle dikkat çekilen bir husus vardı. Revan Serdarı Hüseyin Han'a ait olan birtakım mallar, İranlı tacir Ağa Muhammet Hasan'a emanet edilmişti. O da Erzurum'dan geçerken Vali Hüsrev Paşa tarafından zindana atılmış ve mallarına da el konulmuştu (BOA, HAT. 825 / 37406-3, 12 Safer 1236 / 19 Kasım 1820). Bunun yanı sıra Hüsrev Paşa, Revanlı tüccarların 75 bin kuruşluk emvaline da el koymuş ve 7 bin kuruş kıymetindeki tömbekiye de zaptına geçirmişti (BOA, HAT. 818 / 37328-B, 17 Rebiülevvel 1238 / 2 Aralık 1822). Bu iki durum, sıradan bir İranlıya yapılan muameleden çok farklı okundu ve Hüsrev Paşa'nın bu tavrıyla beraber iki ülke arasında zaten var olan çatışmaların artacağı aşikâr oldu.

Hüsrev Paşa, İranlı tüccarların el koyduğu mallarını daha sonra marifet-i şer' ile kadı huzurunda peyderpey teslim etmeye başlasa da (BOA, HAT. 812 / 37249-J, 24 Ramazan 1237 / 14 Haziran 1822) yaşanan gerginlik kısa sürede yatışacak gibi değildi. Aslında Hüsrev Paşa'nın ve kendisinden daha önce Erzurum valiliği yapan Hafız Ali Paşa'nın el koyduğu İranlı tüccarların malları arasında, çok kıymetli ve ilgi çekici şeyler bulunmaktaydı. Kitaplara merakı olduğu bilinen Hüsrev Paşa, önemli birtakım Farsça müzehhep yazma eserleri zimmetine geçirmişti. Bu eserler arasında; Tebrizli İsmail oğlu Hacı Rıza'dan aldığı altın süslemeli, cilalı bir adet Mushaf-ı Şerif ile Şirazlı Sadi'nin meşhur Gülistan ve Bostan'ı, İbn-i Sina'ya ait bir adet altın süslemeli Kanun Fi't-Tıb ile Molla Mehdi Neraki'nin yine altın süslemeli Muharraku'l-Kulub adlı eseriyle aynı şahıstan zapt ettiği bir cilt Mesnevi-i Şerif bunlardan sadece bir kısmıydı (Azap, 2021, s. 263). Bunlar haricinde Hüsrev Paşa atlastan simli keseye, tepsiden kaplama kazan takımına, bakır parçalardan lengere, basmalardan hayvanlara kadar İranlı tüccarların ellerinde ne varsa almaktaydı (BOA, HAT. 812 / 37249-G, 25 Şaban 1237 / 17 Mayıs 1822; BOA, HAT. 812 / 37249-J, 24 Ramazan 1237 / 14 Haziran 1822).

İranlılar, Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Hüsrev Paşa'nın tüm bu hareketlerinin tek başına savaşa sebep sayıldığını, iki ülke arasındaki ilişkileri bozan kişinin Hüsrev Paşa olduğunu düşünürken Hüsrev ve Hafız Ali paşaların tutumlarının tarziyeye muhtaç bulunduğunu beyan etmekteydi (BOA, HAT. 791 / 36816). Şehzade Abbas Mirza, bu konuyu saplantı haline getirmiş ve Hüsrev Paşa'yı özre mecbur kılmıştı. Bir nevi güç ispat çabasına da dönüşen Abbas Mirza'nın bu tutumu, İranlıların zapt edilen ve

alınamayan eşya ile emvalinin bedellerinin kendisi tarafından sahiplerine ödeneceğinin beyan edilmesiyle ayyuka çıkıyordu (BOA, HAT. 1 / 23-3).

İki ülke arasında 1820 yılında başlayıp yaklaşık üç yıl süren savaş¹, özellikle siyasi ve ticari ilişkilere ciddi oranda sekte vurdu. Zira Osmanlı Devleti, İranlı tüccarların Osmanlı topraklarında ticaret yapmasına engel olacak her türlü uygulamaya başvuruyor, tüccarları hapse atıyor yahut sınır dışı ediyordu (Kalantari, 1976, s. 148). Bu durumun müsebbipleri arasında görülen Hüsrev Paşa, iki ülkeyi savaşa sürükleyen bu tavırlarının Osmanlı merkezî siyasetine de yansımaları sağladı. İran'a karşı gerçekleşen tüm bu uygulamaların işe yaradığı da görülmüştü. Nitekim Şehzade Abbas Mirza'yı barış için masaya iten sebeplerin en büyüğü, ticaretin zarar görmesi neticesinde yönettiği bölgede oluşan gelir kaybının yarattığı ağır sonuçlardı (Adamiyat, 1949, s. 254). Hatta bu hususta, İranlı tüccarların Şah Feth Ali'ye bizzat başvurarak Osmanlı Devleti ile barış yapılmasını salık verdikleri bilinmekteydi. Yaşadıkları gelir kaybının tazminini sulhta gören İranlı tüccarlar, Osmanlı Devleti'nin Rumlarla savaşırken onlarla savaşa devam etmenin Müslümanlıkla çok da örtüşmeyen bir durum olduğunu öne sürerek, taleplerine haklılık kazandırmaya çalışmaktaydılar. Bu konuda dönemin önemli vakanüvisi Esad Efendi meseleyi:

“ ... Tüccar-ı İran muharebe takribi menafi-i ticaretden mahrum olmalarıyla, Şah-ı Acem'e: Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye tuğyan eden eşkıya-i Rum define her tarafa sevk-i seriyye-i hücum etmekde olup, beynimizde olan cihet-i camia-i İslamiyye icabınca bu babda bizim anlara ianemiz vacib iken, bila-mucib kat-ı ukde-i muahede ile muharebemiz şer'in hilafı bir keyfiyyet olduğundan maada, reh-i ticaret mesdud ve medar-ı teayyüş-i Devlet-i İraniyye mefkud oldu. Böyle iken yine Devlet-i Aliyye, lazım-ı mahiyyeti olan merahim ü şefekat iktizasınca nukud ve emvalimizi kendi tüccarı emvalinden berter muhafaza ile bizi inayetine mazhar buyurdu. Beher hal miyanede olan küdureti kaldurup, suret-i safvete bakılmak aksa-yı amalimizdir” sözleriyle anlatmaktaydı. (Esad Efendi, 2000, s. 228)

¹ Tarihte Osmanlı ve İran devletleri arasında gerçekleşen son savaş olarak bilinen 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı, İran'ın Osmanlı topraklarına 1820 yılının eylül ayından itibaren saldırmasıyla başladı. Konargöçer Kürt aşiretlerin iki ülke arasında yarattığı problemler ile İranlı hacılar ve tüccarlara Osmanlı Devleti tarafından yapıldığı iddia edilen kötü muameleler, savaşın İran açısından resmi gerekçesi sayıldı. Savaş, 1823 yılının temmuz ayında imzalanan Erzurum Antlaşması ile sona erdi (Azap, 2021, s. 28-29, 252).

Esad Efendi'nin ifade ettiği gibi savaşın devamından maddi zarar gördükleri için İran Şahı Feth Ali'yi savaşı bitirmesi için teşvik eden Acem tüccarları, bu duruma dinî bir gerekçe de kazandırmaya çalışmaktaydı. O sıralarda Rum İsyanı'nı bastırmakla meşgul olan Osmanlı Devleti'ne yardım edilmesinin İslamî bir yükümlülük olduğunu dile getiren tüccarlar, Feth Ali Şah'ı ikna etmeye başarmışlardı. 1823 yılında imzalanıp Osmanlı ve İran devletleri arasındaki savaşı bitiren I. Erzurum Antlaşması, Hüsrev Paşa'nın tüccar mallarını zaptıyla alevlenen süreci sona erdirecek bir diplomatik metindi ve bu metin, yine tüccarların yaşadığı mağduriyetlere çözüm üreten maddeleri haviydi. Maddelerden biri, tüccarlardan eskisi gibi vergi alınmasını ve bu hususta Osmanlı Devleti memurlarının dikkatli olması gerektiğini söylüyordu. İranlı tacirler bu antlaşmayla, Osmanlı Devleti'nde ticaret yapan, devletin kendi tebaası gibi muamele görecektir ve alınacak gümrük vergisi %4'e sabitlenecekti. Bu vergi, bir başka şahıs ticarete dahil olmadığı sürece bir defaya mahsus tutulacaktı. Keza İranlı tacirler, İstanbul'da ticaretini yaptıkları "Kiraz Çubuğu" için inhisar alış-satışını temin edebiliyordu. Bu antlaşmayla hem İranlı hem Osmanlı tüccarlarının iki ülke topraklarında yapacakları ticaretin güven ikliminde sürdürülmesi sağlanmaya çalışılıyordu. Tüm bu maddelerin antlaşmaya derç edilmesine sebep olduğunu düşündüğümüz Hüsrev Paşa'nın İranlı tüccarlardan zapt ettiği mallarla ilgili ne yapılması gerektiği hususu da I. Erzurum Antlaşması'nın maddeleri arasındaydı. Gerek İstanbul gerekse diğer Osmanlı topraklarında el konulan İranlı tüccarların malları, antlaşmanın temessük tarihinden itibaren altmış günün sonunda şer'i usulle ve İran'ın tayin edeceği bir memurun gözetiminde sahiplerine verilecekti. Keza el konulan malların tesliminin, tayin edilecek vekiller vesatetiyle yapılabileceği de belirtilmekteydi (Defter-i Motelaat-ı Siyasi ve Beynolmileli, 1369, s. 296-297-298; Ateş, 2020, s. 87).

Hüsrev Paşa, üzerine yapışan birçok suçlamanın içerisinde sınırlanmak adına ve âdeta bir sorgulama niteliğinde olup kendisine sorulan sorulara verdiği cevabi mazbatada, bazı iddiaları reddetmekteydi. Zira kendisinin Erzurum valiliğinden önce bölgede görev yapan Vali Hafız Ali Paşa dönemindeki birçok garet, Hüsrev Paşa'nın üzerine hamledilmekteydi. Bunlardan biri, bugün Erzurum'un Aziziye ilçesine bağlı Ilıca'da katledilen İranlıların mallarının Kürtler tarafından gasp edilmesi olayıydı. Hüsrev Paşa, bu olayın kendi valiliği döneminde yaşanmadığını lakin malların tazmini meselesinde adım atıldığını beyan etmekteydi. Keza Hüsrev Paşa,

yine Kürtlerin gasp ettiği mallarla alakalı sorulan soruya cevap verirken, İranlı tüccarların zapt edilen mallarının sahiplerine verildiğini ifade etmekteydi. Sanyoruz Hüsrev Paşa'ya yöneltilen en dikkat çekici suallerden biri, Osmanlı-İran Savaşı sırasında, haksız yere İranlı tüccarların mallarıyla paralarını gasp ve zapt ettiğine dair olan sualdi. Sualde yer alan iddia, Hüsrev Paşa tarafından açıkça reddedilmekteydi. Erzurum valiliğinin sona erip yerine göreve gelen Rauf Paşa'nın kendisini Kars'a görevlendirmesinden birkaç gün önce yaşanan gelişmelerden bahseden Hüsrev Paşa, aralarında Erzurum uleması, ileri gelenleri, ocaklısının da bulunduğu Erzurum Gümrüğü'nde yaşananları, iddialara cevap olarak vermektedir. Hüsrev Paşa, o sırada Erzurum Gümrüğü'nde şer'i bir meclis oluşturulduktan sonra bütün İranlı tüccarların oraya getirilip sorgulandığını ifade ediyor, gümrük tarifesine uyularak kendilerinden vergi alındığını ve bunun kanunlarla belirlendiğini söyledikten sonra asla İranlılardan fazla bir para alınmadığını beyan ediyordu (BOA, HAT. 812 / 37249-B; BOA, HAT. 812 / 37249-C).

Hüsrev Paşa kendisiyle ilgili iddialara cevap verirken ahzettığı malların sahiplerine görevdeyken iade edildiğini söylüyordu. Ancak bu hususta devlete yapılan baskıları bir nebze de olsa azaltmak adına, İran'ın da kabahatleri olduğunu söylemekten kendini de alamıyordu. Hafız Ali Paşa'nın Erzurum valiliği sırasında Pasin'in Başköy mevkiinde İranlıların yaptıkları sirkatlerden bahseden Paşa, 180 keselik malın İran zaptına geçtiğini belirten Ahıska'nın Terpenk Köyü'nde ve bugün Oltu sınırları dâhilinde olan yeni ismiyle Yukarıçamlı'da yaşanan bir diğer İranlı yağmasını gündeme taşıyordu. İranlıların bu köyde 300 keselik malı yağma etmesine ve Revan Serdarı tarafından bunun tazmin edileceği belirtilmesine karşın malların İran'da kaldığı, Paşa tarafından üzerine basıla basıla arz edilmekteydi. Ayrıca İranlıların, Kars'ın kazalarından ve nahiyelerinden yüklü miktarda hınta ve şair çalması da asla yabana atılmamalıydı. Hüsrev Paşa'ya göre tüm bu yağmalar ve mazbatada verdiği cevaplar, kendisine yöneltilen iddialara kalkan olmaktan ziyade Osmanlı Devleti'nin İran elçileri karşısında yapacakları siyasi manevraları ve diplomatik savunmaları kuvvetlendirebilirdi (BOA, HAT. 812 / 37249-D; BOA, 812 / 37249-F).

Paşa'nın bu savunmasının I. Erzurum Antlaşması'nın müzakere görüşmelerinde Osmanlı Devleti için çok da bir katkısı olmadı. Tam aksine İran tarafının uluslararası ticaret ve tüccarları lehine elde ettiği kazanımlar, iki ülkeyi barışa sevk eden tacirlerin masada kazanmasını sağlamıştı. Ancak bu

kazanımın uygulamaya dönük adımlarının atılması, bir müddet gecikecekti. Çünkü I. Erzurum Antlaşması'nın temessük metinleri üzerinde oynayan İran, masada razı olduğu metni değiştirmek için teşebbüste bulunmuştu. Cihangir Kaymakami bu hususta kaleme aldığı metinde, konuyu tarihte ilk defa dile getiren şahıslardan biriydi. Kaymakami, birkaç nüshası olduğunu belirttiği I. Erzurum Antlaşması'nın tasdikname metnini Tahran'a götüren Necip Efendi ile başlayan nüsha düzeltme sürecinden ayrıntılarıyla bahsetmekteydi. Sunulan tasdikname metnini beğenmeyen Feth Ali Şah'ın nüshanın düzeltilmesi için Kaymakam Ebulkasım Ferahani'yi görevlendirdiği, Tebriz'den Tahran'a gelen Ferahani'nin teşkil ettiği heyetin idaresinde düzeltilen yeni metnin, hayli uzun bir sürede tesis edildiğini söylemekteydi (Kaymakami, 1352, s. 31-32).

Bu tesis sürecinden çok sonra haberdar olduğu gözlemlenen Osmanlı Devleti, Tahran'da düzeltilip Feth Ali Şah tarafından onaylanan tasdikname metnini Sultan II. Mahmut'a sunmak için İstanbul'a gelen İran Elçisi Serheng Kasım Han varıncaya kadar İranlı tüccarlara ait bir kısım emvali sahiplerine teslim etmeye başlamıştı. İki ülke arasında akdedilen antlaşmaya binaen Erzurum'da, İranlı tüccarların yaşadıkları han odalarında ve dükkânlardaki emval, eşya ve silahlar yerli yerinde tahrir edilerek mühürlenmişti. Bu mallar büyük oranda, Hüsrev Mehmet Paşa'nın valiliği döneminde el konulan mallardı. Osmanlı Devleti tarafından muhafaza edilen tüm bu mallar, antlaşmanın müzakerecisi ve Erzurum Valisi Mehmet Emin Rauf Paşa'nın emriyle sahiplerine teslim edildi. Marifet-i şer ile teslim edilen malların ilamı da Erzurum Kadısı tarafından düzenlendi (BOA, HAT. 802 / 37102-A, 7 Receb 1239 / 8 Mart 1824).

Tüccarların savaş esnasında yaşadığı bu mağduriyet, kısmen malların dağıtılmaya başlamasıyla çözülmeye başlasa da Erzurum Antlaşması'nın Tahran'da değiştirildiğini İran elçisinin gelişiyile fark eden Osmanlı Devleti, bu sefer İstanbul'da doğru metni ortaya çıkarmak için çalışmalar yürüttü. Bu süreç devam ederken Osmanlı Devleti aldığı radikal bir kararla antlaşmanın yürürlüğünü durdurdu ve Erzurum'da dağıtılan İranlı tüccar mallarının aksine İstanbul'da farklı bir stratejiyi uygulamayı uygun buldu. Erzurum Kadısı, Erzurum'da zapt edilen İranlı tüccarların mallarının teslimini İran Şehzadesi Abbas Mirza'nın Erzurum'a gönderdiği Mirza Ahmet aracılığıyla yapmış, sahiplerine teslim edilen tüm mallarının listesini içeren defteri de gerektiği şekilde havale etmişti. Duruma vaziyet eden

Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Rauf Paşa'nın konuyu Sadaret'e bildirmesiyle İranlı tüccarların mallarıyla ilgili atılacak adımlarda farklı bir tarz benimseneceği anlaşılmış oldu. Sadaret, İran Elçisi Kasım Han tarafından İstanbul'a getirilen antlaşmanın onaylı suretinin, Erzurum'da mutabık kılınan temessük metinleriyle aynı olmadığını, maddelerin tahrif edildiğini, bu durumun kabul edilemeyeceğinin elçiye söylendiğini ve sahil tasdikname İstanbul'a ulaşmadığı müddetçe barışın tesis edilmiş sayılmayacağını bildirdi. İran elçisinin ve Maslahatgüzar Ağa Mustafa'nın, İstanbul'da el konulan İranlı tüccar mallarının sahiplerine teslim edilmesine dönük ısrarları da bu sayede bertaraf edildi (BOA, HAT. 802 / 37101, 15 Receb 1239 / 16 Mart 1824).

İki ülkenin mevcut diplomatik krizi çözüme kavuşturması neticesinde, İranlı tüccarlar da rahat bir nefes aldı. Savaş sırasında İstanbul'daki İranlı tüccarların el konulan malları, Osmanlı Devleti tarafından resmî olarak malları muhafaza ve nezaret işine atanan Kadızade Tahir Efendi tarafından saklanmıştı. Krizin sona ermesinin ardından İranlı tüccarların malları da yine Kadızade tarafından sahiplerine teslim edildi (A. { DVNS. DVE.d. 44 / 2- 1/2, Evail-i Zilkade / Temmuz 1824; Esad Efendi, 2000, s. 228; Küreli, 2021, s.184).

İranlı tüccarların Osmanlı-İran savaşı öncesi başlayan problemleri, savaş sırasında ticaretin askıya alınması ve tüccarların ellerindeki mallara el konulmasıyla had safhaya ulaşmıştı. Erzurum Antlaşması bu problemlere çözüm getirirken İranlı tüccarların bundan sonra Osmanlı topraklarında yapacakları ticareti de birçok açıdan teminat altında almaktaydı. Ancak İran ile o sıralarda yaşanan kriz, sadece tüccarlardan ibaret değildi. Yine Hüseyin Paşa'nın dahlinin olduğu dile getirilen bir alacak meselesi, sorunların antlaşmaya rağmen devam etmesine neden olacaktı.

3. Revan Serdarı Hüseyin Han'ın Alacak Meselesi

Revan Serdarı Hüseyin Han yahut nam-ı diğer Hüseyin Kulu Han Kazvinî, İran'da Kaçar Hanedanı'nın yönetimi ele geçirmesinden itibaren hem asker hem yönetici olarak devlet içerisinde etkin rol almış isimlerden biriydi. Ağa Muhammed Şah'tan sonra İran tahtına oturan Feth Ali Şah, Hüseyin Han'ın çok yakından ve eskiden beri tanıdığı bir kişiydi. Bazı kaynaklar Hüseyin Kulu Han'ın, Feth Ali Şah'ın tahta yükselme sürecinde yanında

bulunan en önemli birkaç isimden biri olduğunu zikrederler. Onun aynı zamanda iyi bir asker oluşu da XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde gerçekleşen tüm savaşlarda kendisini ön plana çıkarmıştır. Kendisi, başta 1804-1813, 1826-1828 İran-Rus savaşları olmak üzere 1820-1823 İran-Osmanlı Savaşı'nda da aktif görevler almıştır. (Bournoution, 1976, s. 164, 167, 169) Kaçar Hanedanı döneminde İran'da bulunan gezgin ve diplomatlar, onun otoritesinin ve kişiliğinin ön plana çıkan yönlerinden bahsederlerken çarpıcı ifadeler kullanırlar. Bu isimler arasında yer alan James Morier, Hüseyin Kulu Han'dan bahsederken onun en az Velihaht Şehzade Abbas Mirza kadar kudretli olduğunu ve buna dayanarak elde ettiği parasal güç sayesinde merkezî otoriteye dahi kafa tutacak seviyeye yükseldiğini söyler (Morier, 1818, s. 313). Keza hem diplomat ve hem de gezgin ve sanatçı kişiliğiyle ön plana çıkan Robert Ker Porter da onun İran içerisinde ne kadar önemli bir konumda ve güçte olduğunu eserinde belirten ifadeler kullanır. Onun bir yönetici olmaktan ziyade prens kadar kudrete sahip bir şahsiyet olduğunu ifade eden Porter, Feth Ali Şah'ın ailesine verilmeyen bazı ayrıcalıkların Hüseyin Kulu Han'ın eşlerine sağlandığını beyan eder (Porter, 1821, s. 202).

İran içerisindeki konumunu bu şekilde ifade edebileceğimiz Hüseyin Han, Şehzade Abbas Mirza hayatta kaldığı sürece onun en yakınında olan askerlerden de biriydi. Kardeşi ve aynı zamanda Hoy Hanı olan Sarı Arslan lakaplı Hasan Han da (Muhammed Hasan, 1363, s. 1552) yaşadığı süre boyunca şaha ve şehzadeye hizmet edip İran'da önemli idarî / askerî görevler ifa etti.

1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı'nın, Hüseyin Han özelinde farklı anlamları vardı. Gerek savaşın başlangıcı gerek seyri gerekse de savaşın neticelenmesinin ardından adından hep söz ettiren Revan Serdarı Hüseyin Han, bazı kaynaklara göre savaşın çıkmasına bile sebep olan bir isimdi. Kaynaklar, harbin yarattığı kaos ortamının, kendisinin yaptığı yolsuzlukları kapatacağına inandığı için Hüseyin Han'ın devletini savaşa ittiğini söylüyordu (Kalantari, 1976, s. 129). O aslında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak için, kendisini tamamen adamış bir askerdir. Yakın akrabaları hac yolunda Osmanlı memurları tarafından tevkif edilirken (Kalantari, 1976, s. 149), bunu içine hiç sindiremiyordu. Osmanlı Devleti'nin konargöçer Kürt aşiretlerini sahiplenmesindeki en büyük karşı duruşu da o göstermişti (BOA, HAT. 4 /105-A). Abbas Mirza'nın Şark Cephesi'nde Osmanlı ordusuna karşı sa-

vaşırken kuvvetleriyle yanında olan Hüseyin Han, Muş ve Bitlis'in İran topraklarına katılmasında ve orada İran Şahı Feth Ali adına hutbe okunmasının sağlanmasında başrolde yer aldı (Sepehr, 1377, s. 327-328; Dunbuli, 1383, s. 465-466).

Savaş öncesi ile savaş esnasında bir krize dönüşüp savaş sonrasında da devam eden bir mesele Revan Serdarı Hüseyin Han'ı doğrudan ilgilendirse de iki ülke arasında zaten var olan gergin ve çatışmalı ortamın, çok uzun süre devam etmesine sebebiyet verecekti. Hüseyin Han'ın mağduriyetine sebep olan ve uluslararası bir krize dönüşen hadiseler, Osmanlı Devleti'nin işlerini ilgilendirmekteydi. Hüseyin Han, Hüsrev ve Abdülhamid paşaların merkezinde olduğu hadiseler silsilesi 1820 yılında başlamıştı. İranlı tüccarların mallarına el koyan, iki ülke arasındaki ilişkileri savaşa taşıdığına inanılan Hüsrev Paşa'ya, İran tarafından yeni bir suçlamada bulunulmaktaydı. İddialar, Bayezid'e mutasarrıf olarak ataması yapılan bölgenin önemli Kürtlerinden Abdülhamid Paşa'nın, yine bölgenin önemli isimlerinden Eski Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa ekarte edilerek getirildiği ile ilgiliydi. Bu atama yapılırken Hüsrev Paşa, Abdülhamid Paşa'dan para talep ederek bir nevi rüşvet almıştı. Yine iddialara göre Abdülhamid Paşa göreve gelebilmek ve Hüsrev Paşa'nın "payını" verebilmek için İran'dan borç istemiş ve bu para da Revan Serdarı Hüseyin Han'dan temin edilmişti. Kendilerinden toplamda 1500 kese akçe alındığını söyleyen İranlılar, bu para ödenmediği sürece Osmanlı topraklarındaki işgallerine devam edeceklerini beyan etmekteydi (BOA, HAT. 816 / 37293-C, Rebiülevvel 1237 / Aralık 1821). Hüsrev Paşa'nın suçlandığı alacak meselesinin ilkinde aslında bir dahlinin olmadığı, iki ismin de göreve gelme tarihleri üzerine yapılan tespitlerden anlaşılmaktaydı. Abdülhamid Paşa, Hüsrev Paşa'dan önce Bayezid mutasarrıflığına atanmıştı. Bu atama yapıldığında Hüsrev Paşa, Trabzon valisi ve Faş muhafızıydı. Kendisinin Erzurum'a tayini Abdülhamid Paşa'nın tayininden takriben 3,5 ay sonra olduğu bilindiğine göre (Çelik, 2013, s. 152), bu atama için para istenmesi mevzu bahis olamazdı. Daha sonra da anlaşıldığı kadarıyla Abdülhamid Paşa, parayı Revan Serdarı Hüseyin Han'dan temin etmişti. Hüseyin Han, Abdülhamid Paşa'ya bu parayı vererek savaş öncesi kendisini yanına çekme ve kaleyi içten fethetme hedefindeydi. Büyük bir kriz yumağı halini alacak bu mesele haricinde Hüsrev Paşa yine ikinci bir kriz içerisinde yer alıp Revan Serdarı Hüseyin Han'ın malları üzerinden bir tasarrufta bulunmuştu. İki alacak krizinin mağduru Hüseyin Han'ın Abdülhamid Paşa'dan tahsil edeceği bedel ve buna dair gelişen olayların iç yüzü şu şekildeydi.

Halkına zulmettiği, bölgeyi yağmaladığı ve hatta İran ile iş birliği yaptığı gerekçesi ile görevden el çektirilen Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa, ceddinin iki asırdan bu yana bölgede yaşadığını ve yurtluk-ocaklık olarak Bayezid'i elinde bulundurduğunu belirterek göreve iadesini istemişti (BOA, HAT. 827 / 37455-J-1, 11 Safer 1236 / 8 Kasım 1820). Esasında İran, bölgedeki Kürtler ve idareciler üzerindeki nüfuzunu kullanıp Bayezid'e mutasarrıf seçiminde kilit bir rol oynamıştı. Bölgenin önemli Kürt aşiretlerinden olan ve Osmanlı ile İran arasında gerginliği tırmandıran Sepki Aşireti'nden Süleyman Ağa, Behlül Paşa'nın kayınıydı. İran'a tabi Kürt aşiretlerinden Zilanlı Aşireti ileri gelenlerinden Hüseyin Ağa da yeni Bayezid Mutasarrıfı Abdülhamid Paşa'nın kayınpederiydi (Çelik, 2013, s. 153). İki büyük aşireti karşı karşıya getiren bu durum, İran'ın bölgeye müdahalesine açık gerekçe teşkil etmişti.

Abdülhamid Paşa, 4 Nisan 1820 tarihinde Bayezid mutasarrıfı olarak tayin edilmişti (BOA, HAT. 813 / 37261-R, 20 Cemaziyelahir 1235 / 4 Nisan 1820). Görevde kaldığı süre boyunca devam eden İran savaşı, en sıcak hat olan ve tasarruf ettiği Bayezid bölgesinde alınan ağır yenilgilerle Osmanlı Devleti'nin aleyhine seyretmekteydi. Bu durum, artan dedikodularla da birleşince Abdülhamid Paşa görevden alındı ve yerine Çeçenzade Hasan Ağa tayin edildi (BOA, HAT. 1556 / 37). Abdülhamid Paşa'nın görevden alınması, bölgede bazı dengeleri sarsıp halkın tepkisine sebebiyet verse de asıl mesele, Paşa'nın Bayezid için İran'dan aldığı söylenen beş yüz bin kuruşu ödemeye kudreti olmadığını beyan etmesiydi (BOA, A. { MKT. 1619 / 13, 6 Muharrem 1237 / 3 Ekim 1821). Meblağ üzerinde muhtelif rakamlar zikredilirken olayın merkezine, Hüsrev Paşa da oturtulmaktaydı (BOA, HAT. 816 / 37293-C, Rebiülevvel 1237 / Aralık 1821).

İşin esasının ne olduğuna da noktayı yine olayın merkezindeki Hüsrev Paşa koyacaktı. Paşa, hakkındaki iddialara verdiği cevapları havi mazbatada, Abdülhamid Paşa'nın alacağı meselesine ve parayı alıp almadığı konusuna değinmekteydi. Konuya Abdülhamid Paşa'nın kendi döneminde değil, Hafız Ali Paşa'nın valiliği döneminde tayin edildiği hususunun altına çizerek başlayan Hüsrev Paşa, onun Bayezid'e atanması için çekilen zahmetleri sıralamaktaydı. Hüsrev Paşa bölgeye başlangıçta yüz adam gönderdiğini, Kürtlerle yaşanan birtakım çekişmelerden dolayı yetmeyen askere bin kadar daha nefer ilave edildiğini söylerken askerler için gereken masrafların Abdülhamid Paşa tarafından ödeneceğinin taahhüt edildiğini ifade

etmekteydi. Hüsrev Paşa, sarf edilen paranın asker ulufesi için harcandığını söylemekte ve bu paranın hangi kaynaktan temin edildiği hususunda bir beyanda bulunmamaktaydı (BOA, HAT. 812 / 3724-B). Anlaşılan o ki ulufe için Abdülhamid Paşa tüm parayı, Revan Serdarı Hüseyin Han'dan borç olarak temin etmişti. Keza Abdülhamid Paşa, serdara olan borcunu da içeren mufassal dökümde her şeyi tek tek yazmış, toplam borcunu beş yüz bin kuruş olarak belirtmişti. Abdülhamid Paşa tarafından harcanan para içerisinde sadece asker ulufeleri bulunmamaktaydı (BOA, HAT. 904 / 39702-D, Muharrem 1240 / Eylül 1824). Osmanlı Arşivi'nde rastlanan bir kayda göre yapılan harcamalar şu şekildeydi (BOA, HAT. 904 / 39702-D, Muharrem 1240 / Eylül 1824):

- Hafız Ali Paşa'ya ödenen 24.000 kuruş.
- Hafız Ali Paşa'nın yeğeni Halik Bey'e kürek alması için ödenen 4500 kuruş.
- Hafız Ali Paşa'nın gedikli ağalarına ödenen 2000 kuruş.
- Hüsrev Paşa'nın ağalarına ve kendisine ödenen 128 bin kuruş.
- Eleşkird ve Bayezid salyanesinden toplamda verilen 35.000 kuruş.
- Revan Serdarı Hüseyin Han'a olan kalan borç 270 bin kuruş.

Osmanlı ve İran arasındaki savaşın 1823 yılının Temmuz ayından itibaren encam bulması ve İran'ın Osmanlı topraklarında işgal ettiği bölgeleri yavaş yavaş tahliye etmeye başlamasıyla İran'ın rafa kaldırdığı mevzular da tekrar gündeme gelmeye başlamıştı. Abdülhamid Paşa meselesinin İran tarafından çok yoğun bir siyasi baskıyla tekrar masaya konulması da bu döneme rastlamaktaydı. İran, Abdülhamid Paşa'nın kendi mensuplarından ve Revan ahalisinden birçok şey aldığını, aldığı bunca şeyi Serasker Hüsrev Paşa'nın hazinesine gönderdiğini belirtiyordu. Ayrıca her iki isimde de olan alacaklarının bir an önce tahsil edilerek kendisine verilmesi gerektiğini diplomatik yollardan ifade ediyordu (BOA, HAT. 781 / 36590-A, 26 Zilhicce 1238 / 3 Eylül 1823; BOA, HAT. 781 / 36590-B, 26 Zilhicce 1238 / 3 Eylül 1823).

Erzurum Antlaşması'nın müzakerelerini yürütmek için Osmanlı topraklarına gelen Muhammet Ali Aştıyani'nin de bu konuda gayri resmî bir teşebbüsü olmuştu. Aştıyani, Rauf Paşa ile olan temasında, Revan Serdarı Hüseyin Han'ın Abdülhamid Paşa'da olan alacağının birkaç defa talep

edilmesine rağmen alınmadığından dem vurmıştu. Kendisi mevzunun malum antlaşmada herhangi bir hukukî maddeye karşılık gelmediğini de beyan ederek meselenin güzellikle halledilmesi yönünde talebini bildirmişti. Aslında Aştiyani'nin bu tavrının arkasında üstü kapalı tehdit söz konusuydu. Deneyimli bir devlet adamı olup aynı zamanda I. Erzurum Antlaşması'nın baş müzakerecisi olan Erzurum Valisi Mehmet Rauf Paşa meseleyi tahlil etmişti. İran, henüz tahliyesini gerçekleştirmediği Bayezid ve Şüregel'den bu meseleyi bahane edip çekilmekte direnebilirdi (BOA, HAT. 781 / 36590, 1 Muharrem 1239 / 7 Eylül 1823). Benzer bir fikri, dönemin Kars Muhafızı Hasan Paşa da serdetti. Kars'ın Revan'a yakın olması hasebiyle zaman zaman kurulan diyaloglardan süzülen malumatları merkezle paylaşan Hasan Paşa, Bayezid bölgesindeki işgalin, Abdülhamid Paşa meselesi çözülene kadar ortadan kalkmayacağını dile getirmekteydi (BOA, HAT. 783 / 36618-B, 11 Cemaziyelahir 1239 / 12 Şubat 1824). Hasan Paşa aynı zamanda bölgede demografik bir hareketlilik olduğunu ve bu konuda Revan Serdarı Hüseyin Han'ın başrolde yer aldığını ifade ediyordu. Abdülhamid Paşa'dan alacağı parayı tazmin edemeyen Hüseyin Han, karşı hamle olarak bölgede Kürtlere kışlak arazisi temin ediyor, Revan'a onların nakledilmelerini sağlamaya çalışıyordu (BOA, HAT. 783 / 36618-D, 15 Cemaziyelahir 1239 / 16 Şubat 1824).

Meselenin daha fazla büyümemesi için Rauf Paşa devreye girmeye karar verdi. Rauf Paşa Sadrazam'a, İran Elçisi Kasım Han'ın Erzurum'da tüccar mallarının teslimini kontrol ettiği sırada Abdülhamid Paşa'ya konuyla ilgili yazı gönderildiğini ve meselenin halledilmesi için Abdülhamid Paşa'ya zimmet kaydıyla 270 bin kuruş alacak addedilen meblağın devlet tarafından ödenmesinin mantıklı olacağını söylemekteydi. Meblağın zimmet kaydıyla yapılması, borcun Osmanlı Devleti'ne ait olmadığını göstermek içindi. Merkez, bu fikri mantıklı buldu. Anadolu kazalarında olup şark tertibatı bakayısından alınacak para, Darbhane-i Amire üzerinden havale edilmek suretiyle borç ödenmiş olacaktı. Sultan II. Mahmut'un da konuya sıcak bakmasıyla mesele hal yoluna kondu (BOA, HAT. 901 / 39613, 25 Muharrem 1240 / 19 Eylül 1824). Rauf Paşa'nın tüm bu çabalarının semeresi alınmış ve yıllardır derin bir krize sebep olan mesele çözüldü derken Hüseyin Han'ın parasını teslim almak için gelen adamının fazla para istemesi sınırları iyice germiştir. Maslahatçı yapısıyla temayüz eden Rauf Paşa biraz da o sıralar hasta olmasının verdiği ruh haliyle çılgına dönecekti. "... *Yirmi gündün beridür diş ağrısından ve cenab-ı hak beterinden*

hıfz eylesün dokuz gündür basurdan muztarib idim...” diyen Rauf Paşa, sırf mesele çözülsün diye borcun bir nevi faizini de vererek kadı huzurunda durumu halletmeye çalışmıştı. Lakin meselenin ve hastalığın kendisini çok yıpratmış merkeze verdiği beyanındaki “... bunlar imansız herifler bir sözleri bir sözlerine uymaz Allah belalarını virsün...” şeklindeki ifadelerinden anlaşılıyordu (BOA, HAT. 814 / 37264-H, 23 Rebiülahir 1240 / 15 Kasım 1824).

Revan Serdarı Hüseyin Han’ın alacağını tahsil ederek rahatlanıldığı düşünülürken ortaya Hüseyin Paşa’nın savaş esnasında zapt ettiği ve yine Hüseyin Han’a ait olduğu ifade edilen mallar olduğu çıktı (BOA, HAT. 813 / 37261-E, 1 Cemaziyelahir 1240 / 21 Ocak 1825). Bunlar, Hüseyin Paşa’nın Erzurum valisiyken el koyduğu pamuk ve pirinçlerdi. Hüseyin Paşa, Hüseyin Han’ın hizmetkârlarından Meşetli Ali ve Ali Asker’den bu malları almıştı. Bu malların bedelleri olan toplamda 51 bin kuruşa varan parayı da ödemedi. Kendisinin beyanına göre bu para, harp ilanından sonra askerlerin ihtiyaçları için harcanmıştı (BOA, HAT. 813 / 37261-M). Kısacası para, ortada yoktu. Uzun süre şark hattından çekilmekte direnen İran, tıpkı Bayezid’in tahliyesinde blöf olarak kullandığı Abdülhamid Paşa’nın borcu mevzusunu Hüseyin Paşa’nın ödemediği pirinç ve pamuk bedelleri için de kullanmaya niyetlendi. Hakkâri ve Van bölgesinde işgal edilen kalelerin tesliminde ayak direyen İran, Hüseyin Paşa borcunu ödemediği sürece tahliyelerin gerçekleşmeyeceğini dillendirmekte, para asker için harcadığı için de mesuliyet Osmanlı Devleti’nin üzerine hamledilmekteydi (BOA, HAT. 811 / 37218, 7 Zilkade 1241 / 13 Haziran 1826). Erzurum Valisi olarak Galip Paşa’nın döneminde dahi devam eden bu mesele, 1826 yılına kadar çözümlenememişti. Kafkaslarda yaşanan hareketlilik ve İran ile Rusya arasında çıkan harbin Osmanlı Devleti tarafından fırsat addedilmesiyle mesele unutturulmaya çalışılmıştı. Akabinde Osmanlı Devleti’nin de Rusya ile girdiği savaş bir fırsat olarak görüldüğünden ilgili çaba amacına ulaşmış oldu.

4. Sonuç

XIX. yüzyıla girerken Avrupa devletlerinin yayılmacı siyasetleri dolayısıyla başlayan rekabet Hindistan, Kafkasya ve Ortadoğu coğrafyalarını hedef haline getirmiş bilhassa Britanya ile Fransa sömürü yarışında ilk sırayı al-

mışlardı. Yüzyılın ilk yıllarından itibaren Çarlık Rusya'sının da işin içersine girmesiyle artan rekabet, hususiyetle Osmanlı ve İran devletlerinin bulunduğu coğrafyalarda yaşanmaktaydı. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'nın ağır yenilgisine uğrayan ve XIX. yüzyıla girildiğinde halen toparlanamamış olan Osmanlı Devleti, benzer mücadelenin İran coğrafyasına yayılmasıyla Rusya'nın daha da genişlemek istediğini anlamıştı. XIX. yüzyılla beraber dünya emperyalist politikaların hâkim olduğu bir sahaya dönüşürken Osmanlı ve İran devletleri de aralarında meydana gelen ufak anlaşmazlıkları büyütüp savaşımdan çekinmeyen bir siyaset izlemekteydi.

1820 yılında Osmanlı ve İran arasında başlayan savaşın, geçmişten o güne taşınan bakaya sorunlar haricinde çok büyük sebepleri bulunmamaktaydı. Savaşın çıkışında en büyük amil olarak görülen Rusya'nın İran'ı harp için teşvik edici bir siyaset yürütmesi, elbette tüm sebeplerden ayrı bir yerde konumlanmaktaydı. Bu sayede elde edeceği avantajla Osmanlı Devleti'ni yıpratacak olan Rusya, o tarihlerde zaten yanında yer almış gibi görünen İran'ı da bir nevi safına çekmiş olacaktı. Gerek Rum İsyanı gerek Rusya'nın İran'ı savaşa teşvikleri gerekse de şark ve Bağdat hattında iki devletin uzun süredir anlaşmazlık yaşamasına dayalı sorunların yarattığı buhranlı siyasi iklim, savaş için gereken sebeplerin oluşmasını sağlamıştı. Bu meselelere Hüsrev ve Abdülhamid paşaların İran'ın doğrudan hassas noktalarına temas edecek hareketlerde bulunması da eklemlediğinde, savaşmak için tüm sebepler ortaya çıkmış oldu.

Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Hüsrev Mehmet Paşa, savaşa dönüşen iki ülke ilişkilerinin en kritik anlarında durumu daha da alevlendiren, merkezin elini kolunu bağlayan ve İran'ın haklı gerekçelerle saldırmasına sebebiyet veren bir tavır takınmaktaydı. İki ülke arasındaki en büyük ağılardan biri olan ticaret ağının doğrudan kesilmesine neden olan Hüsrev Paşa hem İranlı tüccarları hem de mallarını zapt ederek ilişkilere ekonomik ve siyasi zararlar verdirmekteydi. Malların bir kısmını zimmetine geçiren Hüsrev Paşa'nın bu hareketinin şer'i hukuk açısından kabul edilir bir tarafı olmasa da savaş şartlarını gerekçe gösteren Paşa ve merkezi hükümet, durumu böyle sürdüreceğinin işaretini İran'a verdi ve İran da hem hac yolunu hem de ticaret hattını tamamen keserek tebaasının çok uzun bir süre Osmanlı topraklarından geçmesini yasakladı. Hüsrev Paşa'nın yarattığı bu kriz, kendisinin İranlı meşhur devlet adamı Hüseyin Han'ın ticaret mallarına el

koymasıyla daha da büyüdü ve bu durum, Revan serdarı olan hanın şark hattındaki saldırgan hareketlerini daha da artırdı.

İran'ı savaşa sürükleyen bu meseleye eklenen Bayezid Mutasarrıfı Abdülhamid Paşa'nın Revan Serdarı'ndan aldığı borç para, en az Hüsrev Paşa'nın yarattığı kriz kadar büyüktü. Bir devletin idarecisinin, hasım olan bir devletin muteber bir yöneticisinden borç alması ve üstüne üstlük bu borcu ödememesi, iki ülke açısından da kabul edilebilecek bir durum değildi. Abdülhamid Paşa'nın aldığı borç para meselesine adı karışan Hüsrev Paşa, kendisini aklayacak bir savunma yapmaya çalışsa da bu pek mümkün olmamış, alınan borç paranın savaş masrafları için harcandığı net olarak ortaya çıkmıştı. Hüsrev Paşa'nın en başında, bu paranın kaynağını bilip bilmediği net olarak belirlenemese de paranın harcanmış olması olayın büyümesine yetecek kudretteydi. İlerleyen süreçte devletin zimmet usulüyle çözerek ödediği bu borcun sonrasında tamamen kendisinden tahsil edilebildiğine dair hüccet hariç mufassal bir döküme rastlanılmadı. Ancak iki ülke arasındaki ilişkileri kökünden sarsan böyle bir konuya Osmanlı Devleti'nin sahip çıkarak meseleyi halletmek istemesi, iki ülke ilişkileri açısından ortaya koyduğu en dirayetli çabaydı.

Hüsrev Paşa'nın başlattığı tüccar krizini tamamen ortadan kaldıracak ve sonrasında ülkeler arası ticaret ilişkileri düzenleyecek en büyük diplomatik adım I. Erzurum Antlaşması'nın imza edilmesiydi. Osmanlı ve İran devletleri, bu antlaşmaya koydurdukları maddelerle iki ülke arasındaki ticareti ilk defa köklü bir biçimde tanzim etme gayretine girmişlerdi. Zapt edilen malların iadesi, tüccarlardan alınan vergiler, onlara nasıl davranılması gerektiği gibi hususlarda antlaşmaya derç edilen hükümler, Hüsrev Paşa'nın yaratmış olduğu krizi büyük oranda bertaraf etmiş oldu. Bunun yanında önemli bir sorun olan Abdülhamid Paşa'nın Hüseyin Han'dan aldığı borç para meselesi, antlaşmaya hukuki olarak giremediği için bekletildi ve savaş sonrası da sıcaklığını korumaya devam etti. Krizi barışın akabinde de devam ettiren bu gelişmenin yer yer antlaşma şartlarının uygulanmasını dahi zora soktuğu görüldü. Bu durumu bir koz olarak kullanarak işgal ettiği Osmanlı topraklarından çekilmekte direnen İran, meseleyi 1826 yılında patlak veren Rus-İran harbine kadar da sürdürdü.

XIX. yüzyılın ilk dönemindeki Osmanlı-İran ilişkilerinin en büyük merhalesi sayılan I. Erzurum Antlaşması'na kadarki süreç, iki ülkenin birçok gerginlik yaşadığı ve elçi teatisi ile çözmeye çalıştığı sınır meselelerinden

ibaretti. Mezhep siyasetinin ağırlığı bu dönemde halen devam etse de artık asıl mesele, ülkelerin tebaaları arasında yaşanan problemlerin nasıl çözüme kavuşturulması gerektiği gerçeğiydi. Ortaya çıkan bu krizin çözülmesinin siyasi ilişkilere yansımaları, antlaşmanın imzalandığı zaman zarfında görüldü. Tüccar malları meselesinin ve uluslararası ticaretin bir mukaveleye bağlanması, yaşanan iki sorunun da en büyük olumlu tarafı oldu.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muafır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Adamiyat, F. (1949), *The diplomatic relations of Persia with Britian, Turkey and Russia 1815-1830*. University of London.
- Ahmed Cevdet. (1301), *Tarih-i Cevdet C X*. Dersaadet.
- Ateş, S. (2020), *Osmanlı-İran sınır bölgeleri: Bir sınır yapmak 1843-1914*. Küre Yayınları.
- Azap, E. Y. (2021), *1820-1823 Osmanlı-İran savaşı*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bournoution, G. A. (1992), *The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828*. Mazda Publishers.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Kalemî Defterleri (A. { DVNS. DVE.d. 44 / 2- 1/2).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bab-ı Asafi Mektubi Kalemî (A. { MKT. 1619 / 13).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun (HAT.) 1314 /51255, 825 / 37406-3, 818 / 37328-B, 812 / 37249-J, 812 / 37249-G, 791 / 36816, 1 / 23-3, 812 / 37249-B, 812 / 37249-C, 812 / 37249-D, 812 / 37249-F, 802 / 37102-A, 802 / 37101, 4 / 105-A, 816 / 37293-C; 827 / 37455-J-1, 813 / 37261-R, 1556 / 37, 816 / 37293-C, 812 / 3724-B, 904 / 39702-D, 781 / 36590-A, 781 / 36590-B, 781 / 36590, 783 / 36618-B, 783 / 36618-D, 901 / 39613, 814 / 37264-H, 813 / 37261-E, 813 / 37261-M, 811 / 37218.
- Çelik, Y. (2013), *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud devrinin perde arkası*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Dunbuli, A. B. (1383), *Mesair-i sultaniye tarih-i cengha-yı evvel-i İran ve Rus be zamime tarih-i cengha-yı dovre-i dovvom ez tarih-i zulkarneyn*. Ruzname-i İran.
- Güner, S. (2012), *Osmanlı Arabistanında kıyam ve tenkil Vehhabi Suudiler (1774-1819)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hidayet, R. K. H. (1380), *Tarih-i ravzatü's-safa-yı Nasrî cild nohom behş-i dovvom donbale-i saltanat-ı Fethali Şah*.

- İlhan, A. (1991), *Atebât. İçinde Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi.* (C. 4, s. 49-50). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kalantari, Y. (1976), *Feth Ali Şah zamanında Osmanlı-İran münasebetleri (1797-1834)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Kaymakami, Cihangir (1352), *Metn-i digeri ez moahede-i evvel-i Erzenelrum, Berresiha-yı Tarihi Sal-ı Heştom Şomare 5*, 15-56.
- Kurşun, Z. (1998), *Necid ve Ahsa'da Osmanlı hakimiyeti: Vehhabi hareketi ve Suud devletinin ortaya çıkışı.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kürelî, İ. (2021), *1824-1908 tarihli İran ahkâm defteri: Tüccarlar, şehbenderler ve ziyaretçiler.* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi SBE
- Morier, J. (1818), *A second journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the years 1810-1816.*
- Muhammed Hasan (1363), *Tarih-i muntazam-ı Nasiri C. III.* Neşriyat-ı Donya-yı Kitab.
- Porter, R. K. (1821), *Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient babylo-nia during the years vol-1 1817, 1818, 1819 and 1820.*
- Sarıkaya, H. (2013), *Ahmed Vasıf Efendi mehasinü'l-asar ve hakaikü'l-ahbar 'ı 1209-1219 / 1794-1805 (İnceleme-Metin)* [Yayımlanmış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sepehr, M. T. (1377), *Nasihü't-tevarih tarih-i Kacariye ez agaz ta payan-ı saltanat-ı Feth Ali Şah cild-i evvel.* Esatir Yayınları.
- Sertoğlu, M. (2011), *Mufassal Osmanlı tarihi resimli-haritalı C. V.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Vezaret-i Harice Defter-i Motelaat-ı Siyasi ve Beynolmileli. (1369), *Gozide-i esnad-ı siyasi-i İran ve Osmani dovre-i Kacariye (1211-1270).*
- Yılmaz, Z. (2000), *Sahafılar Şeyhizade Esad Efendi tarihi.* Çamlıca Yayınları.
- Yılmaz, Z. (2000), *Şânizâde Mehmed 'Ata'ullah Efendi Şânizade tarihi C. II.* Çamlıca Yayınları.

Gears in Motion Towards the Iranian Revolution

Kalliope Pavli*

Abstract

Modern Iran, once an important issue of rivalry between the Great Powers for influences, resources and trade routes, was formed through a sequence of small and larger revolutions. Its geopolitical position had raised the “Persian Question”, as Lord Curzon put it, with the Qājār Dynasty granting commercial and business privileges to England and Russia, as well as concessions of archeological excavations. The aim of the article is to follow the steps taken by the Iranian people against the colonial powers’ exploitation, towards the Revolution; merchants and clerics at first, who gradually transformed the bustling markets into a political arena at the turn of the nineteenth century that Persia’s entry into the world economy made social inequalities more apparent. We will see facts that surround the era, such as the Constitutional Revolution, a parliamentary victory in the Middle East, as well as the coup d’état by Pahlavi and the establishment of his dynasty. As nationalism was an integral part of this dynasty, reflecting the political-military context in which it originated, Pahlavi Dynasty set the interpretations of antiquity at the heart of their paternalistic ideology, banks were erected in the place of amphitheaters where the holy martyrdom of Karbalā used to revive and the ritual Shiite world was silenced. Iran not only was becoming secular but violent as well, while the continuation of concessions and the opulence of state officials and western businessmen gave the people the sense that there is a perpetuation of colonialism. The last uprising will lead to the Iranian Revolution, which will call into question the role of the West.

Keywords: Qajar, Shiite Rituals and Customs, Pahlavi, Poverty, Iranian Revolution.

* Dr., Panteion University of Social and Political Sciences, Colonial History, Athens, Greece, redionia@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0438-9052

İran Devrimi'ne Doğru İşleyen Dışlıler

Kalliope Pavli*

Öz

Bir zamanlar Büyük Güçler arasında nüfuz, kaynak ve ticaret yolları için önemli bir rekabet konusu olan modern İran, bir dizi küçük ve büyük devrimler yoluyla şekillendi. Lord Curzon'un belirttiği gibi, Kaçar Hanedanlığı'nın İngiltere ve Rusya'ya iş ve ticari ayrıcalıklar ve ayrıca arkeolojik kazı imtiyazları vermesiyle ülkenin jeopolitik konumu, "Fars Sorununu" gündeme getirmişti. Makalenin amacı ilk başta İran'ın dünya ekonomisine girmesinin toplumsal eşitsizlikleri daha belirgin hale getirdiği on dokuzuncu yüzyılın başında hareketli pazarları yavaş yavaş siyasi bir arenaya dönüştüren tüccarlar ve din adamları olmak üzere; İran halkının sömürgeci güçlerin sömürüsüne karşı devrim yolunda attığı adımları takip etmektir. Ortadoğu'da bir parlamenter zafer olan Meşrutiyet Devrimi ile Pehlevi'nin darbesi ve hanedanının kuruluşu gibi dönemi çevreleyen gerçekleri göreceğiz. Milliyetçilik bu hanedanın ayrılmaz bir parçası olduğu ve ortaya çıktığı siyasi-askeri bağlamı yansıttığı için, Pehlevi Hanedanlığı ataerkil ideolojilerinin merkezine tarihi yorumlarını yerleştirmiş ve Kerbela'nın kutsal şehitliğinin kullanıldığı amfi tiyatroların yerine bankalar dikilerek eskiden canlı olan Şii dünyası ve ritüelleri susturulmuştur. İran sadece sekülerleşmekle kalmıyor, aynı zamanda şiddet de uyguluyordu; imtiyazların devam etmesi ve devlet görevlileri ile batılı iş adamlarının zenginliği halka sömürgeciliğin devam ettiği hissini veriyordu. Son ayaklanma, Batı'nın rolünü sorgulayacak olan İran Devrimi'ne yol açacak.

Anahtar Kelimeler: Kaçar, Şii Ritüelleri ve Gelenekleri, Pehlevi, Yoksulluk, İran Devrimi.

* Dr., Sosyal ve Siyasal Bilimler Panteion Üniversitesi, Kolonyal Tarih, Atina, Yunanistan, redionia@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0438-9052

1. Introduction

This research was provoked by the desire to critically study the colonial activities embedded in the international system, as, a variety of circumstances in the era of Imperialism –combined to make the task of imperial preservation– created interventionist and expansionist practices in Persia (later Iran). Thus, as various factors made it ripe for revolution, we will introduce these factors by analyzing data gathered by primary and secondary sources; newspapers, narrations and books by notable historians and political scientists, and by focusing attention on the turbulent events across the nineteenth and twentieth century which “the West” seems to avoid or undervalue, such as: The Great Powers’ imperialist rivalry and the territorial encroachment during the rule of the Qajars and the Pahlavis; the Shi’i popular processions that apart from religious expression were the way to connect the social classes and protect the stability of the communities; the poverty that the daily wages outline; the social basis of a series of upheavals, among them nationalist and constitutionalist movements; the people’s denouncing of the oil exploitation by foreigners and the political underdevelopment; the 1953 coup d’état by American and British intelligence forces that overthrew the popular leader Muḥammad Muṣaddiq, restored the Shāh Pahlavi to power and destroyed political parties; the bloody repression by the Shāh who was expecting Iranians to adopt the Western principles or ways of life and his fail to obtain social base, up to the time the Iranians answered with the epoch-making Iranian Revolution. The data emphasize the role of clergy, which formed the first of a chain of events along with the bazaaris, the stronghold of the traditional middle class, as well as of the simple people ranging from the religious right to the secular left, all aligned to the revolution that shocked the world.

2. Class Structure of Nineteenth Century Iran

As the eighteenth century was coming to its end three Iranian provinces, Khorāsān and Āzarbaijān in the northeast and Fārs near the Persian Gulf were of colonial interest to the Great Powers. The fall of Safavids and the tribal chaos had been preceded, as well as the wars over the Caucasus region and the defeat of Loṭf Ali Khān of the Zand dynasty by Āqā Muḥammad Khān (1785-1797), who founded the Qājār dynasty. This dynasty coincided with

the apogee of imperial expansion; the Tzar's intention was to make Russia a maritime power by occupying the Caspian Sea, to get Azerbaijan's oil and to develop routes deeper in Asia, and the industrialized Britain was looking for new, good markets. Āqā Muḥammad Khān crowned himself Shāh and claimed Kayānid descent from the semi-mythical Kayānid princes mentioned in Zoroastrian writings. His successor, Fath 'Alī Shāh Qājār (1797-1834), adopted more pre-Islamic symbols, such as the emblem of Leo and Sun. Despite the Zoroastrian elements, the Safavids (1501-1722), who managed to unify Iran and reformed it from Sunni to Shī'ī Islam, remained the model: Qājār adopted from the Safavids the holy martyrdom of Karbalā and the messianic expectations, and in their palace, Golestān, they received the diplomats to negotiate with.

In the meanwhile, the East India Company, a sovereign power on behalf of the British Crown, promised military support to Shāh in return for his support against Afghanistan and France if they moved towards Iran or India. However, as Russia and Britain became allies against Napoleon, the British didn't support Iran when Russia took Georgia from the Iranian control. Russia fought two major wars with Iran and both ended with its defeat. The first treaty (Gulistān, 1813) forced Qājār to cede to Russia Georgia and Baku and to set low duties to Russian imports-exports. The Shāh in order to produce the same income for central and local rulers doubled the taxes to about one-fifth of the harvest, near where it remained throughout most of the Qājār period. After the second war, Qājār entailed to Russia (Turkmanchāi Treaty, 1828) the regions north of Aras River (Armenia, Āzarbaijān), the payment of a war indemnity of about £3,000,000 and navigation in Caspian Sea was restricted to Russia (Keddie, 1966, p. 38-39; Foran, 1989, p. 10, 12). It was in this context that an angry crowd, men and women, protesting the signing of the Treaty of Turkmanchāi through which Persia ceded the Caucasus territories to Russia, flooded the Russian embassy in Tehran in February 1829, and killed almost all Russians, including the diplomatic writer Alexander Griboyedov, who had been sent to advance Russia's expansionist agenda and ratify the Treaty that ended the war on humiliating terms.

Qājār princes held most of the provincial governorships; ministers, accountants, revenues collectors, writers, secretaries in various administrations. However, public works as the building and repair of roads

and caravansarais were seldom undertaken; robberies made the long road through the mountains dangerous for the travelers and the merchants, and even muleteers were reluctant to cross them. The communal works, such as schools and health centers, were undertaken by the religious leaders, collectors of religious dues and gifts; this network sustained their religious establishment allowing them to remain independent of the central government which later resulted in their ability to present a viable opposition to the ruling regime (Avery et al., 2008, p. 176; Floor, 1976, p. 102-104). Both the government officials and the clerics levied harsh taxes on artisans and merchants of small property in return for relatively few services, some refused to pay and the ‘ulamā employed seminary students and street gangs to collect from the recalcitrant (Cole, 1999, p. 125). Occasionally, people came across villages in revolt against exploitation and high taxation, however, despite the social stratification, the “class” in the western meaning didn’t exist; social inequalities were created by God. Yet they produced antagonisms, children in the streets teased the sons of the rich for dressing like dandies, and shopkeepers, who avoided overcharging the poor, did their best to cheat the rich. And as a Protestant missionary recalls, at the funeral of a landlord the Nestorians (Assyrians) villagers were assembled before his door to tender their condolences to his family. As the family didn’t understand the Nestorian language, they cried “the wicked oppressor is dead, and we are glad, and may his whole household soon follow him” (Abrahamian, 1982, p. 34-35).

Iran had a mixture of languages, Iranian (Farsi, Kurdish, Bakhtiari etc.), Semitic (Arabic, Assyrian, Hebrew etc.), Turkish group of languages (Azeris, Turkmen, Afsarid etc.); ethnic groups which the capitalist division of labor transformed into national minorities. There were communal conflicts also, linked to endemic problems, such as the bad-watered areas and the claim of underground springs. The major landlords came to possess entire villages and the Qājārs systematically fomented tensions within and between landlords, tribal chiefs (Khāns) and communities, to ensure their own safety in central power. Many of the villages and towns were isolated and economically self-contained; women were milking, making butter and cheese, weaving carpets and coarse white floats (Abrahamian, 1982, p. 11-13, 42). British officials traveling in the country on official business reported that the soil and the climate of central and southern Iran were well suited to the cultivation of opium and cotton in order to expand

their Persian Gulf trade –British forces had left India in 1856 and occupied Būshehr and Khārg Island in the Gulf after the Iranians, encouraged by the Russians, captured the Afghan Herāt which Britain wanted “independent” zone between Russia and India. Indeed, the 1860s saw a considerable increase of opium production and a great concentration of wealth among the landowners and the government officials. However, the declined production and supply of cereals and vegetables after their replacement by cotton and poppy crops, and the draught, caused shortages and a very sharp rise in grain prices contributing to the great famine of 1870-1871; even corpses were disinterred from graveyards to be eaten. As the authorities even during the famine didn’t stop the grain exports at Būshehr by British dealers, the only measure the Shāh took, after bread riots in Tehran got out of hand –Tehran housed the Polytechnic College (Dar al-Funin) and secular elementary and high schools also began opening from 1887 (Cole, 1999, p. 124)– was to give instructions for the release of grain stocks (Okazaki, 1986, p. 183-184, 187, 191).

3. The Holy Martyrdom of Karbalā, the Corporate Dealings, the National Awakening

Nāṣir al-Din Shāh (1848-1896) evaluated the Qājārs from a tribal group of shepherds-warriors with forts in northern Iran into a dynasty with characteristics of an Irano-Islamic monarchy. He upgraded the Muhārram rituals by financing the construction of 54 takaya, amphitheater-shaped outdoor with arches and minarets. Āshūrā, on the 10th day of Muhārram, marks the martyrdom of Imam Hussein, the Prophet’s grandson whom Umayyad soldiers beheaded in 680 at Karbalā and massacred his companions. Thousands of men were attending this religious ceremony expressing their grief on their death by cutting and whipping themselves to emulate Imam Hussein’s bloody wounds. The rituals, which consolidated the patronage of the Qājār royalty, were dependent upon the patronage of rich rulers, merchants, landowners, wholesalers, goldsmiths; the poor also participated by serving and preparing food. Actors were hired to revive the hard way of the great martyr Imam to Al Kūfah; an actor from a well-known theatrical family of Iṣfahān was paid 400 gold tūmāns, a huge amount given that an Iranian lived on one pound a month equal to two tūmāns and that in 1877 a merchant with a fortune of 5,000 tūmāns was

considered rich. Since Britain, Austria, France and U.S. had established consulates in Iran, the Shāh invited foreigners to the rituals. His travels in Europe and his deals secured the cost of the huge large arena-like Tekyeh Dowlat southeast of the Golestān palace; its construction has been estimated 150,000-300,000 tūmāns. However, its completion in 1873 coincided with the massive concessions to Baron Julius de Reuter and a period of hostile to the imperialist nations, thus it was dangerous for foreigners to watch the flagellations and for missionaries to proselytize among Muslims (Aghaie, 2004, p. 21-31; Floor, 1976, p. 123).

British and Russian penetration contributed to the country's foreign trade and brought positive results in the technological modernization, however it had negative effects on the balance of payments, on inflation, on the state budget, on the living standards and on disrupting the construction industry in Işfahān, Kāshān, Tabrīz, Yazd, Kermān and Mashhaād; incoming processed goods replaced local products and destroyed Iranian middle social class, while newly built factories went bankrupt due to tzarist dumping practices, impoverishing people. In Gīlān Province, the commercial, distribution, and manufacturing center situated along the Caspian Sea, the winter diet in 1870 was bread, rice, bad cheese and a small quantity of tea, and the summer diet was fruits and vegetables. Meat, eggs and milk were absent. By 1900-1906, when the income of the wholesale capital Shīrāz was 6,000,000 tūmāns, the cost of living had increased to 300%. The subdivision of tūmān was qirān (1/10 of tūmān). In Mashhaād, the holy "Place of Martyrdom" where the Eighth Imam lies, capital of Khorāsān Province and a center of transit trade and carpet industries, the wage was 2-7,5 qirāns for the mason, 3-6 qirāns for the carpenter and 1-5 qirāns for the blacksmith. Workers and unskilled laborers received 1-2 qirāns a day and the same trend is reported in Tabrīz, the main trade emporium (Floor, 1976, p. 124; Foran, 1989, p. 33, 45-47). Schools provided poor children with basic literacy skills. They were taught in separate classes as they would work also in baking and cooking, and it was hard for their families to sew the special school uniform or supply them school lunch (Balslev, 2019, p. 72-73).

In 1872 the Shāh sold to Baron Julius de Reuter the sole right to construct mines, railways, tramways, roads and industrial plants at a price of £40,000 and 60 percent of annual profits. The deal created such a furor in

St Petersburg, and among Iranian pro-Russian courtiers, that it had to be cancelled, yet Reuter retained banking privileges. The Shāh visited Tzar in 1873 and he was impressed by the Cossacks of the Russian Imperial Army. On his return he formatted an Iranian Cossack Brigade that would receive orders from St Petersburg; in their training, soldiers shouted three times a day “Long live to the Russian Emperor, Long life to the Shāh!” The Shāh granted monopolies to Russian companies over the fishing industry in the Caspian Sea and over the insurance of transport in the northern provinces. Moreover, Russians participated in the construction of a nineteen-mile railroad between Tehran and the quarries in ‘Abdul ‘Azim, thus foreign investments increased from almost nothing to over £12 million (Abrahamian, 1982, p. 55-56; Foran, 1989, p. 15). In 1888 the Shāh granted the British firm “Lynch Brothers”, already active in Tigris-Euphrates, a concession for running another steamer line along the Kārūn River up to Ahvāz, the administrative center of Khūzestān Province close to the Gulf. The British established in 1899 the Imperial Bank of Persia in Tehran obtaining monopoly over the printing of banknotes, the right to extend branches into the provinces and to collect tolls on most southern roads. The Russians followed suit with their Banque d’Escompte de Perse. Britain pressed Nāṣir al-Dīn Shāh for a life and property decree, and a commercial instrument was designed to protect British investors and fortunes against the possible people’s wrath. Moreover, the Act of Life and Property (1899) established “consular jurisdiction” by the British over their increasing number in Iran. Both banks prevented the indigenous traders and money dealers to establish an independent national banking system, and firmly establish themselves; policies of imperialism used the feudal state to undermine Iranian producers who had to cope with excessive taxation and arbitrary expropriation and confiscation (Abrahamian, 2008, p. 37; Amirahmadhi, 2012, p. 46).

The reign of Nāṣir al-Dīn Shāh witnessed also archaeological researches that provoked the rising Iranian bourgeoisie to protest against the looting of their cultural heritage. When the archaeological excavator William Loftus arrived in Shush in 1850-1852, on behalf of the British Museum, the local people protested that the foreigners don’t respect the burial-place of the Prophet Daniel who was acknowledged to be at Susa and was respected by general consent of Jews, Sabaeans, and Muslims; pilgrims from all parts used to flock to the Tomb of the Prophet Daniel to offer

up prayers and bury their dead (Loftus, 1857, p. 317). Marcel and Jean Dieulafoy excavated Susa in 1884-1886 and would grant Shāh 10,000 tūmāns. The amateur archaeologist Marcel Dieulafoy, ignoring the terms of the concession took all the antiquities to France. The annoyed Shāh visited Louvre, viewed its Iranian exhibition and granted the French the right to conduct archaeological excavations in the whole country (Abdi, 2001, p. 54).

The public discontent intensified in 1891-1892 when the Shāh sold to Major Gerald Talbot a monopoly for the sale and export of tobacco in return for a personal gift of £25,000, an annual rent of £15,000 to the state and a 25 percent share of the profits for Iran. The bāzār was the most important platform of social, political and religious activities and merchants considered to be more respectable than any other class; they associated with low-ranking clerics (mollā) and high-ranking community leaders (mojtahed), financed mosques and Shī'ī rituals, built bazaars and caravansarays, and offered food for the poor (Floor, 1976, p. 102-104). As the concession didn't take into consideration how many of them would be left unemployed, copies of a leaflet circulated in mosques and madrasas and the power of the 'ulamā and bazaaris network was first revealed during the Tobacco crisis. The agents who arrived in Shīrāz, a small provincial capital in the southwest of the country and the main tobacco-growing area near the Persian Gulf, found the markets closed. The strike was spread to Tehran, Iṣfahān, Tabrīz, Yazd, Kermān, all over the country people broke their water pipes and even the women in the royal harem refused to consume tobacco or serve it to the Shāh. As the Tzar also opposed in the Tobacco Agreement, the Shāh cancelled it, leaving Iran with a debt of £500,000 which was covered by a loan from Russia.

As the 19th century progressed with humiliating treaties, heavy taxation and poverty, the religious Bābī movement was widespread by the merchant Siyyid 'Alī Muḥammad (1819-1850) who assumed the title of Bāb (=Gate, through which men might attain to knowledge of the to Glorious Lord of the Age, the Twelfth Imam) claiming to be the Mahdī (Messiah). The Qājār ruling class on the whole hated and feared "Babiism". The Bāb's execution in 1850, and the pogroms in response to the failed assassination against the Shāh forced the Bābīs to disperse in different directions. According to diplomat Percy Sykes, who being ordered to open a British consulate

in Kermān remained there for ten years, the punishment inflicted on the conspirators was hard; in the case of two prisoners, lighted candles were stuck into them and after they were hacked asunder with a hatchet (Sykes, 1915, p. 447). The Bahá'í religious movement that followed, of the Báb's follower Mirza Husayn Ali Nur (1817-1892) who was exiled in 1852 to the Ottoman Empire, taught, among others, the unity of the religions and of mankind, and an improved status for women. Both religious movements were considered as a loathsome heresy by the Shī'ī clergy (Cole, 1999, p. 123-124). The government, to quell the anti-Shāh activities, rumored that the Bahá'í religious minority in Tehran and Shīrāz were responsible for the social instability, and although it had few instruments of control still could put the gallows on public display: hundreds of people in Shīrāz were beheaded, hanged and buried alive and the desecration of graves and the exhumation and burning of the remains –a practice prohibited, given that in Shī'ī eschatology cemeteries are the arena of the resurrection– were recurring elements. In May 1896 the Shāh was assassinated in a holy shrine in Tehran (Abrahamian, 1982, p. 73; Abrahamian, 2008, p. 13; Amanat, 2012, p. 259).

Muzaffar al-Din Shāh (1896-1906) reopened the country in the disastrous loans: the Russian of 22,5 million rubles was 1,5 times larger than the total revenues of Iran in the same year (Amirahmadi, 2012, p. 168). Due to the imposition of Persian tariffs for the huge Russian loan to be repaid, the bazaaris, the 'ulamā and radical young people put forth the idea of a written code of laws to curb the Shāh's arbitrariness and the foreign manipulations. By 1905 this sentiment had grown into a popular movement, denouncing the royal despotism with the Constitutional Revolution. Following a year of demonstrations, strikes, and killing of protestors by Cossacks, Muzaffar al-Din Shāh (1896-1907) was forced to inaugurate in December 1906 the first session of an elected parliament (Majles). In the meanwhile, he had granted concessions of fisheries and forests' exploitation, such as the monopoly for the exploitation of the northern forests in the Greek firm "Koussis & Theofilaktos" and during Muḥammad Ali Shāh's reign (1907-1909) other foreign firms entered the lumber business, leading to a significant deforestation in the northern region (Amirahmadi, 2012, p. 35). The British negotiated an entente with Romanovs: the emergent Germany and the Iranian Constitutional Revolution threatened to defy their interests in Asia. The agreement divided Iran and the Constitutional

movement in two spheres of influence, the Russian in north and the British in south, where each could exploit oil and mineral resources. The central zone would be controlled by Iran, in fact, by the British interests. The Shāh accepted the partition; the foreign debt was high and the great powers would support him in the restoration of the absolute monarchy. The Tzar encouraged him to repudiate the constitution, and given that most of the insurrectory movements were taking place in the northern regions, Cossacks bombarded Majles and killed hundreds of constitutionals. The Shāh dissolved the Majles, banned public meetings including Passion Plays, and some of the leading figures in the Constitutional movement were imprisoned. However, the Constitutional forces marched to Tehran, deposed the Shāh, re-established the Constitution and enthroned Ahmad Shāh Qājār (1909-1925) (Abrahamian, 1982, p. 96). The last uprising in Tabrīz, despite the divisions within the ranks of the reformers, was spread to more cities. The Russian and British interventions failed to persuade the fighters to stop moving in against Tehran. Russian forces were sent and executed *en masse* revolutionaries and civilians.

Up to the beginning of the century, Iran was a consumer of oil. Russian oil had been brought into the country by ship across the Caspian, and Nobel Brothers built storage tanks in Anzalī ant Rasht, capital of Gīlān Province, and a 16 kilometers kerosene pipeline. Until the British subject William Knox D'Arcy received permission to prospect for oil in Iran. After the large commercial quantities found in Khūzestān in 1908, the products of the Anglo-Persian Oil Company, which was formed in 1911, took over an increasing share of the market completely driving out Russian oil by the end of the 1920s (Avery et al., 2008, p. 605-606). In 1914 the British government purchased 51 percent of the Company, and from then on behaved increasingly like a sovereign power in southwestern Iran. Coal was still the dominant fuel but as during the War the oil was sold at discount rates to the British Navy, Britain converted its battleships to oil power making them operational efficient. With the collapse of the tzarist government in 1917 Britain was determined to establish herself as the only major Power in Iran; after all, couldn't rely on U.S. oil production for its estimated needs of 100 million barrels per annum. The Anglo-Iranian Agreement of the ruling elite, that would allow British to supply Iran military advisers, arms and ammunition turning it into a British protectorate, was opposed from the Majles (McBeth, 1985, p. 35-37).

4. Military to Fortify Monarchy

The Qājār government never recovered from the hard hit they took by the Constitutional Revolution and in 1921 colonel Rezā Khān staged a coup d'état against them. Three journals expressed his general aspirations; Shāh's worship, national unity, anti-Arabism, secularism, Voltaire's anticlericalism, Gobineau's racism (Abrahamian, 1982, p. 123-124). The ruling class crowned him Shāh, he established his dynasty under the surname "Pahlavi" which recalled the pre-Muslim period, committed scholars highlighted the "linear" continuity of the Achaemenid, Sassanid and Islamic world, the official ideology interpreted archaeology as a pseudoscience to glorify despotism (Abdi, 2001, p. 70), and spent Iran's economic resources in monuments and military establishments. His "modernization" benefited the courtiers and the landlords: any village in their possession for thirty years became their private property, thus they owned 80% of the land while 95-98% of the peasants were landless. The regime's policy favored large entrepreneurs at the expense of small traditional shopkeepers, and the establishment of light industry had no labour legislation: low-wage workers who worked up to 12 hours daily and a large percentage of 6-12 years old workers. Despite the growth of the education it remained largely underfunded (4% of the budget; the military and security took 1/3 of the national budget) and a privilege of the wealthy and the newly formed middle class, thus almost nonexistent in rural areas. The abandoned peasants and the growing wave of the industrial workers kept trusting 'ulamā as doctors, and family and business advisers. In 1924 a minor uprising had occurred in Iṣfahān led by two 'ulamā, occasioned by government attempts to turn opium cultivation into a state monopoly, and four years later another 'ulamā-led movement of protest against compulsory military service took place in Tabrīz. The Shāh signed new commercial treaties with western nations raising tariffs on many goods, and in 1933 he renegotiated the D'Arcy Oil Concession. The agreement was to plague Anglo-Iranian relations for the next two decades, contributing further to prevailing mood of dislike for the Westerners (Keddie, 1966, p. 90-92, 96; Abrahamian, 2008, p. 69; Avery et al., 2008, p. 231-238, 742).

Rezā Shāh restricted the ceremonies connected with the commemoration of Imam Hussain's martyrdom at Karbalā, ordered the first demolitions of takaya, the clericals lost their parliamentary seats and all adult males

were obliged to wear the western-styled dress. Iran not only was becoming secular but violent as well. The regime crushed the freedom movement, destroyed political parties, outlawed strikes, closed down independent newspapers, and exiled, killed or imprisoned a number of trade unionist. Farsi language became obligatory in schools imposing restrictions in the provinces where other languages were spoken, the literacy in non-Persian language decreased and the few community schools and printing presses were closed down (Abrahamiam, 1982, p. 138-142). He insisted on the substitution of *Iran* (=land of the Arians) from *Persia*, as the country's official name: the "Aryan race" linked Iran and Germany, Rezā Shāh was an admirer of Adolf Hitler, the Nazi Party had a branch in Tehran since 1933, Josef Goebel's Ministry of Propaganda published the illustrated fascist magazine *Īrān-i bāstān* (Jenkins, 2016, p. 727-728) and many feudal and rich Iranians were drawn to fascism and tightened their hold over non-Farsi speaking provinces. Nazis took full advantage of Shāh's fascist visions; Germany was claiming a world share and the Iranian ruling class allowed them to enter Iran – which relations with the Soviets, who had abrogated the Anglo-Russian Entente that divided Iran into two zones and had restored the Iranian shipping rights in the Caspian Sea, became strained. The British, already annoyed that Shāh considered the United States the ideal counterweight to Great Britain in oil concessions, wouldn't allow *and* the German firms engaged in Iranian railway and road-building, and afoot to build an iron-foundry and a steel-mill (Avery et al., 2008, p. 240-242). Following operation Barbarossa, British and Soviets invaded Iran.

Rezā Shāh went into exile ensuring the succession of his son, Muḥammad Shāh Pahlavi, who tried to connect Iranian antiquity with the western social practices: soap operas, the symbolic demolition of the Tekyeh Dowlat in favour of a bank building, and excursions to Persepolis and Pasargadae. His propaganda didn't persuade the rural Iranians who didn't have access to water, health care and education while he was selling cheaply the oil to the western energy-intensive industries. Disappointment and anger run high as the "seven sisters", the oil company cartel that controlled the world oil trade, flooded the Gulf with tankers.

5. Political Realignment

The elected Prime Minister Muḥammad Muṣaddiq (1880-1967) began to attack the royal prerogatives in July 1952 and nationalized the oil industry (the Anglo-Iranian Company was giving less than 50% of its profits to Iran). An embargo and naval blockade were imposed by the British. The Americans feared that Muṣaddiq's "National Front" and its relations with Tūda, the semi-illegal Iranian Communist Party, would lead Iran towards the Soviets. Muṣaddiq rejected the proposal of Truman and Churchill for the settlement of the dispute; there was also the fear of nationalist dominoes in countries claiming independence from their imperialist intervention. After discussions in Washington concerning the interests in the Middle East and Africa, an amount of \$1,000,000 was sent to the U.S. ambassador in Tehran to organize the propaganda (articles, posters, etc.) while the British press portrayed Muṣaddiq in cartoon as clown in pajamas. Moreover, their Iranian agents approached the religious conscience by electing the pro-Western Tehran Imam as speaker of parliament (Wilber, 1981, p. 143-144; Wilber, 2006, p. 84, 87). In August 1953 a military coup d'état engineered by the American Central Intelligence Agency (CIA) and the British Secret Intelligence Service (MI6) restored the Shāh to power.

He suppressed the National Front and the Tūda party, and he organized with CIA know-how and Mossad's support the secret police Savak (Organization of National Security and Information). He promised that under his reign Iran would become more glorious than the Achaemenid, Sassanid and Parthian empires, and the world's fifth most powerful country after the U.S., Soviet Union, Japan and China –thus justifying the million dollars military expenditures (Abrahamian, 2008, p. 131-132). His "White Revolution's" reforms were limited. At the top were the courtiers (businessmen, government and military officials) who owned more than 85% of banking and construction companies, while the old families transferred the villages they owned to their close relatives and they themselves opened businesses with low-interest loans and tax exemptions. American, European and Japanese corporations were rushing to sell the Iranian government and entrepreneurs whatever they wanted, and the road, rail and port facilities were on the verge of collapse due to the burden of the incoming freight (Avery et al., 2008, p. 288). Thousand Americans were living luxuriously in isolated areas and despite the vast oil revenues the oil

wealth did not appear to be trickling down to the people: between 1967 and 1977 the percentage of urban families living in one room increased to 43. The high-paid foreigners were considered responsible for the high city rents and Tehran had no proper sewage system and public transportation system. The middle class was separated to the modern of college graduates, and the traditional bazaaris. The lower income was by the majority of landless who worked in the fields or as shepherds, and although Shāh's "White Revolution" did provide some farmers with tractors and fertilizers, most villages didn't have electricity, schools, roads, piped water. The neglect of the agricultural sector drew unemployed young people into cities lacking housing and social services, who became vulnerable to alcoholism, crime, prostitution and suicide (Abrahamian, 2008, p. 131-142; Rieffer-Flanagan, 2013, p. 33-34).

Rūh-Allāh Khumainī comes to the fore when the mass production of consumption goods (shoes, drinks, electronics, and cars) and the agricultural stagnation turned the country into a massive importer of foodstuffs with rapid and sharp increase in their costs. The British academic Michael Axworthy (1962-2019) who lived in Tehran being a son of a banker wrote about Khumainī's strong sense of duty as 'ālim and as teacher of Sufi philosophy and Islamic jurisprudence at the famous Faiziyeḥ madreseḥ in Qom. Thus, he became a mojtahed very young by comparison with others and Āyatullāh after his teacher died. In a public speech he attacked the regime for living off corruption, neglecting the economic needs of merchants, workers and peasants, and granting capitulations to foreigners in ally with Israel against the Arab world, causing the upheavals of June 1963. Shopkeepers and students poured into the streets and paratroopers sacked the Faiziyeḥ and killed several people. The revolts of 1963-64 made Khumainī the leading figure opposed to the Shāh; he was imprisoned and exiled (Abrahamian, 1982, p. 425-426; Avery et al., 2008, p. 281-282; Axworthy, 2013, p. 134-136). From exile he worked out a program tied to Islamic principles; Ummah would replace the western political model that creates social inequalities which eventually led to crime. As the Shāh was a strategic partner of U.S. during the Arab-Israeli War of 1967 and the Vietnam War, Islamic and Marxist guerrilla clandestine organizations were formed; any open protest was subject to censorship by Savak and detention and tortures were common.

In 1971 the Shāh held the 2,500-year-old institution of the monarchy, the “Show of Shows” according to *Time* magazine. Representatives from 69 states, Kings, Queens, Princes, Princesses, Presidents, Premiers, Vice Presidents, Governor Generals, Foreign Ministers, sheiks and sultans joined the ceremony, with food from Maxim of Paris, Limoges porcelains, tents decorated by Jansen of Paris—the firm that helped Jacqueline Kennedy redo the White House—furnished with Baccarat crystal, and spectacles of sound and light with quadrigas, shield-bearing soldiers, cavalry soldiers and archers under the melody “Persepolis” by the Greek composer Yannis Xenakis. Although some Iranians were impressed, the majority didn’t approve that the government spent \$50,000 on 50 Lanvin-designed uniforms for the royal court, each requiring one mile of gold thread (“Iran: The Show of Shows”, 1971).

The regime received massive criticism given that the public was aware of the Shāh’s economic scandals and his collaboration with U.S. to undermine Islam; that Iran, the net exporter of food in 1960s, was spending in 1970s about \$1 billion a year importing agricultural products, and that much of the sharp rise in oil income in 1973 was spent on military equipment while parts of Iran were suffering from famine. The American President Jimmy Carter visited Tehran praising Shāh in the New Year’s Eve 1978 as a “great leader”, and Iran as “an island of stability in one of the more troubled areas of the world”. A week later the government-controlled newspaper *Ettela’at* accused Khumainī in cahoots with imperialists and communists. The seminaries and the bazaar in Qom closed down and thousands of people clashed with the police. Day after day the opposition movement, an organizational structure of Shī’ī Islam attracted million people ranging from the religious right to the secular left, all met in the context of Islam under which they were interpreted. The demonstrators rarely indulged in physical attacks on persons, they were interested more in making a political point. In Tabrīz, center of the leftist revolutionary movement, the protesters attacked to police stations, large banks—which didn’t lose a penny from their tills, as a European eyewitness reported—, luxury hotels, liquor stores, cinemas specialized in porno films; however, human life was spared although the government had rushed in military reinforcements and hundreds of activists were killed. The killing of people by the security forces served only in fueling the martyrdom in a country where it was a fundamental religious expression; on the 40th day of the death of the protesters public mourning was held in many cities across Iran

along with the closure of bazaars. Despite the signals CIA concluded that Iran “is not even in pre-revolutionary situation” and only in November 1978 Washington became aware that the regime in Tehran was faltering (Abrahamian, 1982, p. 506-7; Abrahamian, 2008, p. 158; Donovan, 1997, p. 143). The Shāh fled Iran due to the growing threat and a nationwide referendum in March 1979 resulted in a vote in favor of an Islamic Republic. Upon seizing power Āyatullāh Khumainī, as commander of the Revolution and founder of the Islamic Republic, he formed the Revolutionary Guards, sustained the activist organization *Hizbu'llāh*, converted the Israeli embassy building into an office of the PLO and throughout the country named streets, squares and districts in honor of Palestine.

6. Conclusion

Much of the end of the monarchical Iran was due to the sympathetic view of Pahlavi towards a westernized secular program, while the gross social inequalities and the financial scandals played also a crucial role in the undermining of a political establishment whose capitalist “solutions” mainly and mostly benefited the elite. Although the imperialist competition and the global strategies of the era had led to the development of the oil industry in Iran and the discovery of vast oil reserves, the regime’s concept of modernization did not create an integrated social and economic development in the country, since the Shāh, despite the oil revenues, failed to create a social stability. The assertive elements of society remained connected with large landowners, large entrepreneurs and high-ranking civilian bureaucrats while the regime allied with Israel against the Arab world and granted commercial privileges to the American advisors. Moreover, to the majority of people, which was excluded from political participation, the Shāh was offering Iran’s ancient glory and greatness as a substitute for the satisfaction of their material and social needs.

The Iranian Revolution, a challenge paradigm for the study of revolutions due to its massive popular participation and the intentional rejection of violence by the revolutionaries, shaped the world event and turned Iran into one of the most powerful states in the Middle East. Moreover, as there has been an abundant pressure and dramatically expansion on the exploitation of Iranian oil by agreements in favor of the Western companies, the new government redrew the map of the political landscape and alliances, and the nationalization of the oil sector excluded the West.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there is no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

References

- Abdi, K. (2001). Nationalism, politics, and the development of archaeology in Iran. *American Journal of Archaeology*, 105(01), 50-76. <https://doi.org/10.2307/507326>
- Abrahamian, E. (1982). *Iran between two revolutions*. Princeton University Press.
- Abrahamian, E. (2008). *A history of modern Iran*. Cambridge University Press.
- Aghaie, K.S. (2004). *The martyrs of Karbala Shi'i symbols and rituals in modern Iran*. University of Washington Press.
- Amanat, M. (2012). Set in stone: Homeless corpses and desecrated graves in modern Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 44(02), 257-283. <https://doi.org/10.1017/S0020743812000049>
- Amirahmadi, H. (2012). *The political economy of Iran under the Qājārs*. I.B. Tauris.
- Avery, P., Hambly, G.R.G., & Melville, C.P. (2008). *The Cambridge history of Iran*. Cambridge University Press.
- Axworthy, M. (2013). *Revolutionary Iran. A history of the Islamic Republic*. Oxford University Press.
- Balslev, S. (2019). *Iranian masculinities: Gender and sexuality in late Qājār and early Pahlavi Iran*. Cambridge University Press.
- Cole, J. (1999). Religious dissidence and urban leadership: Bahais in Qajar Shiraz and Tehran. *Journal of the British Institute of Persian Studies*, 37, 123-142. <https://www.jstor.org/stable/4299998>
- Donovan, M. (1997). National intelligence and the Iranian revolution. *Intelligence and National Security*, 12 (1), 143-163. <https://doi.org/10.1080/02684529708432403>
- Floor, W. (1976). The merchants (tujjār) in Qājār Iran. *Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 126 (1). <https://www.jstor.org/stable/43381673>
- Foran, J. (1989). The concept of dependent development as a key to the political economy of Qājār Iran (1800-1925). *Iranian Studies*, 22(2/3), 5-56. <https://doi.org/10.1080/00210868908701730>

- Iran: The Show of Shows. (1971, October 25). *TIME*.
- Jenkins, J. (2016). Iran in the Nazi new order, 1933–1941. *Iranian Studies*, 49(5), 727-751. <https://doi.org/10.1080/00210862.2016.1217636>
- Keddie, N. (1966). *Religion and rebellion in Iran*. Frank Cass and Company.
- Loftus, W. K. (1857). *Travels and researches in Chaldaeia and Susiana*. James Nisbet and Company Publisher.
- McBeth, B.S. (1985). *British oil policy 1919-1939*. Frank Cass and Company.
- Okazaki, S. (1986). The great Persian famine of 1879-71. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49(1), 183-192. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00042609>
- Price, M. (2005). *Iran's diverse peoples*. ABC-CLIO.
- Rieffer-Flanagan, B. (2013). *Evolving Iran an introduction to politics and problems in the Islamic Republic*. Georgetown University Press.
- Sykes, P. M. (1915). *History of Persia*. MacMillan and Company.
- Wilber, D. (1981). *Iran, past and present: From monarchy to Islamic Republic*. Princeton University Press.
- Wilber, D. (2006). *Regime change in Iran: Overthrow of premier Mossadeq of Iran, November 1952 -August 1953*. Spokesman.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 6, No: 1, pp. 105-133
Received: 07.03.2022
Accepted: 19.06.2022
DOI: 10.33201/iranian.1084350

Iran-Iraq War: The Employment of Chemical Weapons

Seçil Özdemir*

Abstract

The use of chemical weapons as a method of warfare can be traced back to the earliest dates of human history. However, modern historians accept that chemical substances have been used as weapons of mass destruction (WMDs) since the early twentieth century. Although the first convention which banned the use of chemicals as a tool of warfare was the Strasbourg Agreement in 1675, the chemical weapons (CWs) were used on a mass scale in the First World War and repeatedly thereafter. The Iran-Iraq war in the 1980s was an experiment in the use of CWs and it was during this war that CWs started to be used as conventional weapons of war. In this study, examples of chemical attacks during the Iran-Iraq War are discussed. The development of CWs such as the armaments deployed in the Middle East cannot be isolated from international politics, and should therefore not be studied without taking the major world powers into consideration. Therefore, attitudes of the US, the UK, France, Israel, Germany, Italy and Russia, none of which were participants in this war, are also to be examined. In order to create the chronological and informational groundwork of this study, a literature review was conducted and printed works were used. US national intelligence reports and diplomatic correspondence were examined. The media during the period, statements by politicians, and United Nations Security Council reports, and the memories of witnesses exposed to chemical attacks during the war are included to advance the study.

Keywords: Middle East, Iran-Iraq War, Weapons of Mass Destruction, Chemical Weapons, Halabja.

* Dr., Bartın University, Department of the Principles of Atatürk and Turkish Revolution History, Bartın, Türkiye, secilozdemirr@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0488-1314; Visiting Scholar, The Johns Hopkins University /SAIS, Washington D.C., USA, sozdemi6@jh.edu

İran-İrak Savaşı: Kimyasal Silahların Kullanımı

Seçil Özdemir*

Öz

Kimyasal silahların bir savaş yöntemi olarak kullanılması, insanlık tarihinin ilk zamanlarına kadar tarihlendirilebilir. Kimyasal maddelerin yirminci yüzyılın başlarından itibaren kitle imha silahları (KİS) olarak kullanıldığı modern dönem tarihçileri tarafından kabul etmektedir. Kimyasalların bir savaş aracı olarak kullanılmasını yasaklayan ilk sözleşme, 1675 yılında imzalanan Strasburg Anlaşması olmasına rağmen bu silahlar Birinci Dünya Savaşı'nda kitlesel ölçekte ve sonrasında tekrar eden şekilde kullanılmıştır. 1980'li yıllarda İran-İrak Savaşı kimyasal silahların kullanımında bir deney süreci gibidir ve bu savaş sırasında kimyasal silahlar geleneksel savaş silahları olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu çalışmada İran-İrak Savaşı sırasındaki kimyasal saldırı örnekleri ele alınmıştır. Ortadoğu'da konuşlandırılan silahlar gibi kimyasal silahların gelişimi de uluslararası politikadan izole edilemez bu nedenle büyük dünya güçlerinin politikaları dikkate alınarak bu süreci incelemek gerekmektedir. Bu çalışmada İran-İrak Savaşı'nın resmi olarak tarafı olmayan ABD, İngiltere (Büyük Britanya), Fransa, İsrail, Almanya, İtalya ve Rusya'nın kimyasal silah üretimi ve kullanımına yönelik tutumları da değerlendirilmiştir. Çalışmanın kronolojik ve bilgisel alt yapısını oluşturmak için literatür taraması yapılmış ve basılı eserlerden yararlanılmıştır. ABD Ulusal istihbarat raporları ve bazı diplomatik yazışmalar incelenmiş, dönem medyası, politikacıların açıklamaları ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi raporları ile savaş sırasında kimyasal saldırılara maruz kalan tankların ifadelerine çalışmayı geliştirmek için yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, İran-İrak Savaşı, Kitle İmha Silahları, Kimyasal Silahlar, Halepçe.

* Dr., Bartın Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Bartın, Türkiye, secilozdemir@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0488-1314; Misafir Araştırmacı, The Johns Hopkins Üniversitesi /SAIS, Washington D.C., ABD, sozdemir6@jh.edu

1. Introduction

Poisoned arrows, arsenic smoke and tar have been used during conflicts since the earliest historical periods (Organization for the Prohibition of Chemical Weapons [OPCW], 2006) and the sense that the use of these poisons was not an appropriate or honorable tactic of warfare is also an old one: Julian Perry Robinson wrote in his history of the subject that “the earliest example of that idea might possibly be found in ancient Indian epics. Also, in Greek mythology, the use of poison as a weapon of war was often considered cowardly, a tricky technique used by those who were not heroes” (Rothman, 2018, Parag. 7). In a similar vein, after the German gas attack on Ypres in April 1915, the use of the CW was denounced by *The Times* as a “felon method of warfare” (Douglas, 2009, p. 859).

The first examples of the use of CWs as a means of mass destruction occurred around the middle of the nineteenth century (Everts, 2015, parag. 14). Specifically, however, the First World War is considered to have been a turning point for the use of these weapons against massed opponents. The process which started with poisoned arrows became far more planned and practical with a wide range of tools such as chemical bombs, land mines enriched with toxic gases, vessels pulverizing chemical lava, chemical missile warheads and other devices (OPCW, 2006, parag. 6). Since the First World War, CWs have caused more than one million casualties worldwide (United Nations Office for Disarmament Affairs, n.d., parag. 1).

Taken together, all these tools designed for biological and chemical slaughter are called ‘weapons of mass destruction’ (WMDs) and “constitute a class of weaponry with the potential to, in a single moment, kill millions of civilians, jeopardize the natural environment, and fundamentally alter the world and the lives of future generations through their catastrophic effects” (United Nations Regional Centre for Peace and Disarmament in Asia and the Pacific [UNRCPD], 2013, parag. 3).

The first convention which banned the use of chemicals as a tool of warfare was the Strasbourg Agreement of 1675. The Brussels Convention was drawn up about 200 years later (American Chemical Society, 2014, parag. 3). In The Hague Convention of 1899, it was agreed that weapons spreading toxic and harmful gas should be forbidden in wars which might break out between two or more countries, and this convention banned

the use of substances which would cause people to suffer clearly and unnecessarily (Byrnes et al., 2000, p. 19-20; see also Schmidt, 2017). Since The Hague Convention, both formal and informal expressions of opinion by international powers have branded the use of chemical weapons as illegitimate (Linstrum, 2019, p. 557).

The damage caused by these weapons during the First World War was subsequently evaluated and the League of Nations issued its decision on the matter in article 39 of the Disarmament Agreements of 1925 and 1930. The production, development, storage and transfer of toxic and bacterial weapons were banned in an addendum to decision 2827 at a meeting of the UN General Council in 1971, but the intended purpose of using them to achieve peace was excluded from this document (United Nations, 1971). The Soviet Union signed the decision to prohibit CWs in 1928, and the US signed it in 1975 (Türk Basınında İran- Irak Savaşı, 1984, p. 187; Bar-Yaacov, 2015; see also McCamley, 2006). The first use of CWs in the Middle East was by Egypt during the 1963-67 Yemen War. Hajjar (1998, p.6), indicated that continuing competition in the Middle East region led to the further development of these weapons.

The Iran-Iraq war is an example of a conflict in which CWs were most intensively used. According to (Cordesman, 2014) many western researchers monitoring this war underrated the deadly capacity of CWs. The general understanding of the issue during the Iran-Iraq War was that it was more acceptable to ensure security through CWs than through the possession or use of nuclear weapons (Cordesman, 2014, p. 30). CWs are also accepted as WMDs even they are cheaper and more easily acquire than nuclear weapons (Russel, 2005, p. 188). As stated by a United States Intelligence analysis which was reported to the President in 2005 “Even when unintentionally released, poisonous chemicals can have terrible effects. Deliberate chemical attacks, of course, have the potential to be even worse but easy to use. Many small-scale chemical production facilities can be concealed in nondescript facilities that are not easily detectable through conventional collection means, such as imagery. (Commission on the Intelligence Capabilities of the United States Regarding Weapons of Mass Destruction, 2005, p. 520-521).

There is little research reported in the literature about the use of CWs specifically addressing the Iran-Iraq war. Those studies which are available

were used as the basis for this current study but the war between Iran and Iraq is also examined in this paper in relation to external forces which were not included in the official sides of the war. In addition to that, the memories of victims of chemical attacks are used in this paper in order to describe the negative impact of CWs on humanity and some of the attacks are presented through the statements of eyewitnesses.

Much of the literature has been focused on the Iran-Iraq conflict and its effect on United States and USSR rivalry and has evaluated the chronological development of the war (Karsh, 2002; Renfrew, 1987). Tarock, (1998) evaluated the role of the superpowers during the Iran-Iraq war in detail, but did not provide enough data about the use of CWs. Unlike the Iran-Iraq War, the employment of the CWs was generally neglected as a part of the literature, therefore there is little research reported in the literature about the use of CWs specifically addressing the Iran-Iraq War. These studies in the literature were used as the basis for this current study.

The following studies are the most significant examples of research focused on chemical attacks during the Iran-Iraq War: a detailed study about the gassing of Halabja and the Iran-Iraq War (Hiltermann, 2007); sample of using CWs during the Iran-Iraq war (Ali, 2001); and (Bar-Yaacov, 2015) described the CWs used in the Middle East and the features of these weapons in detail; (Segal, 1988) focused on the period of conflict between Iran and Iraq and the military stages of the war; (Sassoon, 2014) investigated bilateral relations between the Democratic Republic of East Germany and Iraq between 1968 and 1989 and commented on the role played by the former in the CW development process of the latter; (Woods et al., 2009) carried out an important study assessing the role of CWs during the Iran-Iraq war and suggested that these weapons ensured the continuation of the war and that Iran developed defensive preparations to deal with CWs over time. Additionally, anecdotes from the period and an interview with the Iraqi general Hamdani were included in Woods's work. (Hajjar, 1998) evaluated the development and use of chemical, nuclear and biological weapons in the Middle East and described the development process for these weapons in Iraq and Iran. In addition to these works, a bibliographic study encompassing research into chemical and biological weapons completed up to 1991 was prepared by the US Defense Technical Information Center. And there is an article by Gay H. (1987) assessing international talks about the use of chemical and biological weapons.

The studies listed above were used as the basis for this current study but the war between Iran and Iraq is also examined in this study in relation to external forces which were not included in the official sides of the war. The reports and meetings of the UN on the usage of CWs during the war were examined chronologically. Diplomatic documents during this period, accusations and counter-accusations by the belligerents and documents published in the press about the use of CWs were also compared. In addition to this, US experts interviews with refugees who fled to Turkey as a consequence of Saddam Hussein's attacks and eye-witness testimonies about the CWs in reports compiled after these interviews present the most indubitable proof and are stated to be convincing (The United States Congress, 1988). Also, Nuclear Biological and Chemical Weapons Units (NBCWUs) were established in 1985 at Iran. Verbal histories gathered from nurses employed in these units who assisted patients who had been exposed to chemical attacks are very notable in terms of communicating the experiences of personnel employed at the front (Firouzkouhi et al., 2013).

The intention of this research format is to contribute to the literature by taking a holistic approach. It is concluded that there were serious and long-lasting negative impacts of CWs used on civilian masses and that the international community was not very successful in controlling and limiting the production, trade and use of CWs in the case of the Iran-Iraq war. This study evaluates the attitudes of the parties in the Iran-Iraq War towards the production and deployment of CWs. The aim of the study is to highlight the difficulty of controlling CWs, which are cheap and easily available, and to emphasize that the damage caused by this threat is not a thing of the past.

The research questions addressed in the study are: What was the attitude of international forces towards the use of chemical weapons during the Iran-Iraq War? Although there are conventions on the prohibition of weapons of mass destruction, were they applicable in practice during the Iran-Iraq War? Did the effects of weapons of mass destruction disappear when the Iran-Iraq War was officially over?

In this study, it is concluded that during the Iran-Iraq war although international agreements and there were known facts about long-lasting negative impacts of CWs used on civilian masses and that the international

community was not successful in controlling and limiting the production, trade and use of these weapons. It is also observed that the war-zones in which CWs were used became transformed into experimental laboratories in which the impacts, capacities and side effects of these weapons were tested.

2. Chemical Weapons during the Iran-Iraq War (1980-1988)

Despite the 1975 Algiers Agreement, the rivalry between Iran and Iraq stemming particularly from their disagreement over the Shatt Al-Arab waterway did not end. Nevertheless, the Algiers Agreement did prevent both parties from intervening in each other's domestic politics and there was a decrease in provocative activities targeting the Kurdish and Turkmen groups living intensively in the border areas of both countries until 1979 (Renfrew, 1987, p. 98-99).

Despite the long-standing tensions between Iran and Iraq, the two sides had not fought one another for centuries. In 1975, Saddam Hussein broke this tradition of carefully managing the potential crisis and for the first time in three centuries launched the two countries into all-out war (Bakhash, 2006, p. 11). Researchers also consider the war to have been a conflict between NATO and the Warsaw Treaty Organization (Ali, 2001, p. 44). The reason for this is that both sides obtained the required military and technical support from external powers to start the war. In 1987, the Russian leader Mikhail Gorbachev stated that "in regard to medium-range nuclear missiles in Europe, an agreement that will be settled between the US and my own country is a critical step generally for other disarmament areas and for settling the regional conflicts" (Conference on Disarmament, 1987, p.10). Gorbachev's words show how the rivalry between the two powers could be reflected in other parts of the world.

Some researchers have suggested that after suffering heavy losses against Iran, the Iraqi administration focused on using CWs in 1983-84. Iraq also built huge dugout shelters to protect civilian advisers and military personnel during this period (Segal, 1988, p. 956). In 1981, however, Iran had claimed that Iraq had killed thousands of civilians by using CWs and napalm bombs. Kelidar (1992, p.790) stated that "Iran attempted to overwhelm the Iraqis by human wave attacks and the Iraqis resorted to

chemical weapons to terminate them”. The use of napalm bombs by Iraq on the Iranian cities of Khorramshahr and Penjwin was admitted by one of the Iraqi air force generals, Alwan al-Abousi (Woods et al., 2009, p. 203).

Even though the Geneva Protocol had been signed in 1925 and had banned the use of CWs, the belligerents’ mutual accusations were about the use of CWs during the war. It has therefore been accepted as proven by the major powers of the world and by the UN that the protocol was not in force throughout the war (Segal, 1988, p. 956). Iraq not only massacred people in Iran, but also opponents of its own domestic politics under the guise of the war. Although these claims appear to be true almost from the beginning of the war, the UN did not warn Iraq directly. However, Protocol 1 of the Geneva Convention of 1949 states that “In any armed conflict, the right of the Parties to the conflict to choose methods or means of warfare is not unlimited”. Another critical rule under the Convention is the principle that civilians and military forces should be clearly distinguished and that civilians should never be a target of military attack (Saribeyoğlu, 2004, p. 30-35).

The fact is that almost none of the dominant powers imposed resolute sanctions against the weapons sold to supporters of war throughout the conflict. The trade in chemical and biological weapons therefore reinforces the perception that Iraq was supported by the western countries which produced these weapons (Segal, 1988, p. 241). David Walker (2017) viewed 1982 as a year of experimentation since no extensive deployment of such weapons occurred. Also, by 1983 Iraq had managed to build at least two plants which produced blister agents.

In 1982, the US was in a position to restrict the endeavors of the CW program led by Iraq in order to end surveillance, and also believed that the possibility of reaching a satisfactory outcome was not high. However, US government was unable to convince the parties with a sufficient level of consideration and power to influence the Iraqi government (Walker, 2017, p. 183). In the disarmament conferences held by western countries, they made statements that sanctions related to CWs and global restrictions needed to be increased. In 1984, the American representative L.G. Field said at the International Disarmament Conference that humankind should not be afraid of terrifying weapons (United Nations, 1984, p. 25). The Iranian representative Kazemi Kamyab stated at the same conference that

these weapons hindered international peace and environments of trust, and thus the use of these weapons should be avoided. Kamyab also emphasized that these chemicals had been known as WMDs since the First World War and added that the use of them was “dramatic fact” and that chemicals such as mustard gas resulted in painful death or chronic illnesses and damaged the ecological system. He further stated that it was difficult to imagine the effects of CWs on human psychology and that the Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) had revealed that the Iraqi administration had used CWs against the Kurds who lived in the northern part of the country. On 16 February 1984, the Iranian Minister of Foreign Affairs stated that evidence was clear, by pointing to fragments of CWs, that Iraq had started to use these weapons more intensively. Kamyab claimed that according to research carried out at a laboratory in Belgium, Iraq had used “yellow rain” (Guthrie, 1984, p. 4-13). In the same period, reports by American authorities emphasized that Iraq was determined to continue to use CWs. Iraq’s capacity to ensure nerve-agent production was not strong enough and it also had fewer conventional weapons. If the chemical factory at Samarra did not suffer any bomb attacks and if no mistakes were made in regard to its products, the factory was expected to reach full production by the end of that summer. According to same report Iraq was expected to manufacture nerve agents in sufficient quantities to meet the needs of bombs, which was about 250 kilograms a day (Central Intelligence Agency Archive, 1984a). According to the documents it was during negotiations that the Reagan administration realized the extent and significance of CWs in Iraq (Walker, 2017, p. 76).

Reports by US officials stated that Iraq had been using blister and nerve agents against Iranian soldiers since 1983. This situation was also stated in UN reports, and Iraqi officials, including the Minister for Foreign Affairs, admitted that they had used CWs. In spite of all this, Iraq continued to use these weapons without any political or economic sanctions in terms of relations with other countries. The international silence about the previous use of CWs by Iraq was a factor in Iraq choosing to use these weapons again. The Reagan administration condemned Iraq’s use of CWs but took no action to prevent it (The United States Congress, 1988, p. 13903).

On the other side, Saddam Hussein claimed that these weapons were being used by Iran. In 1985, Iran had acquired Scud missiles from Syria and

Lebanon, which were also being deployed by Saddam Hussein (McNaugher, 1990, p. 9). Towards the middle of the war, the Iran-Contra scandal, which emerged in the US, Israel and Iran, showed that weapon shipments were maintained between these countries. It can also be stated that Russia, North Korea, China, Syria and Lebanon were involved in the supply of weapons to Iran in the subsequent period (Segal, 1988, p. 241-42).

An Iraqi report of April 1987 claimed that Iran had used phosgene gas which had killed twelve people and injured 156 more (Central Intelligence Agency Archive, 1984a). Phosgene gas, which is six times more deadly than chlorine gas, is a colorless gas which causes slower and more painful death, so those who were exposed to attacks with this gas did not initially realize that they have actually been subjected to a deadly attack (Everts, 2015, parag. 16).

Other studies evaluating the same period raised suspicions that Iran had provided chemical materials to Libya for use against Chad in 1987. According to some research by 1988, both Iran and Iraq were routinely using chemical agents (Schillare, 1990, p. 9-10). In spite of that there is no information fully proving the accusations about Iran's use of CWs during the war but there are overlapping allegations by different researchers and in various documents. It is obvious that having used CWs since the beginning of the war, Iraq would respond to this attack. One of the most widely known massacres of this war, at Halabja, was one of the most terrifying attacks carried out during the war. In a statement, the Iranian Foreign Affairs Minister Ali Ekber Velayeti maintained that Iraqi aircraft had dropped chemical bombs on Hormal and Halabja, killing five thousand people and injuring seventy-four thousand. Iraq's response to these accusations was that the side which had used CWs was Iran (Diş Haberler Servisi, 1988). Despite this counter-accusation, by sending journalists to the region during the Halabja massacre, Iran enabled the whole world to witness the massacre (Karsh, 2002, p. 55). According to interviews with eyewitnesses and soldiers about the use of CWs throughout the Iran-Iraq war, it was Iraq which had used them (Hiltermann, 2007, p. 36). On the other side Iran's Supreme Leader Ayatollah Khomeini declared that CWs were contrary to Islam and that the use of WMDs was a sin and against Islam so Iran would never use them, and throughout the war, he maintained this principle, despite numerous chemical attacks on Iranian troops and

despite the existence of chemical stockpiles left over from the Shah's regime (Ghazvinian, 2020, p. 20-21).

Throughout this bloody rivalry, communities living in border areas were subjected to most attacks. Iraq's Kurds were targeted by Iran and Iran's Kurds were targeted by Iraq during the war, and when the war was over, both countries developed a strict attitude towards these groups as they saw them as being traitors within their own borders (Tuşalp, 1989, p. 50-52). Saddam Hussein took an extremely harsh stand on this issue during the war and had begun to massacre this population using CWs towards the end of the war. Iraq's attitude to the use of CWs was influential in Iran's acceptance of a ceasefire in 1988.

3. The Role of External Powers and the UN

Throughout the war, Iranian and Iraqi authorities made many claims about the countries from which the other had obtained CWs and about places where these weapons were manufactured in the Middle East. Iran claimed that Iraq had obtained CWs from the UK, but the British media reported that there were three secret underground factories in Iraq and that these factories, ostensibly producing insecticides, had actually been built with the support of Italy. It was also ascertained that facilities in Libya, again apparently producing insecticides, in Rabta near Tripolitania were in fact poison gas plants (DeShazer, 1990, p. 5; Türk Basınında İran- Irak Savaşı, 1984, p. 166-78). The UK was one of the countries which declared neutrality when the Iran-Iraq War broke out. In February 1984, the UK stated that it was going to send a warship to the south of the Gulf to maintain its own security because this was necessary for the transfer of petroleum oil (U.S. National Security Archive, 1984, p. 27). When Iran pushed forward during the war, however, it became apparent that the UK had sent substances which Iraq could use for the production of CWs. On 6 April 1984, *The Guardian* reported that some British firms had recently sold to Iraq some ingredients to make mustard gas, as well as the nerve agent sarin. The British firms were reportedly under the impression that these chemicals would be used for the manufacture of agricultural pesticides (U.S. National Security Archive, 1984, p. 27). The UK, which had previously accused Italy of building arms production centers in facilities which ostensibly produced insecticides,

used the same excuse that these agricultural pesticides were insecticides when it became involved in the situation. In fact, biological and medical allegations such as these were the most notorious cover-ups for the trade in CWs. An Iraqi general Mahir Abdulresit said that “all invaders must know that there is devastating poison for every pest no matter how many they are, and Iraq has these insecticides”, a comment which shows how these chemical materials were disguised (Hiltermann, 2007, p. 79).

France was the other country which declared neutrality at the beginning of the war but after 1981, French nuclear physicists went to Iraq to build a nuclear reactor. Iraq’s purchase of yellow cake from Nigeria at the same time is considered to have been linked to these movements. The remarkable point here is that the reactor at Osirak which the French built near Baghdad was hit by Israel in June 1981. Furthermore, the gas drenching of civilians by French/Soviet made aircraft was considered to have a kind of support by France for Iraq in terms of CWs (U.S. National Security Archive, 1984, p. 28-30; Ozdemir, 2017, p. 246-247). As a reaction to this, the Air France office located in London was occupied by Iraqis in 1988 and the occupiers stated their opposition to the sale of CWs by France to Iraq (Kimyasal Silaha Gözaltı, 1988, p. 4). Moreover, after the foundation of Israel, it had developed nuclear weapons to protect its own security in response to the over-population of Arab countries and their large armies. Arab countries and Iran considered that Israel’s nuclear deterrent had to be balanced by chemical and biological weapons, considered by many as the “poor man’s nuclear weapon”, in the short term (Russel, 2005, p. 191; Pelletiere et al., 1991, p. 102).

It was reported by Belgian authorities that yellow rain, which had been used by Russia in Laos, Cambodia and Afghanistan, was also used in Iraq (Ozdemir, 2017, p. 246-47). On the other hand, it is known that CW practices were carried out in the north of Iraq and that Russia had been using the region to test the logistics of CWs since 1967 (DeShazer, 1990, p. 9). Iraq had started to study CWs by taking samples from Russia in 1965 (Hiltermann, 2007, p. 66).

Additionally, large arms manufacturers ensured the proliferation of these weapons in developing countries and from there to other countries. For example, Russia had supplied CW agents to Egypt and these weapons are known to have reached Syria from Egypt and then Iran from Syria (Smart

et al., 1997, p. 131-32). Egypt was effective in the continuation of the war by indirectly ensuring that CWs reached Iraq. In fact, Iraq had obtained the necessary ammunition, equipment and specialists for the production of mustard gas and nerve agents from western Europe and Egypt (Central Intelligence Agency Archive, 1984b).

With regard to the CWs used by Iraq, it is known that in the first years of the war, Iraq obtained thiodiglycol, which is a gas belonging to the sulfur and mustard gas family, from western Europe and the US. Through this trade being maintained intensively in the first years of the war, Iraq had enough raw materials to produce CWs by the middle of the war. It is also evident that the international pressures and controls which were implemented meant nothing at this point (Ali, 2001, p. 46-47). Taha Yasin Ramadan, a member of the Revolutionary Command Council and Iraq's first deputy prime minister, visited East Germany in March 1981 and four months later paid a visit to West Germany. Following that second visit, a West German company based near Frankfurt cooperated with the Iraq administration in the construction of a CW complex and helped to bolster the Iraqi armament program. In the late 1980s, another West German company, with the help of a British company, aided the Iraqi administration, this time over the construction of a 'super-gun', an extraordinarily and unprecedentedly large piece of artillery. Cooperation between Iraq and West Germany continued in the field of developing CW capabilities. A delegation from the Division of Chemical Services of the Ministry for National Defense from West Germany spent three weeks from late September to mid-October in 1985 reviewing conditions at a chemical services training site in Iraq (Sassoon, 2014, p. 14-18).

Iraq accelerated its operations in CW production facilities which had existed since the 1960s with the support of Germany in the 1980s. US documents state that the Muthanna facility, the most famous CW production facility built as a part of the CW program named Project 922 in Iraq, was also developed with German support. The name Project 922 was changed to the Al Muthanna State Establishment (MSE) in 1986. By these activities, Iraq was able to deploy mustard gas between 1978 and 1981 and started to produce the nerve agents tabun and sarin in 1984; it also produced VX in 1988 (U.S. Government Office, 2004).

In 1984, Iraq was achieving production of at least two tons of blister agents and nerve agents every day. Iraq's CW stock reached hundreds of tons and

it became one of the countries with the most aggressive CW capacity in the world. This problem, integrated with international tolerance, increased the chances of more frequent use of CWs. The basic problem worrying the international public was what would happen to these stocks and production capabilities in Iraq after the war (Central Intelligence Agency Archive, 1984b). Iraq had started to use nerve gas after 1984. Nerve agents are more virulent and victims die quickly if they do not receive immediate medical attention. Atropine injections, one of protective measures against gas attacks, were sold by European producers to Iran. This demonstrates that nerve gas was used during the Iran-Iraq war (Hiltermann, 2007, p. 74-6).

In 1984, the General Secretary of the United Nations (UN), Javier Pérez de Cuellar, sent a committee to Iran to determine and observe the use of CWs which had been obvious since the beginning of the war. As a result of these observations, the UN did not warn Iraq directly, even though it had condemned the use of CWs in 1984. Two months later, the UN Security Council met again, this time because of attacks by Iran against merchant ships in the Gulf, and this time Iran was condemned under UN Security Council Resolution No. 552 (United Nations [UN] Security Council, 1984). This reinforced the assertion that Iraq had been protected since the beginning of the war. However, Iran rejected this resolution and declared that it was a unilateral assertion by the UN Security Council.

Chemical attacks against Iranian soldiers were reported by UN experts in April 1985. This time, the UN warned both Iran and Iraq not to use CWs. Both countries responded to this resolution with accusatory explanations stating that the resolution was related to the previous one. Even though the UN adopted Resolution No. 582 in 1986, Iran did not accept an agreement without confirmation that Iraq was the aggressor (Ferretti, 1990, p. 217-19).

It was revealed in UN¹ reports published in 1987 that both sides had used CWs (Kimyasal Suçlama, 1987, p. 5). At a meeting in Germany, the Iraqi Foreign Affairs Minister Tariq Aziz responded to questions related to the use of CWs by stating that the UN was two-faced and that Iran had been

¹ For the US proposal, negotiations and decisions on the USSR's restriction on the use of chemical weapons during the Iran-Iraq War, see (1986), Chemical Weapons", *Survival*, 28(5), 463-472, 10.1080/00396338608442327

the first to use them. This statement was virtually a confession that Iraq had used CWs during the war (Irak'tan itiraf, 1988, p. 5; U.S. National Security Archive, 1984, p. 55)

There are several reports which show operations by Iran which involved CWs during the war. As Iran's purpose for developing CWs was self-sufficiency, it can be concluded that the international trade was being maintained at this point. The concern about this issue, as stated in the US reports, was not related to the use of these weapons by Iran but about Iran reaching a level to become self-sufficient in terms of possession of the technical substances required for CW production (U.S. Government Printing Office, 2000).

As for the situation in Iraq, the answer given by Aziz to the question of why Iraq was continuing to develop bio-material is revealing: Iraq had started to develop its own weapons because of the bloody war with Iran. He further stated that the Iraqi government had given permission to the Military Industrialization Commission to produce chemical and biological weapons during the war with Iran. He also emphasized that having these weapons within their armory was a matter of security and of defending their state against the Israeli threat.

Finally, Aziz's thinking and his statements with regard to the use of CWs in the Iran conflict were as follows: "Forbidden internationally, not forbidden internationally, a breach to international treaties or not, this is another subject because the party we were facing was an outlawed party, out of the treaties, out of the epoch, out of this planet" (Woods et al., 2009, p. 26-32). This is simply an admission that banning the use of CWs by international laws did not apply to the Iranian case as Iraq was facing an outlaw rival which did not recognize any of the international treaties. According to Kelidar (1992, p. 795), during the war Europe and the US provided moral and material support and assistance to Saddam Hussein. In addition, "Arab financial aid, Soviet arms, and Western technology liberally supplied to Saddam during the war allowed him to build a formidable war machine with chemical, biological and potentially nuclear weapons".

Eventually, in 1988, a UN Security Council report stressed that both sides had continued to use CWs more intensively than before. The UN authorities, aware of the situation in 1988, stated that the conflict maintained

with such weapons could lead to insoluble problems and that there was a serious increase in the number of civilians being killed by mustard gas (UN Security Council, 1988a, parag. 19-30). UN Resolution No. 612 was the first UN report to reveal the problem directly, and the accuracy of the statements made by observers was stressed in this resolution. Resolution No. 612 stated that both sides had used weapons banned by the Geneva Protocol of 1925, and that the weapons used were asphyxiants, poisons and other harmful gases as well as bacteriological or biological weapons. However, Resolution No. 620 expressed concern about the use of these weapons in the future (UN Security Council, 1988b, p. 10; UN Security Council, 1988c; Ferretti, 1990, p. 232). The justification for the UN's concern is shown in the atmosphere of conflict persisting into the twenty-first century.

4. Halabja and the General Post-War Impact of CWs

Saddam Hussein did not only attack Iranian troops during the war with Iran, but also the Kurds who were officially Iraqi citizens and who lived in the north of Iraq. Attacks in the border regions and the Halabja massacre are examples of this. Those who survived the Halabja massacre referred to "clouds filled with poison". The use of these destructive clouds was contrary to international law because they killed so many people indiscriminately. Although people were able to resist conventional attacks, it was not actually possible to fight against these chemical clouds. Even if some soldiers were able to use breathing apparatus, they were still not able to endure the gas for long (Cook, 2000, p. 48-49).

According to the statements of people who survived the massacre by running in the opposite direction to the wind, those who fell were unable to stand up. It was later realized that the primary effect of these weapons was suffocation. Transient blindness, dizziness, vomiting and sensitive skin were some of the effects on those who survived the massacre. Some of the survivors of the Halabja massacre stated that a blue liquid fell from the sky and burned as soon as it touched the ground; others said that at first the smoke smelled like sour apples, and then like rotten onions, and that those who were caught by this smoke were unable to get away from it. Another witness reported experiencing smoke of every color like a rainbow which

smelled like a match (DeShazer, 1990, p. 5; Tuşalp, 1989, p. 52-59; Salaz, 2010). The fact that some statements reported pleasant smells or impressive images such as a rainbow suggests attempts to mislead the victims and to ensure precision in carrying out a massacre. CWs make less noise than other weapons and this prevented victims from saving each other by escaping from the area earlier. In 1984, Abdolsamad Rajabi Dehkordi, who was in the Besic Forces in Iran and had survived one of these attacks, stated that at first they thought that the bombs dropped on them had not exploded, but when a cloud of gas had surrounded them, they realized what was happening. Almost all of the eyewitnesses who were exposed to chemical bombs and survived stated that these bombs did not look like traditional bombs. Chemical attacks affect the victims with a gas which is insidious, silent and unpredictable, so if victims do not see the aircraft or the moment when bombs are dropped, they do not generally have any chance to escape (Lewis, 2015). Poisonous gas created severe discomfort among victims because it prevented them from inhaling (Cook, 2000, p. 48-49).

When nerve gas was being developed, the survivors' experiences of previous attacks were taken into consideration. As chemical attacks were repeated, the Iraqis gained more experience and each attack became more efficient than the previous one (Pelletiere et al., 1991, p. 99-100). In an interview, one of Saddam Hussein's generals, Hamdani, stated that "We used to wonder whether using gas was effective. We asked the Iranian prisoners about the effectiveness of gas; most of their comments indicated it was not, because the weapons used were of the volatile type. Such use of CWs was not practical, because it required information such as the speed of wind" (Woods et al., 2011, p. 47). Additionally, wind direction at the time of use was very important and if the wind blew in the opposite direction, their own military forces might be affected, even if they were wearing gas masks. Hamdani stated that they had created a "special higher headquarters" for the use of weapons of this type (Woods et al., 2009, p. 55-56).

Hashemi Rafsanjani stated that the use of these weapons was determinative in the continuation of the war and that "all the moral teachings of the world are not very effective when war reaches a serious position" (Chubin, 1989, p.12) and "the [Iran-Iraq] war taught us that international laws are only scraps of paper" (Eisenstadt, 1994, p. 110). A decade after the Iran-Iraq

war, there were more than thirty thousand people struggling to live with the effect of these chemicals in Iran or who had lost their lives (OPCW, 2006, p. 9).

Insecurity and armed conflict continued among the countries in the region after the war, and an arms race began to gather pace rapidly throughout the Middle East. At the end of the war, there was no peace treaty, there was just an armistice, and this represented an acknowledgement of the law of diminishing returns and of mutual exhaustion. As a result, it cannot be said that the conflicts were resolved, or that high emotions were calmed (Hiltermann, 2010, p. 7).

With regard to the chemicals used during the war, the American media stated that the poisonous gases used by the Iraqis had the capacity to kill people within one or two minutes by causing hematoceles (tumors filled with blood). It was also stressed in the reports that the Iraqis did not even try to hide the fact that they had used these weapons during the war. Although the British media reported that nerve gas had been used, the German media stated that it was mustard gas which had been deployed (Türk Basımında İran- Irak Savaşı, 1984, p. 166-178). The treatment of the injured soldiers in Europe provided the rest of the world with evidence that Iraq was using these weapons (Sidell & Franz, 1997, p. 19). Additionally, in 1985, Iran had established Nuclear Biological and Chemical Weapons Units (NBCWUs) to protect its own military personnel from these attacks. The basic purpose of this organization was to train teams to reduce the effects of chemical attacks. Some of these units informed and warned those in the war-torn regions about chemicals and the use of gas masks, and others cleaned up the residue after attacks to reduce the effect of chemical attacks to a minimum, and transferred the wounded to newly-established chemical emergency service departments and field hospitals. These units in Iran were staffed by doctors and nurses who gained experience with chemical injuries over time (Firouzkouhi et al., 2013, p. 123-128). However, a reality revealed by this current study is that although the lives of people exposed to chemical attacks might be saved, in the long term it is not possible to fully resolve either the psychological or the physical effects of the chemicals. For example, one of the nurses working in Iran's NBCWU units spoke about her experience of dealing with patients, saying "I felt that I had to take off my shoes in order to be able to walk easily

among the injured to take care of them, otherwise I would hurt them. At the end of the day, I found blisters on my feet since they had been contaminated by mustard. I am still affected by those complications” (Firouzkouhi et al., 2013, p. 127). These long-term effects not only affect the people exposed to chemical attacks but drag their families and social circles into similar traumatic psychological states (Ahmadi et al., 2011, p. 171).

According to reports of the US Department of Defense in 1990, twenty countries had the capacity to produce their own chemical and biological weapons and Iraq, Egypt, Israel, Syria and Lebanon were among them. CWs became even more dangerous in the Middle East when they started to be used with ballistic missile warheads and there is a possibility that these weapons might be used by terrorist groups. This mitigates against the creation of a secure international atmosphere and it is extremely threatening (DeShazer, 1990, p. 9). In 1996, at a conference of western countries gathered to prevent chemical and biological weapons, anxieties were revealed about some countries because of the weapons which they produced. These countries were North Korea, Iran, Iraq, Lebanon and Syria. These countries were also considered to be countries sponsoring terrorism and it was demonstrated that they were collaborating with terrorist groups. Furthermore, it was stated at the same conference that although thousands of people had been killed in the Iran-Iraq war, Iran’s attempts to produce biological weapons since the early 1980s were close to an end (Deutch, 1996, parag. 20).

Official Iraqi records captured by US soldiers after the invasion of Iraq showed that Iraq had obtained and used CWs and that Saddam Hussein was quite enthusiastic about the repeated use of these weapons: “Iraq has chemical weapons and has successfully used them on Iranians, and Iraq won’t think twice about striking Israel with chemical weapons” (Woods, 2007, p. 23). These words of Saddam Hussein confirmed the view of John F. Reichart that “America is concluding that potential adversaries view these not as ‘weapons of last resort’ but rather as tactically and strategically useful. Deterring NBC use may be more difficult than it was during the Cold War.” The convenience of the use of CWs increased requirements for more complicated defense systems. Not only is a well-prepared army necessary, an educated public health infrastructure is also required (2001,

p. 1). These weapons were not a last resort: General Hamdani stated that Iraq had no choice other than the use of CWs in regions such as south of Fao island where Iraqi units had difficulties during the war and with defense because of the geographical conditions, and he stated that the Kurdish people had been warned about the attack on Halabja one month in advance. Although the principal target of that attack was Iranian units, he stated that the Kurds who had not evacuated or followed orders were harmed by it (Woods et. al., 2009, p. 56-57).

Iraq came to the fore due to its aggressive stance during the war, hence Iran realized that it too needed these weapons to defend itself. Iran made considerable investments to develop its own capabilities against Iraq's chemical attacks believing that this would be a deterrent against Iraq's use of CWs (Eisenstadt, 1994, p. 110-11). Moreover, there appears to have been a consensus that Iraq could covertly rebuild its chemical arsenal to a militarily significant size - at least a few hundred tons of mustard agent within a year. There was speculation that there was a high casualty rate among CW technicians in Iraq, suggesting that Iraq would continue to sustain its chemical capability in the future despite such risks. On the basis of Saddam Hussein's behavior, and given the arms build-up in Iran, it must be assumed that Iraq would again, if not prevented, pursue the acquisition of new CWs once unencumbered by UN-imposed sanctions and Resolution 687 (Eisenstein, 1994). The fact that there was a gradual increase in the diversity and impact of CWs throughout this period, and the lack of any deterrent attitudes among the dominant powers and the UN, make it possible that another name for this war is actually an experiment with CWs.

5. Conclusion

The Iran-Iraq war was a conflict which broke out in parallel with a long-standing power struggle and rivalry in the Middle East. It can therefore be said that there were more than two sides in the war even though the conflict appeared to flare up between the two countries. The strategic significance of the Iran-Iraq war, as it took place in the final stage of the Cold War, and the evaluation of the issue from many different perspectives make it necessary to review the process.

Although the war ended in 1988, full peace was not completely experienced in the region. The outcomes of the war not only affected Iran and Iraq but also particularly affected other Gulf countries, Middle Eastern countries and major international powers. The Iran-Iraq war lasted from 1980 to 1988 and constituted a turning point in the intensive deployment of CWs. During the war, UN observers' reports, US intelligence reports, media sources, statements made by officials from both sides of the conflict and the official speeches of politicians all shows that CWs were used. The effects of the use of CWs on people, military and civilian alike, have also been explored in this paper through statements by victims of these attacks, and the statements of eyewitnesses confirm the use of these weapons during the war.

The UN has always claimed that it has responsibilities such as disarmament and dealing with threats to peace, but during the Iran-Iraq war the UN was observed to act quite ineffectively in terms of handling the issue. Since 1985, UN observers had reported that CWs were being used and that both sides used these weapons in 1987. During that period, the Iraqi Minister of Foreign Affairs even explicitly stated at international meetings that Iraq had used CWs during the war. Despite the results showing that these weapons, banned by international agreements, were used and were even traded, no preventive measures were taken and no sanctions were imposed. In this respect, the fact that the international community ignored the issue caused the increased use of CWs.

The area of destruction caused by armaments such as biological, chemical and nuclear weapons is vast and their effects are long-term. These weapons have been banned since the seventeenth century but they have been developed, sold and used by the very powers which adopted these bans. However, CWs with unique intensity and diversity were used in the Iran-Iraq war. The fact that there were no strict sanctions imposed throughout this war caused concerns within the international system which nevertheless continued and even accelerated armament supplies.

Eyes and ears were shut to the use of CWs with long-term effects and the capacity for the destruction of both military forces and civilians throughout the war. In consequence, unforgettable wounds were inflicted on populations during the war and the grounds for continuing conflict were established. Another fact revealed by this war is that CWs have more

effects than conventional weapons: their effects on unborn babies and on the ecological system are long-term. It is therefore necessary for the whole of humankind to gain a fuller awareness of weapons of this kind which are still being used in international conflicts, and to develop preventive and protective methods. It is a fact, however, that international forces regard these weapons as more preferable than nuclear weapons. There is also a need to apply stricter controls since producing CWs does not require either superior technology or high costs.

Finally, the terms *terrorism* and *terror operations* appeared after the Iran-Iraq war and terms such as biological and chemical terror were added to the literature. These weapons have also led to very real concern because they could be used by terrorist groups from now on. In conclusion, in the twenty-first century, providing a secure atmosphere does not seem possible in the international arena, and compliance with international rules and the strict control of nuclear, chemical and biological weapons for the sake of the whole world seems to be required for the continuity of mankind.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author acknowledges the support received from TUBITAK under grant 2219 post-doctoral fellowship and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için yazar TUBİTAK 2219 doktora sonrası araştırma bursundan yararlanmıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

References

- Ahmadi, K., Reshadatjoo, M., Karami, G., Sepehrvand, N., Ahmadi, P., & Bazargan-Hejazi, S. (2011). Evaluation of secondary post-traumatic stress disorder symptoms in the spouses of chemical warfare victims 20 years after the Iran–Iraq war. *The Psychiatrist*, 35(5), 168-175. <https://doi.org/10.1192/pb.bp.110.029587>
- Ali, J. (2001). Chemical weapons and the Iran-Iraq War: A case study in noncompliance. *The Nonproliferation Review*, 8(1), 43-58, <https://doi.org/10.1080/10736700108436837>
- American Chemical Society. (2014). *Origins of the chemical weapons convention and the OPCW*. <https://www.acs.org/content/dam/acsorg/events/program-in-a-box/documents/2016-global-security/cw-history.pdf>
- Bakhash, S. (2006). The troubled relationship: Iran and Iraq: 1930-80. In Lawrence G. Potter & Gary G. Sick (Eds.), *Iran, Iraq and the legacies of war* (pp. 11-27). Palgrave MacMillan. https://doi.org/10.1057/9781403980427_2
- Bar-Yaacov, N. (2015). Achieving universality of the chemical weapons convention in the Middle East. *Survival*, 57(6), 159-180. <https://doi.org/10.1080/00396338.2015.1116162>
- Bothe, M. (1992). *Convention on the prohibition of the development, production, stockpiling and use of chemical weapons and on their destruction*. United Nations Audiovisual Library of International Law. <http://legal.un.org/avl/ha/cpdpsucw/cpdpsucw.html>
- Byrnes, M. E., David A., King Philip., & M, Tierno. (Eds.). (2000). *Nuclear, chemical and biological terrorism*. Lewis Publishers.
- Central Intelligence Agency Archive. (1984a). *Iran-Iraq Military Situation Report 3*. (Document Number: CIA-RDP86M00886R001100090010-3). <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001300900001-0.pdf>
- Central Intelligence Agency Archive. (1984b). *Prospects for use of chemical weapons by Iraq against Iran over the next six months*. (Document Number: CIA-RDP86M00886R001100090010-3). <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp86m00886r001100090010-3>.

- Chubin, S. (1989). The last phase of the Iran-Iraq war: from stalemate to ceasefire, *Third World Quarterly*, 11(2), 1-14. <https://doi.org/10.1080/01436598908420154>
- Commission on the Intelligence Capabilities of the United States Regarding Weapons of Mass Destruction. (2005). *Unclassified Version of the Report of the Commission on the Intelligence Capabilities of the United States Regarding Weapons of Mass Destruction*. <https://www.govinfo.gov/app/details/GPO-WMD>
- Conference on Disarmament. (1987). *Final record of the 393rd plenary meeting held at the Palais des Nations*. (CD/PV. 393) UN Library.
- Cook, T. (2000). Against god-inspired conscience: the perception of gas warfare as a weapon of mass destruction, 1915–1939, *War & Society*, 18(1), 47-69. <https://doi.org/10.1179/072924700791201379>
- Cordesman, A. H. (2014). *Iran's rocket and missile forces and strategic options*. Center for Strategic & International Studies. <https://www.csis.org/analysis/iran%E2%80%99s-rocket-and-missile-forces-and-strategic-options-0>
- DeShazer, M. (1990). *Chemical weapons proliferation in the Middle East*. U.S. Army War College.
- Deutch, M. J. (1996). *Conference on nuclear, biological, chemical weapons proliferation and terrorism*. Central Intelligence Agency. https://irp.fas.org/cia/product/dci_speech_052396.html
- Dış Haberler Servisi. (1988, March 22). *Milliyet*. p. 4.
- Douglas, M. R. (2009). Did Britain use chemical weapons in mandatory Iraq? *The Journal of Modern History*, 81(4), 859-887. <https://doi.org/10.1086/605488>
- Eisenstadt, M. (1994). Deja vu all over again? An assessment of Iran's military buildup. In P. Clawson (Ed.), *Iran's strategic intentions and capabilities* (pp. 93-153). Institute for National Strategic Studies. <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a278559.pdf>
- Eisenstein, M. (1993). *Countering the proliferation of chemical weapons*. RAND Institution. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/2006/MR207.pdf.

- Everts, S. (2015). *A brief history of chemical war*. Distillations Science History Institute. <https://www.sciencehistory.org/distillations/a-brief-history-of-chemical-war>.
- Ferretti, M. (1990). The Iran-Iraq war: United Nations resolution of armed conflict. *Villanova Law Review* 35(1), 197-252. <https://digitalcommons.law.villanova.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2908&context=vlr>
- Firouzkouhi, M., Zargham-Boroujeni, A., Nouraei, M., Yousefi, H., & Holmes, C. A. (2013). Nurses experiences in chemical emergency departments: Iran-Iraq war 1980-1988, *International Emergency Nursing*, 21(2), 123-128. <https://doi.org/10.1016/j.ienj.2012.03.002>
- Gay, H. (1987). Chemical and biological warfare. *The International History Review*, 9(3), 465-472, <https://doi.org/10.1080/07075332.1987.9640453>
- Ghazvinian, J. (2020). *America and Iran: A history 1720 to the present*. Oneworld Publications.
- Guthrie, R. (1984). A chronology of events relating to Iraq and chemical & biological warfare. <https://www.cbw-events.org.uk/EXIQ84Q1.PDF>
- Hajjar, S., G. (1998). *Security implications of the proliferation of weapons of mass destruction in the middle east*. The Strategic Studies Institute. <http://www.jstor.org/stable/resrep11596>
- Hiltermann, J. (2007). *A poisonous affair America, Iraq and the gassing of Halabja*. Cambridge University Press.
- Hiltermann, J. (2010). *Deep traumas, fresh ambitions: legacies of the Iran-Iraq war*. (Report No. 257). Middle East Research and Information Project (MERIP). <https://merip.org/2011/01/deep-traumas-fresh-ambitions/>
- Irak'tan itiraf. (1988, July 2). *Milliyet*. p. 5.
- Karsh, E. (2002). *The Iran-Iraq War 1980-1988*. Osprey Publication.
- Kelidar, A. (1992). The wars of Saddam Hussein. *Middle Eastern Studies*, 28(4), 778-798. <https://doi.org/10.1080/00263209208700928>
- Kimyasal Silaha Gözaltı. (1988, March 27). *Milliyet*. p. 4.
- Kimyasal Suçlama. (1987, May 14). *Milliyet*. p. 8.

- Lewis, E. (2015). Abdolsamad Rajabi Dehkordi. *Tehran Peace Museum*. <http://www.tehranpeacemuseum.org/index.php/en/oral-history/194-english/oral-history-en/1302-abdolsamad-rajab-dehkordi-oral-history-en.html>.
- Linstrum, E. (2019). Domesticating chemical weapons: tear gas and the militarization of policing in the British imperial world, 1919-1981. *The Journal of Modern History*, 91(3), 557–585. <https://doi.org/10.1086/704383>
- McCambley, N. J. (2006). *Secret history of chemical warfare*. Yorkshire, Pen and Sword Military.
- McNaugher, L. T. (1990). Ballistic missiles and chemical weapons: the legacy of the Iran-Iraq War. *International Security*, 15(2), 5-34. <https://doi.org/10.2307/2538864>
- Organization for The Prohibition of Chemical Weapons. (2006). *Remembering all victims of chemical warfare*. https://www.opcw.org/fileadmin/OPCW/Victims_Network/Just_Orange/01851.pdf
- Özdemir, S. (2017). *İran devrimi sürecinde İran- ABD ilişkileri*. (Kayıt No. 482182) [Doctoral dissertation, Istanbul University]. YOK Thesis Center.
- Pelletiere, S., Douglas C., & Johnson, V. (1991). *Lessons learned: Iran-Iraq war*. U.S Department of The Navy, Strategic Studies Institute. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA232451.pdf>
- Reichart, J. F. (2001). *Adversary use of nbc weapons: a neglected challenge*. (No. 187). Strategic Forum Institute for National Strategic Studies National Defense University. <https://wmdcenter.ndu.edu/Portals/97/Documents/Publications/Articles/Adversary-Use-of-NBC-Weapons.pdf>
- Renfrew, N. M. (1987). Who started the war. *Foreign Policy*, (66), 98-108. <https://doi.org/10.2307/1148666>
- Rothman, L. (2018, April 14). A long, brutal history of chemical weapons lies behind trump's decision to order airstrikes in Syria. *Time*.
- Russel, R. L. (2005). Iraq's chemical weapons legacy: what others might learn from Saddam. *Middle East Journal*, 59(2), 187- 208. <https://doi.org/10.3751/59.2.11>

- Salaz, N. (2010). *Ortadoğu'nun Hiroşiması Halepçe*. Rezan Yayınları.
- Sarıbeyoğlu, M. (2004). Kitle imha silahlarının kullanımının yasaklanmasına ilişkin uluslararası düzenlemeler. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, 3(5), 21-53, <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423905096.pdf>
- Sassoon, J. (2014). The east German ministry for state security and Iraq, 1968–1989. *Journal of Cold War Studies*, 16(1), 4-23. https://doi.org/10.1162/JCWS_a_00429
- Schillare, M. Q. W. (1990). *U. S. chemical defense and the third world threat*. School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth.
- Schmidt, U. (2017). Preparing for poison warfare: the ethics and politics of Britain's chemical weapons program, 1915–1945. In Friedrich, B., Hoffmann, D., Renn, J., Schmaltz, F. & Wolf, M. (Eds.). *One hundred years of chemical warfare: research, deployment, Consequences* (pp. 77-104). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-51664-6_6
- Segal, D. (1988). The Iran- Iraq war: a military analysis. *Foreign Affairs*, (Summer). <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/1988-06-01/iran-iraq-war-military-analysis>
- Sidell, F. R., & Franz, D. R., (1997). Overview: Defense against the effects of chemical and biological warfare agents. In R. Zajtchuk (Ed.), *Medical aspects of chemical and biological warfare*. (pp. 1-9). The Office of The Surgeon General Department of the Army.
- Smart, J. K., Al Mauroni, Hill, B.A. & Kok, A.B (1997). History of the chemical threat, chemical terrorism, and its implications for military medicine. In R. Zajtchuk (Ed.), *Medical aspects of chemical and biological warfare*. The Office of the Surgeon General. Department of the Army.
- Tarock, A. (1998). *The superpowers involvement in the Iran-Iraq War*. Nova Science Publishers.
- The United States Congress. (1988). *Chemical weapons use in Kurdistan Iraq's final offensive: a staff report to the committee on foreign relations*. United States Senate, 100th Congress, 2nd Session, VIII-3, U.S Government Printing Office.

- Tuşalp, E. (1989). *Zehir yüklü bulutlar Halepçe'den Hakkari'ye*. Bilgi Yayınevi.
- Türk Basınında İran- Irak Savaşı. (1984). Kadioğlu Matbaası.
- United Nations. (1971). *Question of chemical and bacteriological (biological) weapons*. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/328/43/IMG/NR032843.pdf?OpenElement>
- United Nations. (1984). *Report of conference on disarmament*. https://digitallibrary.un.org/record/697795/files/CD_540%5BAppendix%20III_Vol.II%5D-EN.pdf
- United Nations Office for Disarmament Affairs. (n.d.). *Chemical Weapons*. <https://www.un.org/disarmament/wmd/chemical/>
- United Nations Regional Centre for Peace and Disarmament in Asia and the Pacific. (2013). *Weapons of Mass Destruction*. <https://unrcpd.org/wmd/>
- United Nations Security Council. (1984). *Resolution 552*. <http://unscr.com/files/1984/00552.pdf>
- United Nations Security Council. (1986). *Resolution 582*. <http://unscr.com/en/resolutions/doc/582>
- United Nations Security Council. (1988a). *Report of the Mission dispatched by the Secretary-General to investigate allegations of the chemical weapons in the conflict between the Islamic Republic of Iran and Iraq*. <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Disarm%20S19823.pdf>
- United Nations Security Council. (1988b). *Resolution 612*. <http://unscr.com/en/resolutions/doc/612>
- United Nations Security Council. (1988c). *Resolution 620*. <http://unscr.com/en/resolutions/doc/620>
- U.S. Government Office. (2004). *Iraq's chemical warfare program. Comprehensive report of the special advisor to the DCI on Iraq's WMD with addendums*. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/GPO-DUELFERREPORT/pdf/GPO-DUELFERREPORT-3.pdf>
- U.S. Government Printing Office. (2000). *Iran's ballistic missile and weapons of mass destruction programs*. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CHRG-106shrg68305/html/CHRG-106shrg68305.htm>

- U.S. National Security Archive. (1984). Document Number: CIA-RDP85-T00287R001300900001-0. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001300900001-0.pdf>
- Walker, M. D. (2017). An agonizing death: 1980s U.S. policy on Iraqi chemical weapons during the Iran-Iraq War, *The Journal of the Middle East and Africa*, 8(2), 175-196. <https://doi.org/10.1080/21520844.2017.1315554>
- Woods, K., Murray W., Holaday T., & Elkhamri M. (2009). *Saddam's war: An Iraqi military perspective of the Iran-Iraq War*. NDU Press.
- Woods, K., Murray W., Nathan E. A., Sabara L., & Venegas A. M. (2011). *Saddam's Generals: Perspectives of the Iran-Iraq War*. Institute for Defense Analyses.
- Woods, K. (2007). *Iraqi perspectives project primary source materials for Saddam and terrorism: Emerging insights from captured Iraqi documents*. Volume 4 (Redacted), Institute for Defense Analyses, <https://fas.org/irp/eprint/iraqi/v4.pdf>

On İki İmam Şiiliği'nde Veliyy-i Fakih'in Adâlet Sıfatı

Gürkan Biçen* & Muammer İskenderoğlu**

Öz

İnsanın toplum ve devletle olan ilişkisinde aranan dengeyi ifade eden adâlet kavramına dair tartışma insanlık tarihi kadar eskidir. Hemen her dünya görüşü adâlete dair bir açıklama getirmiş ve adâleti insan ve toplum hayatının temelini yerleştirmiştir. Adâletin tümüyle sağlanması halinde insan ve toplumun barış içinde yaşayabileceği aksi halde her birinin fesada sürükleneceği söylenmiştir. Adâletin ne olduğuna dair tartışmanın yanında adâleti kimin sağlayabileceğine dair bir başka tartışma da kadim medeniyetlerden günümüze dek kesintisiz bir biçimde her zaman süregelenmiştir. Antik Yunan'dan sonra İslam medeniyeti de bu konuda önem vermiş, sistemli ve bütüncül çalışmalar yaratmıştır. Bu bağlamda, adâlete ve onu kimin icra edebileceğine dair açıklama getiren görüşlerden biri de On İki İmam Şiiliği'dir. On İki İmam Şiiliği velâyet kavramıyla sıkı sıkıya bağlı gördüğü adâlet kavramına özel bir önem vermiştir. Siyasal düzlemde ise İmamlara benzemesi sebebiyle adâleti ancak fakihin sağlayabileceği ileri sürülmüştür. Bu da fakihin siyasi irade ve kudretin somut aktörlerinden birisi olmasının yolunu açmıştır, hâl böyle olunca, toplumun yönetimini ele alması umulan fakihte aranan iki temel şarttan biri de adâlet olmuştur. Bu makale, On İki İmam Şiiliği'nin Veliyy-i fakih'te aradığı adâlet sıfatını, tarihi izlekte adâlet kavramını felsefi, kelami ve fihhi boyutlarıyla ve mümkün olduğunca birincil kaynaklara dayanarak ele almaktadır. Ayrıca anayasal düzeyde hukuki, siyasi ve dini konuma sahip Veliyy-i fakih idaresiyle yönetilen İran İslam Cumhuriyeti tecrübesini de bu yönüyle incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Siyaset felsefesi, İslam siyaset felsefesi, İsnâaşeriyye, Velâyet-i fakih, Âyetullah Humeyni.

* Doktora Adayı, Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü, av.gurkanbicen@gmail.com, Sakarya, Türkiye, ORCID: 0000-0002-1510-3761

** Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, iskenderoglumuammer@gmail.com, Bolu, Türkiye, ORCID: 0000-0003-1857-9826

The Quality of Justice of Waliye Faqih in Twelver Shi'ism

Gürkan Biçen* & Muammer İskenderoğlu**

Abstract

The debate about the concept of justice, which expresses the balance sought in human relations with society and the state, is as old as human history. Every worldview has provided an explanation of justice and placed justice at the basis of human and social life. It has been said that if justice is fully established, human and society can live in peace, otherwise each will be dragged into mischief. In addition to the debate about what justice is, another debate about who can provide justice has always continued uninterruptedly from ancient civilizations to the present. After Ancient Greece, Islamic civilization also gave importance to this issue and created systematic studies. In this context, one of the views that provides an explanation about justice and who can execute it is Twelvers. The Twelvers gave special importance to the concept of justice because of related to the concept of walayet. On the political plane, it has been argued that only the jurist can provide justice because he resembles the Imams. This viewpoint added a politic role for faqih that it was take responsibility the management of society. This article aims to discuss the quality of justice sought by Twelvers in Veliyy-i faqih, the concept of justice in the historical path with its philosophical, theological and fiqh dimensions. In addition to tries to explain the conditions in the Islamic Republic of Iran where faqihs has a legal, political and religious position at the constitutional level there.

Keywords: Political philosophy, Islamic political philosophy, the Ithnā'ashariyya, Walayet-e faqih, Ayatollah Khomeini.

* PhD Candidate, Sakarya University Middle East Institute, av.gurkanbicen@gmail.com, Sakarya, Türkiye, ORCID: 0000-0002-1510-3761

** Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, iskenderoglumuammer@gmail.com, Bolu, Türkiye, ORCID: 0000-0003-1857-9826

1. Giriş¹

İnsanın varlığını tek başına idame ettirebilmedeki acziyeti onu diğerleriyle yardımlaşma ve işbirliğine mecbur kılmış ve böylelikle sosyalleşme olgusu ortaya çıkmıştır (Aristoteles, 1890/1997, s. 9-10; İbn Haldun, 2001/2004, s. 79). Toplum halinde yaşantının bir sonucu olarak ortaya çıkan işbölümü yoluyla her fert cemiyetin ihtiyaç duyduğu bir hususta kendi kabiliyet, kapasite ve eğitimine uygun bir görev alır olmuştur. Ne var ki topluma sağlanan ve toplumdaki umulan fayda dengesi bugüne kadar süregelen bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Adâlet kavramı ekseninde yürütülen bu tartışma ferdî ve içtimaî rızanın oluşmasında önemli bir yer tuttuğundan, bir yönüyle içtimaî yapının kurgulanması ve meşruiyetinin sağlanması açısından da kilit önemdedir. Buna binaen hemen her toplum kendi işleyişinin adillğine dair bir açıklama getirirken, idealize edilen adâlet de gündemden asla düşmemiştir. Ahlâki, felsefi, siyasi ve hukuki düzlemde süregelen bu tartışmalar adâletin farklı tanımlarını ortaya koysa ve bu hususta doğrudan ve dolaylı açıklamalar yapılsa da (Aristoteles, 1983; Güriz, 1996; Platon, 2017; Yayla, 1999) adâletin kâmil tecelli etmediği bir toplumun sağlıklı bir şekilde devam edemeyeceği noktasında birleşmiştir.

Antik Yunan'da adâlet kavramı üzerine yürütülen tartışmalar ve adâletin tasnif şekilleri 8. ila 10.yüzyıllar arasında İslam dünyasında yaşanan Antik Yunancadan Arapçaya yönelik tercüme faaliyetlerini takiben Müslümanlar üzerinde de etkili olmuş (Macit, 2011, s. 498-504), adâlet, adil toplum ve adil idareciye dair dini metinlerin akli izahında Yunan filozoflarının belirlediği teorik altyapıdan belli bir düzeyde istifade edilmiştir. Bununla birlikte, İslam'ın Şii yorumunun bir kolu olan İsnâaşeriyye (On İki İmam Şiîliği) adâlet kavramını sırf ahlâki bir zeminde görmeyerek, itikadın konusu haline getirmiş ve zamanla siyasi düzleme belirgin bir şekilde taşıyarak bir yönetim anlayışının mihenk taşı kılmıştır. Bugün İran İslam Cumhuriyeti'nde cari nizamın siyasi ve hukuki açıdan anayasal eksenini meşruiyet temelini *Velâyet-i fakih* teorisinden alan *Veliyy-i fakih* etrafında kurgulandığından, bu rejimi gerek düşünce temeli ve gerekse teorinin tatbik şekli açısından anlayabilmek için adâlet kavramının tafsili bir incelemeye tabi tutulması gerekmektedir. Böylelikle İran İslam Cumhuriyeti'nde söz sahibi olan si-

¹ Bu çalışma, birinci yazarın ikinci yazarın danışmanlığında hazırlamakta olduğu doktora tezinden üretilmiştir.

yası seçkinler, din adamları, akademisyenler, aydınlar düzeyinde yürütülen tartışmaların ve bu suretle oluşturulan politikaların mahiyeti ve halk üzerindeki etkisi daha isabetli bir değerlendirmeye tabi tutulabilecektir.

Çalışmanın amacına ulaşabilmesi için ağırlıklı olarak nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bilindiği üzere bu yöntemde bir olay yahut durum mevcut haliyle ele alınır ve mümkün olduğunca birincil kaynaklardan ve önemine göre ikincil kaynaklardan istifade suretiyle derinlemesine incelenir. Bu cümleden olmak üzere “adâlet” kavramı Antik Yunan’dan itibaren mercek altına alınırken, dönemin otoritelerine ait temel eserler birincil kaynak olarak değerlendirilmiş ve bu eserleri kullanarak üretilen sair külliyattan ise ikincil kaynak olarak yararlanılmıştır. Bu şekilde araştırma konusunun dayandığı zemin ve süreçteki gelişimi izlenerek, günümüzde İran İslam Cumhuriyeti’nde somutlaşan haline ulaşılmıştır.

Çalışma konusu Türkiye’deki akademik çalışmalar açısından da önem arz etmektedir zira Türkçe literatürde Antik Yunan ve İslam düşüncesinde adâlet kavramına dair bazı çalışmalar bulunmakla birlikte bu çalışmalar Velâyet-i fakîh teorisi ekseninde Veliyy-i fakîh’te aranan adâlet sıfatına ve bunun İran İslam Cumhuriyeti’ndeki tatbik şekline odaklanmamış, daha ziyade Müslüman toplum modelleri ele alınırken, sultan-halife modeli çerçevesinde teorik incelemeler ve fihki açıklamalarla yetinilmiştir. Bu yönüyle çalışmamızın Türkçe literatüre katkı sağlayabileceğini söyleyebiliriz.

Çalışmanın hazırlanmasında Sosyal Bilimler alanındaki diğer çalışmalarla uyum ve standart birliği sağlaması açısından kişi ve eser adlarında Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’ndeki kullanım esas alınmıştır.

2. Antik Yunan’da Adâlet Kavramı

Genel kabule göre, Antik Yunan’da adâlet üzerine kurulan nazariyeler Sokrates ile başlamıştır. Platon’un *Diyaloglar* isimli eserinde Sokrates adâleti, kişinin iyiliği sadece kendisi için değil birlikte yaşadığı toplum için de dilemesi ve bu şekilde yaşaması olarak tarif ettiği erdem ile ilişkilendirir (Platon, 2014, s. 221-223). *Devlet* kitabında ise adâleti insanların vicdanlarında ilahi bir ses şeklinde var olan ve hukuk duygusu görüntüsüyle temayüz eden, iyi ile kötü arasındaki farkı ayırabilme bilgisi olarak tanımlar (Platon, 1962/2020, s. 30-32). Bu şekilde Sokrates, kişinin içsel bir halini hukuk sistemi içinde somutlaşan kavramsal bir düzeye taşır.

Sokrates'ten farklı olarak, Platon adâlet ve doğruluk kavramlarını birlikte kullanır. O, adâleti daha ziyade kişi ile devlet arasındaki ilişkiye ve politik alana hasrederken, adâlet kelimesinden türeyen “doğruluk”u ise kişinin hem kendisi hem toplum hem de kâinatla olan bilinç ve yaşantısını ifade için tercih etmiştir (Havelock, 1978, s. 312; Platon, 2001, s. 71-73). Kişinin mutlu olmak için nasıl yaşaması gerektiğine dair sorgulamada Platon adâleti, her bir şeyin kendi asli yerinde bulunması ve hakkının ihlal edilmemesi olarak tarif ederken, bu gerçekliği ortaya koyan sözü ise doğruluk olarak tanımlar. Ona göre, insan ruhunda bulunan ve iştiha, akıl ve öfke olarak isimlendirilebilecek üç özellik insanın bedeninde de bir yer bulur ve adâlet tüm bunların vazifelerini yerine getirirken bir diğerinin alanına tecavüz etmemesi ve aralarındaki dengenin sağlanmasıdır (Platon, 1906/2007, s. 57; 1962/2020, s. 132-133;). Bu da ancak irade ve gerçek bir iç ahlâk ile mümkündür (Havelock, 1978, s. 207; Platon, 1962/2020, s. 132-133). Diğer taraftan, Platon (1962/2020, s. 132) toplumu oluşturan sınıfların devlet içindeki konumlarını da ayrıntılı bir şekilde inceler ve nihayetinde her bir sınıfın kendi vazifesini kâmilen yerine getirmesi ve diğerinin işlerine karışmaması neticesinde hâsıl olan birliğin adâleti vücuda getirdiğini düşünür. Böylelikle Platon adâlet kavramını sosyal ve siyasal alanın doğrudan içine sokmakla kalmaz, toplumsal düzenin sağlanması, hak ve vazifelerin bilinir hale gelmesi ve istikrarın korunması suretiyle nihai mutluluğu elde etmeye yarayacak en sağlam araç olarak görür.

Aristoteles (1890/1997, s. 89-90) ise adâleti müşterek hayatın temel ilkesi olarak kabul eder ve siyasal anlamıyla yasaya uyan kişiyi ifade ettiğini söyler (Aydoğan, 2015, s. 28). Ona göre, adâlet erdemın bir parçası değil, bütünüdür. Aynı şekilde adâletsizlik de kötülüğün bir parçası değil, bütünüdür (Aristoteles, 1890/1997, s. 91). Erdem ise ne doğadandır ne de doğaya karşı: insanda var olan doğal bir yapı erdemi kabule hazırdır ve talim ile erdem meleke haline dönüşüp görünür hale gelir (Aydoğan, 2015, s. 26). Erdemın görünür hale gelmesi bağlamında ele alındığında, Aristoteles adâleti nimetlerin hakça paylaşılması anlamında “bölüşürücü adâlet” ve verilen zararın giderilmesi manasında ve daha ziyade medeni hukuk ile ceza hukukunun alanına giren “düzenleyici adâlet” olmak üzere iki kısma ayırır. Tüm bunlardan o, iyi bir yurttaşın, kişinin ve toplumun mutluluğunu sağlayacağı umulan ve doğal hukukla uyumlu olan yasaya; iyi bir insanın ise sadece yasaya değil bir bütün olarak doğal hukuka da uyması gerektiği neticesine varır (Aristoteles, 1890/1997, s. 93). Bu suretle Aristoteles, adâletin doğal hukukun bir unsuru ve uzantısı olduğunu da ortaya koyar.

3. İslam Düşüncesinde Adâlet Kavramı

İslam inancı, mutlak kudret ve irade sahibi olarak telakki edilen ve kendisinden başka herhangi bir yaratıcının bulunmadığı yegâne varlık olan Allah'ın bazı isim ve sıfatlara sahip olduğunu ve bu isim ve sıfatların etkilerinin kâinat, insanın derûnu ve toplumda görüldüğünü ileri sürer. Adâlet bu isim ve sıfatlardan biridir. Bazı yorum farklılıklarıyla birlikte (Kılavuz, 1988, s. 387-388), Müslümanlar Allah'ın zat ve fiillerinde adil olduğu ve ilahi dinin hedefleri arasında, tüm diğer işlerin selametinin zaruri şartı sayılması sebebiyle başlı başına büyük önem arz eden adâletin içtimai hayatta tesis edilmesi hususunun yer aldığı hemfikirlerdir (Piyruz, 2015, s. 63). Bununla birlikte, Tercüme Hareketleri olarak bilinen, Antik Yunan'dan yapılan tercümelerin yoğunlaştığı dönemin etkisiyle olsa gerek, Müslüman filozofların adâlet kavramına dair açıklamalarını sistemleştirirken Antik Yunan'daki tasnif ve açıklamalara da itibar ettikleri görülür.

Genel olarak, “doğru olmak, doğru davranmak, adâletle hükmetmek; eşitlemek” anlamına gelen “el- adl” mastarı (العدل), isim olarak kullanıldığında, “doğruluk, hakkaniyet ve adâlet”, sıfat olarak kullanıldığında “çok âdil” manalarını vermektedir. Bu sıfat Allah'ın zatıyla kaimdir. Yani zatî bir sıfattır. Bir başka ifadeyle O'ndan ayrılmaz, asla sakıt olmaz, kesintisiz bir şekilde ezeli ve ebedidir (Topaloğlu, 1988, s. 387). Adl ve adâlet kelimeleri sadece kelimeler alanında değil, ahlâk, fıkıh ve tasavvuf sahasında da kullanılmaktadır. Ahlâk sahasında ele alındığında, “Ferdî ve içtimai yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlâkî erdem”i (Çağrı, 1988, s. 341-342); fıkıh açısından ise, çeşitli bahislere temas etse de genellikle “verilen ile hak edilen arasındaki denge”yi (Gazali, H. 1322/ts, s. 234-237) ifade eder. Bu anlamıyla, Allah, “Andolsun, Biz elçilerimizi apaçık belgelerle gönderdik ve insanlar adâleti ayakta tutsunlar diye, onlarla birlikte kitabı ve mizanı indirdik.” (el-Hadid 57/25) buyurarak, hem risaletin amacı ve resulün vazifesini hem de insanların sorumluluğunu ortaya koymuştur (Piyruz, 2015, s. 23). Bu husus edebiyata da yansımış ve *Mesnevi*'yi bu temelde inşa eden Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Hz. Muhammed'in hem cismen hem de ruhen doğruluğunu bizzat kendisi ve Allah'ın kâmil halifesi olduğunu dile getirmiştir (Yeşil, 2020, s. 1384-1385).

Müslüman filozoflar adâlet kavramına hassasiyetle yaklaşmış, onu varlığı anlamlandırmanın anahtarlarından biri olarak kabul etmişlerdir. Bu cümle-

den olmak üzere, Fârâbî ontolojik açıdan ele aldığı adâleti gerçek saadeti tahsil etmede en elverişli ve en üstün erdem olarak telakki etmiştir (Corbin, 1986/1994, s. 286-293). Vicdandan adâlet fikrine oradan da hukukun temelini oluşturan ahlâka varan Fârâbî için adâlet yönetimin de asli unsurları arasındadır (Fârâbî, 1985/1990, s. 89; 1993, s. 28; 1997, s. 73-75). Fârâbî'yi bu noktaya getiren ise varlıktan en büyük payı alan aklın adâlet ile olan irtibatıdır. Kâinatı idare eden akıl adâletin de kaynağıdır (Fârâbî, 1964/1992, s. 29). Hâl böyle olunca, sadece insan ve toplumun değil, kâinatın düzeni de ancak her varlığın hak ettiğinin kendisine verilmesiyle sağlanacaktır. Bu durum Fârâbî (1964/1992, s. 41)'nin adâlet tanımı olan "Cisimlerin hak ve layık oldukları şeylerin yerine getirilmesi" ifadesinde karşılığını bulur. İnsan, varlığa karşı böylesi bir borcu yüklenmiş ve bunu yerine getirmekle mükellef kılınmıştır. İnsan olmanın yolu buradan geçmektedir ve kişi bundan imtina da edemez (Fârâbî, 1993, s. 48). Fârâbî (1961/2014) bu borcun nasıl yerine getirileceğini çeşitli eserlerinde ortaya koymuştur. Bununla birlikte, onun, adâletin tecellisinde asli görev verdiği, tüm toplumu terbiye ederek hidayete sevk edecek kişi, Tanrı'nın kendisine yüklediği bu misyonu tıpkı bir peygamber yahut imam gibi yerine getirecek olan başkandan/imamdan başkası değildir. Buna binaen başkan her türlü erdemi bünyesinde toplamış birisi olmalıdır (Fârâbî, 1961/2014, s. 82).

Fârâbî'den ayrı olarak, İslam siyaset felsefesinin önemli simalarından Mâverdî için adâlet, toplumu ülfete çağırın, iktidara itaate sevk eden, ülkeyi mamur, halkı huzurlu ve müreffeh kılan, nesli çoğaltan ve idareciyi güvende tutan en yetkin, en kâmil, ifrat ve tefritten en uzak mükemmellik idealidir (Birsin, 2004, s. 62-63; Mâverdî, 2019, s. 56, 66, 68, 76, 94, 102). Fârâbî gibi Mâverdî de adâleti imamda aranacak temel şart olarak görür ve mâsiyete dalan kişinin adâlet şartını yerine getiremeyeceğini söyleyerek, başta imam olmak üzere devlet ricali ve memurlarının tümünde adâlet şartının aranması gerektiğini savunur (Mâverdî, 1966/1976, s. 21; Sarıbiyık, 1996, s. 266-275).

Gazzâlî, her şeyi yerli yerinde ve kusursuz var eden Allah'ın el-Adl ismine getirdiği açıklamada adâleti, fiilde tecelli eden, şahsın iç dünyası açısından şehvet ve gazap hislerinin önlenip dengelenmesi ve içtimai hayatta Şeriat'ın çizdiği sınırların aşılarak hemcinslerine haksızlık yapılmaması olarak tarif eder. Kişi günaha dalarak kendisine zulmettiği gibi Şer'i ahkâma karşı

her fiilinde başkalarına da zulmetmiş olur (Gazali, 1968/2015, s. 111-116). Gazzâlî (1969, s. 11)'ye göre imanın da kökünde yer alan adâlet halife/sultan söz konusu olduğunda liyakat, ulema ile irtibat, muavin ve müstahdemleri kontrol, sükûnet, merhamet, hacetleri giderme, şefkat, halkı sevindirme, Şer'i ahkâmı emrederek bu sınırları aşmama olarak sıraladığı on esasa dayanır. Yine o, adâletin olgun bir akla ihtiyaç duyduğunu da dile getirir. Sultan ülkeyi mamur, halkı müreffeh kılmak istiyorsa adâlete riayet etmelidir. Aksi halde ülke tarumar olur (Gazali, 1969, s. 26 ve devamı). Görüldüğü üzere Gazzâlî adâletin toplumda tezahürünün kişinin iç âlemindeki tecellisiyle yakından ilişkili olduğunu düşünmektedir. Bir başka ifadeyle, kişi kendi içinde gerçekleştiremediği adâleti toplumda da sergileyemeyecektir.

İbn Haldûn ise, Mevlânâ'ya benzer şekilde, ülfetten neşet eden, âlemin kendisiyle kaim olduğu adâleti Allah'ın halk arasında koymuş olduğu bir terazi olarak tanımlar ve hükümdarı da bu terazinin nezaretçisi sayar. Memleketlerin umuru ve halkın refahı adâletin tesisine bağlıdır. Hal böyle olunca, terazinin nazırı hükümdar da adil olmak zorundadır (İbn Haldun, 2001/2004, s. 73-74).

Ashâbü'l adl ve't tevhîd olarak isimlendirilen Mu'tezile mezhebi ise "lütuf ilkesi" gereğince Allah'ın kulları için en uygunu yarattığını, O'ndan kötü ve günah bir fiilin sadır olamayacağını, iyi fiillerin yaratılmasının Allah'a vacip olduğunu ve bunun adâlet olarak isimlendirilmesi gerektiğini savunmuştur (Şehristânî, 1955/2015, s. 57-58). Mu'tezile'ye göre insanların iradi fiilleri Allah'ın müdahalesi olmaksızın, Allah'ın fiilden evvel verdiği kudret yoluyla kendilerinden sadır olduğundan, bu fiillerin iyi ve kötü sonuçlarının menfaat ve cezasını da görmeleri gerekmektedir ve bu da adâlet ilkesine sıkı sıkıya bağlı bir haldir. İlahi emir olmasa bile iyilik ve kötülük fiilin özünde var olup akıl sayesinde iyi ve kötü tefrik edilebileceğinden, işlenen fiile göre Allah'ın ödül ve cezası da adil olacaktır ama Allah mutlak kudreti dâhilinde olmasına rağmen kullarına zulmetmekten münezzeh olduğundan, kötü fiilin neticesini Allah'a bağlamak doğru değildir (Öz, 2012, s. 343-350).

3.1. On İki İmam Şîliği'nde Adâlet Kavramı

Mesnevî'de "Tanrı huyly bir terazi" (Mevlânâ, 1993/2007, s. 163) şeklinde vasıflandırılan Hz. Ali iyiliklerin en iyisi olarak gördüğü adâleti (Piyruz,

2015, s. 79), kelâmî boyutuyla ele alıp imanın üzerine kurulu olduğu dört şeyden biri sayarak (Destgayb, 1391, s. 27; Razî, 2015, s. 421-422) “Her şeyi kendi yerine koymak” (Razî, 2015, s. 506) şeklinde tarif eder ve genel bir koruyucu olduğunu söyler. Kendisine tevhid ve adâlet hakkında sorulan bir soruya ise, “Tevhid Allah’ı vehimle şekillendirip sınırlandırmaman; adâlet ise Allah’ı hikmet ve adâletin zıddıyla suçlamamandır.” (Razî, 2015, s. 511) şeklinde cevap verir. Bir diğer tarifinde ise adâleti, “Allah’a töhmet yüklememek” (Destgayb, 1391, s. 18) olarak açıklar. Ne var ki Hz. Ali’nin, “Nitelendirilmede en geniş, amel makamında en dar olan şeydir” (Razî, 2015, s. 298) dediği adâlet bazen eşitlik manasında kullanılsa da “hak” kavramına dayandığı için mutlak eşitlik anlamına gelmez (Muhaddisî, 2013, s. 15). Adâlet kavramında eşitlikten kastedilen, kamu hukuku açısından kanunlar önünde aynı durumda olmak, toplumsal hayatın yarattığı siyasi, iktisadi, kültürel ve sair fırsat ve faydalardan istifade etmede ise aşığı seviyede tutulmamaktır (Piyruz, 2015, s. 67). Bu yönüyle adâlet toplumsal sınıf farklılıklarına dayalı, baştan tanımlanmış ayrıcalıkların da reddi anlamına gelmektedir. Kimi zaman adâlet kelimesi, kişiyi başkalarına zulmetmek ve haksızlık yapmaktan koruyan “insaf” anlamında da kullanılır (Muhaddisî, 2013, s. 14). İnsaf, kişinin kendisini muhatabının yerine koyup kendisine nasıl davranılmasını istiyorsa, muhatabına da o şekilde davranmasını zorunlu kılar (Piyruz, 2015, s. 81). Hukuki ve siyasi bağlamda ise insaf, kişinin kendi haklarını tanıma ve korumadaki gayretini diğerlerinin haklarını tanıma ve korumada da göstermesidir (Piyruz, 2015, s. 66). Bir başka yönüyle adâlet kişinin şahsi, umumi, siyasi ve sair işlerinde mutedil hareket etmesi, dostlukların ve düşmanlıkların hakkın tanınması ve icrasından kendisini alıkoymamasıdır (Piyruz, 2015, s. 70). Bu anlamlarıyla adâlet en geniş haliyle tatbik edilmelidir. Aksi halde kişi zulmetmiş olacaktır (Razî, 2015, s. 382-383). Hz. Ali bu durumun ehemmiyetini ve mesuliyetin ağırlığını, “Vallahi, karıncanın ağızındaki arpanın kabuğunu alarak Allah’a isyan etmem için bana yedi iklim ve göklerin altındakiler verilse gene de kabul etmem.” (Razî, 2015, s. 310) sözleriyle ifade etmektedir. O dönem itibariyle kullanılan en küçük ağırlık birimi olan arpa tanesinden de küçük bir şeyi örnek getiren ve bunun karşısına tüm bir yeryüzünü koyan Hz. Ali, adâletten ayrılmamanın önemini ilahi iradeyle çatışmama zorunluluğundan kaynaklandığını göstermektedir.

Ahlâk felsefesinin temeline adâlet kavramını yerleştiren Nasîrüddin Tûsî (H. 1369/2007, s. 126)’ye göre, erdemlerin bir parçası olmayıp tümünü

içeren adâlet, “Pratik kuvvenin terbiyesinden meydana gelen erdem”dir. Erdem ise fiillerin vasatıdır. Böylelikle Tûsî, adâleti fiillerde orta yolu tutmak olarak işaret eder ve insanın öncelikle kendi nefsinde tatbikini zorunlu sayar (Gafarov, 1998, s. 99; Tûsî, 1373, s. 108-109). Ancak Tûsî’nin orta yoldan kastı aritmetik orta değildir. O, daha ziyade şahsa, zamana ve mekâna bağlı şartlara göre değişebilen izafi bir ortadan bahseder. Bu anlamıyla, kimisi için vasat olan bir durum bir başkası için ifrat yahut tefriti oluşturabilir (Gafarov, 1998, s. 117). Tûsî’nin izafi ortaya dair bu yaklaşımı herhangi bir meseleye dâhil tüm unsurları birlikte değerlendirmeyi zorunlu kılar.

İslam Felsefesinde Hikmet-i Mûtealiye ekolünün kurucusu ve aynı zamanda Şii kelâmının önemli simalarından olan Molla Sadrâ adâleti tüm varlıkların liyakatlerine ve yeteneklerine dikkat etmek ve bunları hayata geçirmek şeklinde tarif eder ve bunun yaradılışın temel ilkesi olduğunu vurgular (Sadru’l-Müteellihîn, 1367, s. 23). Ona göre adâlet, insan nefsinde iyi erdemlerin kaynağı olarak beliren cesaret, iffet ve hikmetin bir araya gelmesinden oluşur (Gencver vd., 2016, s. 173).

Âyetullah Abdülhüseyin Destgayb ise herkese hak ettiğini vermek olarak tanımladığı adâleti ilim ile ilişkilendirir ve mevcudattan herhangi birinin hak ettiğine ulaşmasının engellenmesi şeklinde tarif ettiği zulmün cehaletten neşet ettiğini söyler (Destgayb, 1391, s. 29). Ona göre, Allah’ın mutlak ilmi tekvini ve teşriî adâletin de kaynağıdır ve buna binaen Allah mutlak adil olandır. Allah’ın fiillerinde zulmün varlığı muhaldır (Destgayb, 1391, s. 18). O halde kişi ilimle donanmalı ve her halükârda Allah’a, kendisine ve gayrisına karşı adil olmalıdır (Destgayb, 1391, s. 21).

“İslâm hak ve adâlet peşinde olan mücahit insanların dinidir. Hürriyet ve bağımsızlık isteyenlerin dinidir” (Bâkırî, 2015; Humeynî, 1390, s. 9-12, 70) diyen Âyetullah Humeynî Allah indinde takvaya en yakın şeyin adâlet olduğu ve tüm diğer hasletlerin aslında adâletten neşet ettiği kanaatinde-dir. O, faziletlerin anası kabul ettiği adâleti tanımlamaya ahlâk alanından başlar ve “İfrat ve tefritten uzak olup orta noktada bulunmak” olarak tarif eder. Ona göre, adâlet, insan tabiatında yer alan ve buluşa erişmekle müspet veya menfi yönde kökleşen kuvvetler arasında dengeyi sağlamayı gerektirir ve adâlet sıfatıyla insan ilahi yolda ilerleyerek, *İnsân-ı kâmil*’e yaklaşır. *İnsân-ı kâmil*’in mücessem hali ismet sahibi peygamberlerin varlık nedeni de adâleti içtimai hayatta tahakkuk ettirmektir. Ne var ki onların

bunda kâmilen başarılı olduklarını söylemek mümkün değildir (Humeynî, 1389c, s. 254; 1389d, s. 1, 386; 1389e, s. 480; 1389g, s. 98). Âyetullah Humeynî'nin adâlet kavramına dair anlayışının başta *Fusûsü'l- hikem* olmak üzere, eserlerinden ve görüşlerinden derinden etkilendiği İbn Arabi ile Molla Sadrâ'nın katkısıyla oluştuğu söylenebilir (Martin, 2007, s. 32; Moin, 1999/2005, s. 34, 46-47). Hasan Humeynî (2014, s. 6)'ye göre, Âyetullah Humeynî'nin izlediği itidal yolu, adâlet yolunun sahih cereyanıdır.

4. Velâyet-i Fakih Düşüncesi ve Veliyy-i Fakih'te Aranan Adâlet Sıfatı Şartı

Hz. Peygamber'in irtilhalinden sonra Müslüman toplumu kimin yönetmesi gerektiğine dair soruya, "Ehl-i Beyt'ten on iki imam" cevabını veren mezhebe İsnââşeriyye (On İki İmam Şiîliği) denilmektedir. Bu mezhebin Usûlî ekolüne göre, On İkinci İmam olan Muhammed Mehdî el-Muntazar halen gaip olduğundan, onun yerine özelde Şii ve genelde Müslüman toplumu idare hak ve salâhiyeti Veliyy-i fakih unvanıyla muttaki ve adil fakihe aittir. Vücûhata (zekât ve humus gibi dini ödentiler) ilişkin bazı yükümlülüklerin icrasının nasıl olacağına dair sorulara verilen cevaplarla başladığı düşünülen bu görüş, Safevî devleti döneminde Muhakkık Kerekî ile güçlü bir siyasi anlam yüklenerek ivme kazanmış, Molla Ahmed Nerâkî ile kâmil haline gelmiş ve Âyetullah Humeynî tarafından İran'da tatbik sahasına çıkarılmıştır (Berecî, 2003, s. 69-71; İzdehî, 1386, s. 41; Memdûhî, 2003, s. 63-64).

İran İslam Cumhuriyeti Anayasa'sı Velâyet-i fakih doktrinini anayasanın temeli; Rehber, Veliyy-i Emr ve İmam-ı Ümmet olarak isimlendirilen Veliyy-i fakih'i de İslam Cumhuriyeti'nin eksenine haline getirmiştir. Anayasa'nın 5., 107. ve 109. maddeleri bu hususa dair hükümler içermektedir (Teshirî, 1395, s. 453). Buna göre, halkın oylarıyla seçilen âlimlerden oluşan Meclis-i Hubregân günlük endişelerden uzak bir şekilde (Tahrânî, 1434, s. 189-200) Rehber'i belirleyecektir. Bu noktada Meclis-i Hubregân Rehber'de,

- Fıkhi ilgilendiren bütün konularda iftâ (fetva verme) için gerekli ilmi salâhiyete sahip olmak,
- Ümmet-i İslâm'ın rehberliği için gerekli adâlet ve takvâyı hâiz olmak,

- Rehberlik için yeterli siyasî ve toplumsal görüş, yiğitlik, yöneticilik ve güce sahip olmak (Teshirî, 1434, s. 456) şartlarını arayacaktır.

Görüldüğü üzere, İsnâaşeriyye’de felsefî, kelâmî ve fikhî bir yöne sahip olan idarecide aranan adâlet sıfatı şartı, İran İslam Cumhuriyeti’nde anayasal bir düzenleme haline getirilerek, modern devletlerin kanun yapma tekniğine dâhil olmak suretiyle yeni bir hukuki ve siyasi boyut kazanmıştır. Bu anlamıyla Velâyet-i fakîh teorisi modern devletlerin yönetim anlayışları arasında sayılabilecek bir hüviyete sahip olmuştur. Hal böyle olunca, adâlet kavramını bu bağlamda incelemek de elzemdir.

On İkinci İmam Muhammed Mehdî el-Muntazar’ın gaybetinde ancak adil fakihî meşru yönetici kabul eden İsnâaşeriyye adâlet sıfatını idarecinin bizzat kendi nefsinde tatbik etmesi gereken en mühim özellik olarak sayar (Piyruz, 2015, s. 77; Razî, 2015, s. 121). Âyetullah Humeynî (2013, s. 147; 1389f, s. 125; 1389i, s. 115)’ye göre, her fakih değil ancak “adil fakih” Hz. Peygamber’in varisi ve emanetçisidir. Böyle olunca, adil fakih kim olduğunun hikmet, iffet ve şecaatle birlikte, toplumun idarecisinde aranacak şartların temelinde yer alan adâlet kavramı ekseninde belirlenmesi de gerekmektedir. Bu husus konunun muğlak kalmaması için zaruridir. Zira adil fakihe yüklenen sorumluluk, verilen salâhiyet ve ondan umulan fayda yadsınamaz ölçüde büyüktür. Öyle ki tek amacı adâletin tatbiki ile ilahi rızayı kazanmak olan adil fakih toplumu *sırât-ı müstakîm*’e hidayet edecek ve adâlet yolunda ilerleterek dengeli, sakin ve hakların gözetildiği bir ortamı inşa edecektir (Humeynî, 1389e, s. 366-367). Nefsinin hevâsına az da olsa kapılmasının nihai amaca ulaşmayı batıl kılacağını bilmesi ve adâlet sıfatının kendisini günah işlemekten ve düşmanına zulmedip dostuna müsamaha göstermekten uzak tutması sebebiyle adil fakih insanlar arasında ahlâken Masum İmam’a en yakın kişi olacaktır. Âyetullah Humeynî, bütün bir dünyaya sahip olsa da tıpkı Hz. Ali gibi adil fakihin de dünyaya meyletmeyeceği ve adâlete riayetten ibaret asli vazifesinden yüz çevirmeyeceği kanaatinde (Humeynî, 1389a, s. 304; 1389h, s. 345-346).

Müslüman toplumun idaresi sorumluluğunu yüklenecek fakihin adil olduğu nasıl belirlenecektir? Bu yöndeki bir soruya genel olarak İsnâaşeriyye uleması ve özelde Âyetullah Humeynî teorik ve pratik açıdan bazı cevaplar vermiştir. Fakihin adil kabul edilebilmesi için muhlis olması, adâleti kendisine farz bilmesi, hakkı tanıyıp onunla amel etmesi, hevâ ve heveslerinden uzaklaşması, bilerek günah işlemeyecek derecede takva sahibi olması (İbn

Haldun, 2001/2004, s. 273; İbn Kesir, 1984, s. 1670), haramları terk edip vacipleri yerine getirmesi ve bunun da toplumca görünür halde olması gerekmektedir (Razî, 2015, s. 121). Günah ile adâlet arasındaki yakın ilişki günahın ilahi emirlere muhalefet anlamına gelmesi sebebiyledir. Günah işlemek dünyevi ve uhrevi sonuçlarıyla insân-ı kâmil'e giden yolu kesen ve bilerek işlenmesi durumunda adâlet sıfatıyla çelişen bir durumdur zira Allah mutlak anlamda adildir ve ilahi emirlerin hepsi adâlet sıfatıyla kuşatılmış haldedir (Kıraati, H. 1409/2012, s. 19). İsnâaşeriyye kaynaklarında geçen rivayetler hem sıradan insanların hem de âlimlerin işlemesi muhtemel günahlara ilişkin tafsili anlatımları havidir. Bu rivayetler günahları taksim etmekte, dünyevi ve uhrevi neticelerini işaret etmektedir. Günah işlemeye muamelat, ubûdet ve siyaset anlamında bağlanan sonuçlar vardır. Âyetullah Humeynî (1392, s. 91), *Tahrîri 'l-vesîle'* de adâleti büyük günahları işlemekten alıkoyan ve küçük günahlardan uzak tutması da umulan nefsi bir hal olarak ifade etmekte ve günah işlemesi sebebiyle fasık olan ve böylelikle adâlet sıfatını kaybeden bir kişinin cemaat namazında imam olmayacağını, böylesi bir kimsenin imamlığının kabul edilmesinin, ona tabi olarak cemaat namazı kılınmasının caiz olmadığını, hatta adil olup olmadığı bilinmeyen kimseye dahi uyulamayacağını söylemektedir. Âyetullah Humeynî'nin vefatından sonra İran İslam Cumhuriyeti'nin Rehberlik makamına seçilen Âyetullah Seyyid Ali Hâmenei de kendisine yöneltilen "Sizce adâletin anlamı nedir?" ve "Adil olan müçtehidin taklit edilmesi gerektiği söyleniyor. Adil insan denince kastedilen nasıl birisidir?", şeklindeki sorulara sırasıyla,

Adâlet, nefsani bir halettir ki onun oluşturduğu takva sayesinde insan şer'î açıdan haram olan işleri terk eder ve vacip olanları da yapar. Adâletin ispat olması için de genelde adâletli olmayı gösteren hüsn-i zahir (zahiren iyi oluşu) yeterlidir. (Hâmenei, 2016), Adil kişiden kastedilen; takvası bilecek günah işlemesinin önünü alabilen şahıstır (Hâmenei, 2017) cevaplarını vermiştir.

Anlaşılacağı üzere, nefsin hevasına uyma, kendini beğenmişlik, insan haklarına inanmama, zulmün neticelerinden gafil olma, rüşvet alma, dünyaya meyletme ve insanlar üzerinde nüfuz sahibi olma isteği adâletin icrasının önünde engel teşkil ettiğinden, toplum içinde öne çıkan kişilerin sorumluluğu diğerlerine nazaran daha ağır kabul edilmiş ve adâlet sıfatının korunması açısından bu kişiler çok daha sıkı şartlara tabi tutulmuştur (Kıraati,

H. 1409/2012, s. 74). Fakih de bunlar arasındadır ve rivayetlere göre onun en küçük bir sapması bütün bir toplumu helake sürükleyecektir (Kıraati, H. 1409/2012, s. 44). Hz. Ali hem ubûdiyyet hem de siyaset sahasında böylesi bir “imam”ın insanların en şerlisi olduğunu söylemektedir (Razî, 2015, s. 219).

Teorik tanımlamaların yanında, fakihin adilliğinin somut göstergeleri de vardır. İşlerini icrada hassasiyeti, halkın işlerini kolaylaştırması, halka ve halk tabakalarına yaklaşımı, halka yumuşak ve babacan davranması, dilini sıkı tutması, istibdat ve bencillikten uzak durması, din kardeşliğine ehemmiyet vermesi, umum ve yoksul insanlarla aynı seviyede bir hayat sürmesi, yoksulların ihtiyaçlarını karşılama ve kendini ayrıcalıklı telakki eden kimselerin hazineye tasallutunu önlemedeki gayreti, akraba ve yakınlarını kamu kaynaklarından uzak tutması, hazineden yapılacak taksimde ilkelere riayet etmesi, Şer’i ahkâmın dışında ve halkı zarurete düşürecek miktarda vergi almaması, ticaretin suhulete uygun sürdürülmesi için çabalaması, iyilikleri teşvik edip kötülüklerin önüne geçmesi ve iyilerle kötülere aynı değeri vermemesi, kötülerden uzak durması, halkın ayıplarını açığa çıkarmaması, halka güvenmesi, halktan gizlenmemesi, önemli işlerde istişare etmesi, memurlarını ve mesuliyet vereceği kişileri liyakat esasınca belirlemesi, halkın veya memurların haklı mazerete dayanan eksik ve kusurları yahut hatalı işleri sebebiyle sundukları özürleri kabul edip cezalandırmakta acele etmemesi, cezayı hak eden mücrimi, düşmanı bile olsa, Şer’i sınırları aşacak şekilde tecziyeden imtina etmesi, kanun önünde ve nizada kendi şahsı dâhil olmak üzere eşitliği sağlaması adâletin somut göstergeleri arasında sayılabilir. Fakih görünür bir şekilde adâleti icra etmelidir ki halkın geneli razı olsun ve böylelikle içtimai adâletin tesisinde ilerleme sağlanabilsin. Bu amaca ulaşabilmek için fakih adâletin tesisinin icrasında, muttaki, zulme muarız, halkçı, umarsız müreffeh tabakadan uzak, gayretkeş ve ciddi olmalı, etrafı ve emri altındakileri her daim kontrol etmelidir. Halkın ise adâlet noktasında talepkâr ve destekçi olması zaruridir. Aksi halde adâletin ve adil hükümetin tesisi imkânsızdır ve bu da ferdi ve içtimai birçok problemin baş gösterecek olmasının sebebidir (Humeynî 1389b, s. 416-417; 1991, s. 73-74; Rayshahri, 2010, s. 45-46, 55-58; Razî, 2015, s. 56-58).

Âyetullah Humeynî Hz. Peygamber’in hükümeti ile bir tuttuğu Veliyy-i fakih idaresini adâlet hususunda sıkı şartlara bağladığından bu yönetimin

ve Veliyy-i fakih'in istibdada dönüşmeyeceğini düşünmektedir. Ona göre, adâlet sıfatını haiz olması sebebiyle toplumun idaresi sorumluluğunu alan böyle bir fakihin tek bir kelime yalan söylemesi, namahrem bir kadına yönelecek tek bir haram bakışı, kanunun hilafına tek bir adımı adâlet sıfatını kaybetmesine yetecektir ve bu durumda fakih toplumun idaresi hak ve yetkisini kendiliğinden kaybedecektir. Adâlet sıfatının kaybedildiğinin sübut bulması halinde Müslümanların ona itaati farz değildir ancak bunu tespit ve teyit edecek, adâlet sıfatını kaybeden fakih görevden alacak mekanizmalar da anayasa ile kurulmalı ve karmaşaya mahal verilmemelidir (Humeynî, 1389d, s. 463-464). Bu husus İran İslam Cumhuriyeti Anayasa'sının 111'inci maddesi ile düzenlenmiştir. Rehber'in denetlenmesi ve azlini Meclis-i Hubregân'ın uhdesinde bırakan bu maddede şöyle denilmektedir:

Rehber kanunî önderlik ödevlerini yerine getiremez duruma gelir veya 5'inci ve 109'uncu maddede anılan şartlardan birini yitirirse ya da ilk baştan bu şartlardan bazısına sahip olmadığı anlaşılırsa makamından uzaklaştırılır. Bu hususun tespiti 108'inci maddede anılan Hubregân Meclisi'nin uhdesindedir. Rehberin ölümü, makamından uzaklaşması veya azli halinde Hubregân Meclisi en kısa zamanda yeni bir rehber tayin etme ve halka tanıtma görevini yerine getirir. Yeni rehberin tayin ve tanıtılma işlemine kadar Rehberlik görevlerini geçici olarak Cumhurbaşkanı, Yüksek Yargı Başkanı, Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi ve Denetim Şûrâsı'nın bir fakihinden müteşekkil bir şûrâ yürütür. Bu zaman zarfı içinde, bu şûrâ üyelerinden her birisinin herhangi bir nedenle görevini yerine getirememesi halinde Kurul, Denetim Şûrâsı'na üye fakihlerin çoğunluğunun tasvibi ile başka bir kişiyi seçer ve görevlendirir. (Teshirî, 1395, s. 458-459).

Nizamın istibdada dönüşmesinin önüne geçebilmek için İran İslam Cumhuriyeti Anayasa'sı Veliyy-i fakihî belirleyecek ve şartların oluşması halinde azledecek olan Meclis-i Hubregân üyelerinin seçimini de özel şartlara bağlamıştır. Bir kişinin Hubregân Meclisi'ne seçilebilmesi için, "Dini ve ahlâki kurallara bağlı olması; Meşhur ilim havzalarında eğitim göyerek müçtehit olmuş olması; Siyasi, içtimai ve sair alanlar ile güncel olaylara vakıf olması; İslâm Cumhuriyeti'nin ilkelerine bağlı olması ve siyasi ve toplumsal herhangi bir suç teşkil edebilecek olaylara karışmaması", gerekmektedir (Teshirî, 1395, s. 448). Görüldüğü üzere, On İki İmam Şiiliği'nin akaid şartı olarak ele aldığı "adâlet" kavramı sadece mezhebe dâhil olmakla

sınırlı bir etkiye sahip değildir. Adâlet kavramı çevresinde gelişen düşünce dizgesi siyasi hayatta da önemli sonuçlar doğurmuş haldedir. Bu düzlemde ele alındığında, siyasi hayatın içinde idareci olarak yer almanın devletin resmi kayıtlarının ötesinde bir durumu gerektirdiği söylenebilir. Bu durum, idareci hakkında Müslüman toplumun şahitliği ve Veliyy-i fakih özelinde Meclis-i Hubregân'ın buna itibar etmesi olarak formüle edilebilir. Bir başka ifadeyle, Rehber olacak adil fakih halkın şahitliği ve Meclis-i Hubregân'ın tasvibine muhtaçtır. Bu vazifeyi icrasının sürekliliği ise -Rehber'in görevi bir süre ile sınırlandırılmamıştır- Meclis-i Hubregân'ın gözetiminde yürütüğü işlerde adâletten ayrılmamasına bağlıdır.

5. Sonuç

Antik Yunan'dan bu yana tartışıla gelen adâlet mefhumu İslam düşüncesinde de önemli bir yere sahiptir. İslam kaynaklarını yorumlayan Müslüman filozof, mütekellimûn ve hukukçular adâletin hem kişinin kendi nefsinde hem de toplumda icra edilip görünür kılınması gerektiğinde hemfikirdir. On İki İmam Şiiliği'nde ise mezhebin şartlarından biri olması ve iman esası sayılması hasebiyle adâlet kavramının özel bir yeri bulunmaktadır.

On İki İmam Şiiliği'nin bir diğer rüknü olan imamet ise Müslüman toplumun idaresi ile doğrudan ilgilidir. Bu mezhebin Usûli ekolünde otorite sayılan ulemaya göre Gaip İmam Muhammed Mehdî el-Munzatar'ın zuhuru kadar geçecek sürede genelde mezhebi fark etmeksizin Müslüman ve özelde ise Şii toplumun meşru idarecisi “adil fakih”tir. Buna binaen gerek mütekellimûn ve gerekse fukaha tarafından fakihin taşınması gereken adâlet şartı da dikkatle ele alınıp incelenmiştir. Buna göre, nefsinin Allah'a isyandan ve bilerek günah işlemekten uzak tutacak takvaya sahip olan fakih “adil” kabul edilecektir. Fakihin Müslüman toplumun gözü önünde cereyan eden günlük yaşantısı onun bu şartı sağladığının delili olacaktır. Teorinin tatbik sahası olan İran İslam Cumhuriyeti'nde nizamın ekseni kılınan Velâyet-i fakîh düşüncesi anayasal statüye sahiptir. Ancak Rehber unvanı ile toplumun idaresini üstlenecek adil fakihin belirlenmesi toplumun tümünün katıldığı bir seçime değil, ulemadan müteşekkil bir heyete tevdi edilmiştir. Bu heyet hem Rehber'i belirleme ve denetleme hem de adâlet sıfatını yitirmesi halinde vazifeden azletme yetkisini haizdir.

Derin bir tarihi kökene sahip bu nazariyenin toplumda vücut bulup siyasi kudrete sahip olması neticesinde, adil fakihin Müslüman toplumu dünyevi ve uhrevi salaha eristireceğine inanılmaktadır.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Âmûlî, A. C. (2015). *Velâyet-i fakîh / Velâyet, fukahât ve adâlet*. Merkez-i Neşr-i İsrâ.
- Aristoteles. (1983). *Politika*. (Çev. M. Tunçay). Remzi Kitabevi.
- Aristoteles. (1997). *Nikomakhos'a etik*. (Çev. S. Babür). Ayraç Yayınevi. (Orijinal yayın tarihi 1890).
- Aydoğan, H. (2015). Toplumsal yapıların oluşumuna dair etik bir anlatı: İkinci doğa.
Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi. 1(2), 25-32.
- Bâkırî, K. S. (2015). Adâlet ve azâdi der endişe-yi siyasi İslam. İçinde Bâkırî, K. S. (ed.), *Adâlet-i siyasi* (s. 123-157). Sazmân-ı İntişarât-ı Pejuheşgah-ı Ferheng ve Endişe-yi İslâmî.
- Berecî, Y.A. (2003). Nakş-ı muhakkık Nerâkî der tahvil ve tekamül-ü nazariye-i velâyet-i fakîh. *Pejuheşhâ-i Müdiriyyet-i Rahberdi*. (27), 56-71. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/37352>
- Birsin, M. (2004). *Mâverdi'nin devlet anlayışı* (Kayıt No. 141082) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe anlamı*. (1993). (Çev. A. Bulaç). Birim Yayınları.
- Bulut, H. İ. (2013). *Şia'da usuliliğin doğuşu ve Şeyh Müfid*. Araştırma Yayınları.
- Corbin, H. (1994). *İslâm felsefesi tarihi*. (Çev. H. Hatemi). İletişim Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1986).
- Çağrıncı, M. (1988). Adâlet. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi*. (C. 1, s. 341-343). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Destgayb, A. (1391). *Adl*. Defter-i İntişarât-ı İslâmî.
- Fârâbî. (1990). *el-Medînet'ül fâzıla*. (Çev. A. Arslan). Kültür Bakanlığı Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1985).
- Fârâbî. (1992). *es-Siyâsetü'l-medeniyye*. (Çev. M. Aydın). Kültür Bakanlığı Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1964).

- Fârâbî. (1993). *Mutluluk yoluna yönelme*. (Çev. H. Özcan). Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Fârâbî. (1997). *Mutluluğun kazanılması*. (Çev. A. Arslan). Vadi Yayınları.
- Fârâbî. (2014). *Siyaset felsefesine dair görüşler*. (Çev. H. Özcan). Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1961).
- Gafarov, Anar. (1998). *Nasîrüddin Tûsî'nin ahlâk felsefesi* (Kayıt No. 249266) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Gazali. (ts). *el-Müstasfâ: İslam hukukunda deliller ve yorum metodolojisi*. (Çev. Y. Apaydın). Rey Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi Hicri 1322).
- Gazali. (1969). *Nasîhatü'l-mülûk*. (Çev. O. Şekerci). Sinan Yayınevi.
- Gazali. (2015). *Esmâü'l-hüsna şerhi*. (Çev. M. Ferşat). Ferşat Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1968).
- Gencver, Mehdi., Hasanabadi, M. S., Beydhindi & M. Rahimpur, F. (2016). Tebeyyin-i felsefi amuze 'adl' der endişe-yi kelâmî Sadru'l-müteellihin. *Marifet-i Kelâmî*, 7(2), 171-193. http://kalami.nashriyat.ir/sites/kalami.nashriyat.ir/files/8_0.pdf
- Güriz, A. (1996). *Hukuk felsefesi*. Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Hamaneî Resmi Web Sitesi (2016). *Adaletin manası*. <http://leader.ir/tr/content/15770/Ad%C3%A2letin-Manas%C4%B1>
- Hamaneî Resmi Web Sitesi. (2017). *Müçtehitte adaletin manası*. <http://leader.ir/tr/>
- Havelock, E. A. (1978). *The Greek concept of justice: From its shadow in Homer to its substance in Plato*. Harvard University Press.
- Hidmeti, E. T. & Şefii, A., Ağapiruz, A. (2014). *Hz. Ali'nin yönetim tarzı*. (Çev. N. Altun). el-Mustafa Yayınları. (Orijinal yayın tarihi Hicri 1381).
- Humeynî. (1389a). *Sahife-yi imam (C. 3)*. Müessese-yi Tanzim ve Neşr Asar-ı İmam Humeynî.
- Humeynî. (1389b). *Sahife-yi imam (C. 4)*. Müessese-yi Tanzim ve Neşr Asar-ı İmam Humeynî.

- Humeynî. (1389c). *Sahife-yi imam (C. 5)*. Müessesese-yi Tanzim ve Neşr Asar-ı İmam Humeynî.
- Humeynî. (1389d). *Sahife-yi imam (C. 11)*. Müessesese-yi Tanzim ve Neşr Asar-ı İmam Humeynî.
- Humeynî. (1389e). *Sahife-yi imam (C. 12)*. Müessesese-yi Tanzim ve Neşr Asar-ı İmam Humeynî.
- Humeynî. (1389f). *Sahife-yi imam (C. 13)*. Müessesese-yi Tanzim ve Neşr Asar-ı İmam Humeynî.
- Humeynî. (1389g). *Sahife-yi imam C. 17*. Müessesese-yi Tanzim ve Neşr Asar-ı İmam Humeynî.
- Humeynî. (1389h). *Sahife-yi imam (C. 19)*. Müessesese-yi Tanzim ve Neşr Asar-ı İmam Humeynî.
- Humeynî. (1389i). *Sahife-yi imam (C. 20)*. Müessesese-yi Tanzim ve Neşr Asar-ı İmam Humeynî.
- Humeynî. (1390). *Velâyet-i fakîh / Hükümet-i İslami*. Müessesese-yi Tanzim ve Neşr Asar-ı İmam Humeynî.
- Humeynî. (1392). *Tercüme-i tahrîru'l-vesîle (C. 1)*. Müessesese-yi Tanzim ve Neşr Asar-ı İmam Humeynî.
- Humeynî. (1991). *Vasiyetname*. Objektif Yayınları.
- Humeynî. (2013). *Şerh-i hadîs-i cünûd-u akl-u cehl*. Müessesese-yi Tanzim ve Neşr Asar-ı İmam Humeynî.
- Humeynî, S. H. (2014). *Negah-ı suvvum der endîşe-yi İmam Humeynî, adâlet ve hükümet -ez didegah-ı İmam Humeynî*. Muavenet-i Ferheng-i Setad Merkez-i Bozorgdaşt Hazret-i İmam Humeynî.
- İbn Haldun. (2004). *Mukaddime (C. 1)*. (Çev. H. Kendir). Yeni Şafak. (Orijinal yayın tarihi 2001).
- İbn Kesir. (1984). *Hadislerle Kur'ân-ı kerîm tefsiri (C. 4)*. Çağrı Yayınları.
- İzdehî, S. S. (1386). *Endîşe-i siyasi Molla Ahmed Nerâki*. Müessesese-i Bostân-ı Kitâb.
- Kartaloğlu, H. (2010). *Şî-İmâmîyye 'de aklî düşünce ve Şerîf el-Murtazâ*. Gece Kitaplığı.

- Kartaloĝlu, H. (2016). Şif-usulî düşüncenin ortaya çıkış sebepleri üzerine mülâhazalar. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(33), 75-90. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.261085>
- Kartaloĝlu, H. (2019). Hicrî 5. asır Şif - uşûlî âlimlere göre gaybet döneminde imamın yetkilerinin ulemâyâ geçiş süreci. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23(1), 53-71. <https://doi.org/10.18505/cuid.508797>
- Kılavuz, A. S. (1988). Adl. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi*. (C. 1, s. 387-388). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kıraati, M. (2012). *Günah ve korunma yolları*. (Çev. C. Caduk). Önsöz Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi Hicri 1409).
- Macit, M. (2011). Tercüme Hareketleri. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi*. (C. 40, s. 498-504). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mâverîdî.(1976). *el-Ahkâm'üs sultâniyye*. (Çev. A. Şafak). Bedir Yayınevi. (Orijinal yayın tarihi 1966).
- Mâverîdî. (2019). *Dürrü's-sülûk fî siyâseti'l-mülûk*. (Çev. A. Arı). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Martin, V. (2007). *Creating an Islamic state -Khomeini and the making a new Iran-*. I.B. Tauris.
- Memdühî, H. (2003). Velâyet-i fakîh ve Nerâkî. *Fıkh-ı Ehli Beyt*, (29), 61-78. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/68749>
- Mevlânâ. (2007). *Mesnevi*. (Çev. A. Karaismailoĝlu). Akçaĝ Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1993).
- Moin, B. (2005). *Son devrimci Ayetullah Humeyni*.(Çev. O. C. ÖnerToy). Elips Kitapları. (Orijinal yayın tarihi 1999).
- Muhaddisî, C. (2013). *Adâlet*. Bünyâd-i Pejuheşhâ-yı İslâmî.
- Öz, M. (2012). *İslam mezhepleri tarihi*. Ensar Neşriyat.
- Piyruz, A. A. (2015). Şâhîsha-yı adâlet. İçinde Bâkırî, K. S. (ed.), *Adâlet-i siyasi* (s. 63-93). Sazmân-ı İntişarât-ı Pejuheşgah-ı Ferheng ve Endişe-yi İslâmî.
- Platon. (2001). *Devlet adamı*. (Çev. B. Boran & M. Karasan). Sosyal Yayınlar.

- Platon. (2007). *Yasalar*. (Çev. C. Şentuna & A. Cevizci). Kabalcı Yayınevi. (Orijinal yayın tarihi 1906).
- Platon. (2014). *Menon*. (Çev. A. Cevizci). Say Yayınları.
- Platon. (2017). *Sokrates'in savunması*. (Çev. F. İlkderin). Say Yayınları.
- Platon. (2020). *Devlet*. (Çev. S. Eyüboğlu & M. A. Cimboz). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1962).
- Rayshahri, M. (2010). *Imam Ali and political leadership*. (Çev. A. Razwani). Dar al-Hadith Publication.
- Razî, S. (2015) *Nehcü'l belaga*. (Çev. K. Çelik). Asr Yayınları.
- Sadru'l-Müteellihîn. (1367). *Şerh-i usûl-i kâfî*. Müessese-yi Mütalaât ve Tahkikât-ı Ferhengi.
- Sarıbıyık, M. (1996). *Mâverdi'nin Nasihatü'l-mülük'u ve siyasî görüşleri* (Kayıt No. 54405) [Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Şehristânî. (2015). *Milel ve nihâl*. (Çev. M. Öz). Litera Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi 1955).
- Tahrânî, S. M. H. H. (1434). *Velâyet-i fakîh der hükümet-i İslâm*. İntişarât-ı Müessese-yi Tercüme ve Neşr-i Devre-yi Ulûm ve Maarif-i İslâm.
- Teshirî, M. A. (1395). *Piyrâmun-u kanun-i esasi cumhûr-i İslâmi İrân - Tavzîh-i mebâni ve şerh-i ilzamât-ı kanûn*. Müessese-yi İntişarât-ı Emir Kebir.
- Topaloğlu, B. (1988). Adl. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi*. (C. 1, s. 387). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tûsî, N. (1373). *Ahlâk-ı nâsirî*. (Çev. A. R. Haydari & M. Minovî). Şirket-i Sihamî.
- Tûsî, N. (2007). *Ahlâk-ı nâsirî*. (Çev. A. Gafarov). Litera Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi Hicri 1369).
- Yayla, A. (1999). *Sosyal ve siyasal teori: Seçme yazılar*. Siyasal Kitabevi.
- Yeşil, A. (2020). An investigation on perfect human (al-İnsan al-kâmil) in the poems of Mawlânâ Jalâl Ad-Din Rûmî and Hâfiz-e Şhîrâzî. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20(2), 1384-1385.

İnan Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 6, Sayı: 1, ss. 157-160
Geliş tarihi: 15.02.2022
Kabul tarihi: 09.04.2022
DOI: 10.33201/iranian.1074009

Kitap İncelemesi/ Book Review

Osmanlı-İnan Sınır ve Aşiret (1800-1854)

Sıtkı Uluerler, Osmanlı – İnan Sınır ve Aşiret, Sonçağ Yayınları, Ankara, 2015, ss. 321, ISBN: 978-605-9190-21-3.

Değerlendiren: İbrahim Çakır*

Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmakta olan Doç. Dr. Sıtkı Uluerler, uzmanlık alanı olarak Yakınçağ Osmanlı Siyasi Tarihi ve Osmanlı-İnan Münasebetleri alanlarında akademik çalışmalarda bulunmaktadır. Adı geçen eseri dışında çoğunluğu İnan ve Osmanlı-İnan münasebetlerine dair olan birçok makale kaleme almıştır.

Sıtkı Uluerler'in *Osmanlı - İnan Sınır ve Aşiret (1800-1854)* adlı eseri 2015 yılında Sonçağ Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Eser, belirtilen tarihler arasında Osmanlı Devleti ile İnan arasında en büyük anlaşmazlık sebeplerinden olan aşiretler ve buna bağlı olarak sınırlar meselesi üzerinde durmaktadır. Yazarın da belirttiği gibi, Osmanlı Devleti ile İnan arasındaki sorunlar içerisinde önemli olanlardan ikisini meydana getiren aşiretler ve sınırlar merkezli tartışmalar, çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu devirde Osmanlı Devleti ile İnan'ın kendi iç ve dış problemlerinin yoğunluğunun yanında, birbirleriyle olan mücadeleleri de aralıksız olarak devam etmiştir. Aynı zamanda bu dönemin büyük güçlerinden olan İngiltere ve

* Doktora Adayı, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Malatya, Türkiye, ibrhmckr.2018@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9863-2510

Rusya'nın da işe karışmaları ve kendi çıkarları doğrultusunda arabulucu rolünü oynamaları sebebiyle iki devlet arasındaki anlaşmazlıklar daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştır.

Beş bölüm halinde hazırlanan eserin giriş kısmında Türk-İran ilişkilerinin tarihi süreci hakkında kısaca bilgi verildikten sonra hem Osmanlı Devleti ve hem de İran'daki konar-göçer aşiretlerin özelliklerine değinilmektedir. Bu bağlamda, önce Osmanlı Devleti'ndeki konar-göçer aşiretler, bunların ekonomik yapıları, yerli ahali ile aralarında mevcut olan anlaşmazlıklar aktarılmakta, ardından İran'daki konar-göçer aşiretlerin devlet sistemi içerisindeki konumları, sosyal yapıları ve devlet-aşiret ilişkisi anlatılmaktadır. Giriş kısmının sonunda, "Osmanlı-İran İlişkilerinde Aşiretler ve Sınırlar Sorununun Yansımaları" başlığı altında verilen şu bilgiler eserin geri kalanını özetler niteliktedir:

"Osmanlı-İran sınır boylarında bulunan konar-göçer aşiretlerin birbirlerine benzer yanlarından kaynaklanan ortak özellikleri, bunlara dayalı meselelerin süreklilik göstermesinin en önemli sebepleri arasındadır. Zira merkezi otoriteye bağlılığı kabul etmeyen, yerleşik hayattan uzak duran, nizami devlet sistemi ile uyumsuz konar-göçer aşiret grupları sorunlu hallerini her vakit devam ettirmişlerdir. Bu gruplar için en önemli mevkiler yaylak-kışlak bölgeleri olduğundan bu bölgelerin hangi devlet toprağı olduğu hususuna da dikkat göstermemişlerdir. Konar-göçer aşiretler yıl içerisindeki mevcut hareketlilikleri kapsamında başta asayiş olmak üzere huzursuzluk açısından yerli ahaliye eziyet etmekten de çekinmemişlerdir."

Eserin tamamı dikkate alındığında ele alınan konuların kronolojik sıraya uygun olarak sunulduğu görülmektedir. "XIX. Yüzyılın Başından Feth Ali Şah'ın Saltanatı Sonuna Kadar (1800-1834) Osmanlı-İran İlişkilerinde Aşiretler ve Sınırlar Meselesi" başlığıyla başlayan birinci bölümde, öncelikle her iki devletin o dönemdeki idarî durumları ve aşiretlerle ilgili tutumları ele alınmakta, ardından bu aşiretlerin çıkardığı sorunlar ve Rus tehdidi bağlamında Osmanlı ve İran'ın durumu anlatılmaktadır. Ardından yine aşiretler bağlamında sınır boylarındaki bazı idarecilerin çıkardığı sorunlar, 1821-1822 İran-Osmanlı Savaşı'nda aşiretlerin rolü, Tebriz valisi Veliahd Şehzâde Abbas Mirza'nın bu meselelerdeki tutumu etraflıca anlatılarak 1823 yılında imzalanan Erzurum Antlaşması hakkında bilgiler su-

nulmaktadır. Yapılan antlaşmaya rağmen sınırlar ve aşiretler meselesinde tam bir mutabakata varılamadığından, bu tarihten sonra her iki meselenin iki devlet arasında muhafaza ettiği sorunlu halin gelişmeleri geri kalan kı-sımda aktarılmaktadır.

Kronolojik sıraya uygun olarak bir sonraki bölüm, “Muhammed Şah Dö-nemi (1834-1848) Osmanlı-İran İlişkilerinde Aşiretler ve Sınırlar” adı al-tında devam etmektedir. Bu bölüm, aşiretler ve sınırlarda sürekli gerginliği tırmandıran meselelerin çözümü için başlatılan fakat Feth Ali Şah’ın ölü-mü sebebiyle kesintiye uğrayan -birinci bölümü sonunda değinilen- müza-kerelerin yeniden sürdürülmesiyle başlamaktadır. Bu müzakerelerde İran elçisi Mirza Cafer Han’ın aşiretler konusunda sürekli gündeme getirdiği İran’a aidiyet konusu geniş yer tutmuştur. Söz konusu aşiretler ise Celâlî ve Sebki aşiretleridir. Mirza Cafer Han’ın önemli rol oynadığı bu müza-kerelerden de bir sonuç çıkmamış, sınırlar ve aşiretler meselelerindeki so-runlu durum 1840 yılından itibaren de aynı şekilde devam etmiştir. Her iki devletin bilhassa aşiretleri kendi lehlerine kullandıkları iddiasıyla birbirini suçladığı ve sınırlarda bulunan bazı yerlerin kime ait olacağı konusundaki tartışmalara nihaî bir çözüm bulmak için 1843’te Erzurum’da bir konfe-rans yapılmıştır. 1847’ye kadar devam eden bu konferansta yapılan görüş-meler neticesinde ikinci Erzurum Antlaşması imzalanmıştır.

“Erzurum Antlaşması Sonrası Osmanlı-İran Arasında Sınır Tespit Komis-yonu Kurulması ve Sınırlarla İlgili Tartışmalar (1847-1850)” başlığında ele alınan üçüncü bölümün başında, 1847 tarihli Erzurum Antlaşması’nın içe-riği hakkında bilgi verilmektedir. Bu antlaşmada aşiretlerin durumları ele alınarak konar-göçer yaşam tarzları sebebiyle kışın İran, yazın ise Osmanlı topraklarına geçişleri esnasında çevreye ve yerleşik ahaliye verdikleri za-rarlardan hangi devletin ve ne şekilde mesul olacağı hususlar belirtilmiştir. Sınırlar meselesinde ise kesin bir şey söz konusu olmamış, konferanstan sonra bir sınırlar komisyonu kurularak bu komisyonun incelemeleri so-nucunda bir antlaşmaya varılması kararlaştırılmıştır. Sonrasında iki devlet arasında uzun zamandır devam eden ve bu dönemde de eksik olmayan sorunlara değinilmektedir. Bu sorunların belli başlı olanları, Van, Bayezid, Hakkari, Hoy, Revan, Süleymaniye vd. yerlerde konar-göçer yaşam tarzla-rını sürdüren aşiretlerin ve buralardaki yerel idarecilerin çıkardığı sorunlar, İran’ın aşiretleri sahiplenmek istemesi ve Osmanlı’nın buna karşı çıkarak bu görüşe zıt fikirler ileri sürmesidir. Bunun ardından, sınır tespit komis-

yonunun çalışmalarından söz edilerek Van, Hakkari ve Bayezid ile bunlara bağlı Abagây, Mahmudi ve İmadiye nahiyelerinin aşiretler ve sınırlar tartışmasındaki yerleri hakkında bilgiler verilmektedir.

“Sınır Müzakerelerinde Tartışmalı Aşiretler ve Yerler (1850-1852)” adını taşıyan dördüncü bölümde, adından da anlaşılacağı üzere genel olarak sorun çıkaran aşiretler ve bunların bulunduğu ve her iki devletin kendi sınırları içerisinde saydığı yerler hakkında bilgi verilmektedir. Bu bölümde en çok üzerinde durulan aşiret Şikâkî aşiretidir. İki devlet arasında sorunu yerler olan Mergever, Berdesûr, Tergever, Baradost, Somay ve Huder hakkında da bilgiler verilmektedir.

Beşinci ve son bölüm “Kırım Savaşı Öncesi Sınır Tespiti ve Aşiretler Sorunu İle İngiltere ve Rusya’nın İzlediği Politikanın Yansımaları (1850-1854)” başlığını taşımaktadır. Bu bölümün başında İngiltere ve Rusya’nın aşiretlerle ilgili siyasetlerine değinildikten sonra bu iki devletin, Osmanlı üzerinde baskı yaparak sorunların İran lehine çözümlenmesini istedikleri belirtilmektedir. Ardından İran’ın aşiretler ve sınır boylarındaki yerel beylerle alakalı politikası ele alınarak 1853-1856 yılları arasında meydana gelen Kırım Harbi’nin aşiretler ve sınırlar meselesine etkileri değerlendirilmektedir. Genel bilgilerin yer aldığı bu beş bölümün ardından sonuç, bibliyografya, haritaların yer aldığı ekler ve en son yazarın özgeçmişi yer almaktadır.

İnan Çalışmaları Dergisi (E-ISSN: 2651-4370)

Yayın Esasları ve Yazım Kuralları

a) Yayın Esasları

Yayınlanmış yazıların her türlü hakkı “İnan Çalışmaları Dergisi”ne aittir. Dergide yayınlanmış yazılardan kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Dergide yayımlanan makaleler başka bir yerde yayımlanamaz. Daha önce herhangi bir yerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere herhangi bir yere gönderilmiş çalışmalar dergide yayımlanmaz. Dergide Türkçe ve İngilizce dilinde makaleler yayımlanmaktadır. Yazarlar makalelerin telif hakkını telif formunu imzalayarak dergiye devreder. Dergi yazarlardan hiçbir aşamada hiçbir ücret talep etmemektedir. Dergimiz açık erişim politikasına sahip olup okuyuculardan da erişim için ücret talep etmemektedir.

Aşağıda belirtilen yazım kuralları ve şablona göre hazırlamış olduğunuz çalışmalarınızı dergiye göndermek için ilk önce ana sayfada bulunan “makale gönder” butonuna tıklamanız gerekmektedir. Daha sonra sistem size ait bir hesap açmak için yönlendirecektir. İstenilen bilgileri girdikten sonra hesabınız oluşturulacaktır. Hesabınız oluştuktan sonra çalışmanızı “Word” formatında sisteme yüklemeniz gerekmektedir. Eğer hali hazırda Dergipark’a üyeliğiniz varsa yeni bir hesap oluşturmaya gerek kalmadan çalışmanızı sisteme yükleyebilirsiniz.

b) Genel Kurallar

- 1) Dergiye gönderilen makaleler, atıf ve kaynakçalar dahil en az 6000 en fazla 9000 kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri ise en az 750 en fazla 1500 kelime olmalıdır.

- 2) Makalelerde 200-250 kelime arasında Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet için başlık Türkçe’de “Öz”, İngilizce’de “Abstract” şeklinde yazılmalıdır. Özetlere, her iki dilde de en az 5 adet anahtar kelime eklenmelidir.
- 3) Yazılar Times New Roman karakterinde, 12 punto yazı boyutu ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. İhtiyaç duyulduğunda kullanılan dipnotlar ise 10 punto yazı boyutu ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Makalenin İngilizce ve Türkçe ana başlığı 14 punto yazı boyutu ile yazılmalı diğer tüm alt başlıklar 12 punto ile yazılmalıdır. Makale başlığı ve Kaynakça başlığı ortalanarak yazılmalı geri kalan Tüm başlıklar sola yaslı şekilde olmalıdır. Paragraf başları da sola yaslı bir şekilde olmalı paragraf başlarında ayrıca girinti olmamalıdır.
- 4) Sayfa kenarları her dört taraf için de 2,5 cm olmalıdır.
- 5) Makale sonunda yararlanılan kaynaklar “Kaynakça” başlığı ile verilmelidir. İngilizce yazılan makaleler için “References” başlığı kullanılmalıdır. Kaynakça başlığı yeni bir sayfadan başlamalıdır.
- 6) Makale yazarlarının ORCID numaralarının bulunması zorunludur. Bu kural çok yazarlı makaleler için de geçerlidir. ORCID numarası hakkında daha fazla bilgi almak ve numaranızı edinmek için <https://orcid.org/> adresini ziyaret edebilirsiniz.
- 7) Makalelerde yazarın adı soyadı makale başlığının altına sola dayalı şekilde yazılır. Yazar ismine yıldızlı dipnot verilir ve dipnota yazarın unvanı, bağlı olduğu üniversite veya kuruluş, çalıştığı departman bilgisi, eposta adresi ve ORCID numarası yazılır. Çoklu yazarlarda bu işlem her bir yazar için ayrı ayrı yapılmalıdır ve yazar sırasına dipnot yıldız işareti artırılmalıdır.
- 8) Makalelerde başlıklar numaralandırılmalı ve ilk başlık “1. Giriş” başlığı olmalıdır. “1. Giriş” başlığından sonraki ana başlıklar numarayı takip etmelidir. Alt başlıklar için de 1.1., 1.2. gibi numaralandırma yapılmalıdır. Sonuç başlığı dahil olmak üzere bütün başlıkları numaralanmış olmalıdır.
- 9) Makale içinde kullandığınız tablo, şekil, fotoğraf vb. bütün materyalleriniz numaralandırılmalıdır. Örneğin; Tablo 1; Şekil 2 vb biçiminde materyalin üstünde sola dayalı şekilde bulunmalıdır. Bu ibarelerin bir alt satırına materyalin başlığı italik şekilde yazılmalıdır. Metin içinde

tablolarınıza atıfta bulunmanız gerekmektedir. Materyalin altına italik şekilde “Not.” yazılıp devamında kaynağı APA metin içi kuralına göre belirtmelisiniz. Kaynağı ayrıca kaynakçada da bulunmalıdır.

- 10) Her makalenin sonunda beyan bilgisi yer alır. Burada çalışma ile ilgili etik kurul kararı, mali destek, katılımcı rızası, çıkar çatışması ve telifle ilgili bilgilere yer verilir. Bu bilgiler makale gönderilirken verilmemeli, makale kabul edilirse mizanpaj aşamasında yazardan istenir.

İran Çalışmaları Dergisi 2021 yılı itibariyle APA 7. sürüm (American Psychological Association) referans sistemine geçmiştir

c) Yazım Kuralları

İran Çalışmaları Dergisi 2021 yılı itibariyle **APA (American Psychological Association) yazım** Stilinin en güncel hali olan **7. Sürüm** referans sistemine geçmiştir. Dergimiz bu kuralları herhangi bir değişiklik yapmadan olduğu gibi kabul etmiştir. Cilt 5 Sayı 1 itibariyle artık APA 7 kuralları geçerlidir.

Buna göre; atıflar APA stiline uygun olarak metin içinde gönderme şeklinde verilir ve makalelerde gerekmedikçe sayfa altı dipnot kullanılmaz. Sadece herhangi bir noktayı açıklama ihtiyacı hissedildiğinde sayfa altı dipnot kullanılabilir. Dipnotlarda yapılan atıflar da APA stili kurallarına uygun olarak verilmelidir.

APA 7 ile atıf verirken dikkat etmeniz gereken önemli ve güncel hususlar şunlardır:

- 1) Metin içinde gönderme yaparken üç ve daha çok yazarlı yayınlarda sadece birinci yazarın soyadı yazılmalıdır. Diğer yazarlar makalenin diline göre “et al.” veya “vd.” kısaltması ile belirtilir.

Örneğin; Baykal vd. (2014) veya (Baykal vd., 2014) şeklinde yazılmalıdır. İki yazarlı çalışmalarda iki yazarın da soyadı yazılır ve aralarına “&” simgesi konur. Örneğin; “(Yeşil & Dinler, 2020)” veya “Yeşil ve Dinler (2020)’e göre..” şeklinde olmalıdır.

- 2) Atıf vereceğiniz makalenin DOI numarası varsa kaynakçada mutlaka DOI’si verilmelidir. DOI verilirken “doi:” ifadesinin yazılması zorunluluğu kaldırılmıştır. DOI numarasının link şeklinde verilmesi gerekmektedir. DOI numarası yoksa erişim linki verilebilir.

- 3) Kaynakçada websitelerine yapılan atıflarda erişim tarihi ve ifadesi kaldırılmıştır. Erişim tarihi sadece gerektiği durumlarda verilebilir.
- 4) Güncel versiyonda yayınların basım yeri kaynakçadan çıkarılmıştır. Kaynakçada basım yerinin yazılması gerekmemektedir. Yayınevinin adının yazılması yeterlidir.
- 5) Kaynakçada çok yazarlı çalışmaların yazarları 20 kişiye kadar yazılmalıdır. 21. Yazardan sonrası “vd.” şeklinde belirtilmelidir.
- 6) Atıf verilen çalışmaların bazı bilgilerine ulaşılamayabilir. Örneğin dergilerin cilt numarası veya sayısı tespit edilemeyebilir. Bu durumlarda kaynakçada bu bilgiler hariç bütün bilgiler girilmelidir

Temel kaynaklar APA 7’ye göre metin içinde ve kaynakçada şöyle gösterilir:

ÖNEMLİ HATIRLATMA: Metin içi göndermelerde yararlanılan kaynağın **belli bir sayfasından faydalanılmışsa sayfa numarası mutlaka belirtilmelidir.** Websitesi gibi sayfa numarası olmayan kaynaklarda paragraf numarası verilmelidir. Sayfa numarasının belirtilmediği durumlarda kaynağın tümüne atıf verilebilir bu durumda eserin tümüne atıf yapıldığı anlaşılacaktır. Tüm kaynaklar için bu geçerlidir. Örneklerde sayfa numarasının yazılı olmaması sayfa numarası yazılmayacağı anlamına gelmemektedir.

Örneğin;

Parantez içi gösterimi: (Akdoğan, 2018, s. 18)

Metin içi gösterimi: Akdoğan (2018, s. 18-19)’a göre

Parantez içi gösterimi: (Küpeli, 2019, parag. 10)

Metin içi gösterimi: Küpeli (2019, parag. 10)

Tek Yazarlı Kitap

Kitap ismi italik ve **küçük harflerle** verilmelidir (Sadece **ilk harfi büyük** olmalıdır). Kitap isminin ardından yayınevi düz ve büyük harfle başlayacak şekilde verilmelidir. Ayrıca sadece yayınevinin adı yazılmalıdır. Yayın yeri verilmemelidir. Kitap, rapor, v.b. süresi yayınlarda yazar(lar), yayın tarihi, yayının adı, varsa baskı sayısı ve yayıncıya yer verilmeli; yayıncının bulunduğu şehir ve ülke bilgisi verilmemelidir.

Balcı, A. (2017). *Türkiye dış politikası ilkeler, aktörler ve uygulamalar* (2. bs.). Alfa Yayınevi.

Parantez içi gösterimi: (Balcı, 2017, s. 20)

Metin içi gösterimi: Balcı (2017, s. 20)'ya göre...

Sapolsky, R. M. (2017). *Behave: The biology of humans at our best and worst*. Penguin Books.

Parantez içi gösterimi: (Sapolsky, 2017, s. 5)

Metin içi gösterimi: Sapolsky (2017, s. 5)'e göre...

İki Yazarlı Kitap:

Svendsen, S., & Løber, L. (2020). *The big picture/Academic writing: The one-hour guide* (3. dijital bs.). Hans Reitzel Forlag. <https://thebigpicture-academicwriting.digi.hansreitzel.dk/>

Parantez içi gösterimi: (Svendsen & Løber, 2020, s. 14)

Metin içi gösterimi: Svendsen ve Løber (2020, s. 14)'e göre...

Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kitap:

Sadece ilk yazarın soyadı ve sonrasında “vd.” ifadesi kullanılmalıdır.

Balcı, A., Turan, Y., Kardaş, T., & Ediz İ. (2019). İmparatorluğun Savaş Kararı: Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına Neden Girdi. Kadim Yayınları.

Parantez içi gösterimi: (Balcı vd., 2020, s.20)

Metin içi gösterimi: Balcı vd. (2020, s. 20) çalışmalarında ...

Editörlü Kitap:

Torino, G. C., Rivera, D. P., Capodilupo, C. M., Nadal, K. L., & Sue, D. W. (Ed.). (2019). *Microaggression theory: Influence and implications*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119466642>

Parantez içi gösterimi: (Torino vd., 2019, s. 15)

Metin içi gösterimi: Torino vd., (2019, s. 15) 'ne göre...

Çeviri kitap:

Yabancı dilden Türkçe'ye çevrilmiş bir esere atıf verilirken yalnızca eserin orijinal dildeki yazarına atıf verilir (çevirmene atıf verilmez). Çevirmen bilgisi sadece Kaynakça'da yer alır. İsimin baş harfi nokta ardından soy isim yazılır.

Fromkin D. (2013). *Barışa son veren barış? Modern Ortadoğu nasıl yaratıldı.* (Çev. M. Harmancı). Epsilon Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi, 1989)

Parantez içi gösterimi: (Fromkin, 2013, s.20)

Metin içi gösterimi: Fromkin (2013, s.20)'e göre...

Plato (1989). *Symposium* (A. Nehamas & P. Woodruff, Trans.). Hackett Publishing Company. (Original work published ca. 385-378 BCE)

Parantez içi gösterimi: (Plato, 1989, s. 30)

Metin içi gösterimi: Plato (1989, s. 30)'ya göre...

Makale

Makalelerde makale ismi küçük harflerle düz yazılmalı; dergi ismi büyük harfle başlayıp italik şekilde yazılmalıdır. Dergi cilt sayısı italik ancak sayı numarası parantez içinde düz olmalıdır.

Grady, J. S., Her, M., Moreno, G., Perez, C., & Yelinek, J. (2019). Emotions in storybooks: A comparison of storybooks that represent ethnic and racial groups in the United States. *Psychology of Popular Media Culture, 8*(3), 207–217. <https://doi.org/10.1037/ppm0000185>

Parantez içi gösterimi: (Grady vd., 2019)

Metin içi gösterimi: Grady vd. (2019) 'e göre...

Cilt numarası olmayan dergideki makale:

Stegmeir, M. (2016). Climate change: New discipline practices promote college access. *The Journal of College Admission, (231)*, 44–47. https://www.nxtbook.com/ygsreprints/NACAC/nacac_jca_spring2016/#/46

Parantez içi gösterimi: (Steigmeir, 2016, s.1 0)

Metin içi gösterimi: Steigmeir (2016, s. 10) 'e göre...

Sayı numarası olmayan dergideki makale:

Sanchiz, M., Chevalier, A., & Amadiou, F. (2017). How do older and young adults start searching for information? Impact of age, domain knowledge and problem complexity on the different steps of information searching. *Computers in Human Behavior*, 72, 67–78. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.02.038>

Parantez içi gösterimi: (Sanchiz vd., 2017, s. 23)

Metin içi gösterimi: Sanchiz vd. (2017, s. 23) 'e göre...

Makale numarası veya sayfa sayısı bulunmayan makale:

Butler, J. (2017). Where access meets multimodality: The case of ASL music videos. *Kairos: A Journal of Rhetoric, Technology, and Pedagogy*, 21(1). <http://technorhetoric.net/21.1/topoi/butler/index.html>

Parantez içi gösterimi: (Butler, 2017, s. 5)

Metin içi gösterimi: Butler (2017, s. 5) 'e göre...

Yayımlanmamış Tezler:

Harris, L. (2014). *Instructional leadership perceptions and practices of elementary school leaders* [Yayımlanmamış doktora tezi]. University of Virginia.

Parantez içi gösterimi: (Harris, 2014, s. 140)

Metin içi gösterimi: Harris (2014, s. 140) 'e göre...

İnternet Kaynakları

-Eğer yazar ve yayın tarihi belliyse, soy isim ve yıl;

(Dinler, 2017)

-Yazar belli değilse “internet sitesinin adı” ve yıl;

(Aljezeera, 2014)

-Yazar ve yayın tarihi belli değilse site adı ve tarih yok” anlamına gelen “t.y ifadesi kullanılmalı (İnternet Sitesinin Adı, t.y.) şeklinde yapılmalı ve erişim adresi kaynakçada verilmelidir.

Gazete haberleri:

Carey, B. (2019, Mart 22). Can we get better at forgetting? *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/03/22/health/memory-forgetting-psychology.html>

Parantez içi gösterimi: (Carey, 2019)

Metin içi gösterimi: Carey (2019) ‘e göre...

Websitesi kaynağı:

Ouellette, J. (2019, Kasım 15). Physicists capture first footage of quantum knots unraveling in superfluid. *Ars Technica*. <https://arstechnica.com/science/2019/11/study-you-can-tie-a-quantum-knot-in-a-superfluid-but-it-will-soon-untie-itself/>

Parantez içi gösterimi: (Ouellette, 2019)

Metin içi gösterimi: Ouellette (2019) ‘e göre...

Websitesi kaynağı (yazarı belli olmayan)

Al Jazeera. (2021, Ocak 20). *Biden signs orders to end ‘Muslim ban’, rejoin climate deal, WHO*. <https://www.aljazeera.com/news/2021/1/21/biden-signs-orders-nix-muslim-ban-rejoin-paris-climate-accord>

Aynı soyadlı yazarlar

Kaynakçada iki veya daha fazla aynı soyada sahip yazar varsa künyede ilk sırada geçen yazarların adının ilk harfi yıllar farklı olsa bile tüm göndermelerde kullanılır.

Kaynakça

Romer, D. (2006). *Advanced macroeconomics* (3rd ed.). McGraw-Hill.

Romer, P. (1993). Idea gaps and object gaps in economic development. *Journal of Monetary Economics*. 32(3), 543-573. [https://doi.org/1.1016/0304-3932\(93\)90029-F](https://doi.org/1.1016/0304-3932(93)90029-F)

Metin içi gösterimi: D. Romer (2016) ve P. Romer (1993) çalışmalarında bahsedildiği gibi ...

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması

Aynı parantez içerisinde birden fazla gönderme yapılması durumunda sıralama ilk yazarın soyadına göre alfabetik olmalı ve noktalı virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Akdoğan, 2018; Dinle & Yeşil, 2021; Baykal, 2020; Küpeli, 2003)

Aynı yazara ait farklı çalışmalar aynı parantezde verilecekse, geçmişten güncele yıl sırası takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir kez yazılır.

Örnek: (Yeşil, 2007, 2015; Akdoğan, 2006)

Farklı türdeki çalışmalara nasıl atıf verilebileceğine APA'nın websitesinden ulaşılabilir. <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>

Yaptığınız atıfların buradaki kurallara göre verildiğinden emin olunuz.

Ayrıca kamuya açık olan Purdue Üniversitesi'nin Yazma Laboratuvarı'nın bu konudaki detaylı örnek ve açıklamalarından da faydalanılabilir. https://owl.purdue.edu/owl/research_and_citation/apa_style/apa_formatting_and_style_guide/in_text_citations_the_basics.html

İngilizce makaleler için hiçbir değişiklik yapılmamıştır. Fakat Türkçe makaleler için bazı temel ifadelerin Türkçeleştirilmesi gerekmektedir. Aşağıdaki kurallar dergimize Türkçe gönderilen makaleler için geçerlidir.

Dergimize gönderilmiş Türkçe makaleler için kısaltmalar şu şekildedir:

- 1) Tek sayfaları ifade “p.” (page/sayfa) kısaltması “s.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Örneğin; (Baykal vd., 2014, s. 19)
- 2) Çoklu sayfaları ifade eden “pp.” (page/sayfa) kısaltması “s.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Fakat sayfa numaraları arasına “-“ işareti konulmalıdır. Örneğin; (Baykal vd., 2014, s. 19-20)
- 3) Çok yazarlı çalışmalarda geriye kalan yazarları göstermek için kullanılan “et al.” kısaltması “vd.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 4) “&” simgesinin kullanıldığı yerlerde bu sembol aynı şekilde kullanılmaya devam edilmelidir. Sadece metin içi göndermede bu sembol yerine “ve” yazılır.

Örneğin;

Parantez içi gösterimi: (Dinler & Balcı, 2020)

Metin içi gösterimi: Dinler ve Balcı (2020) ‘ya göre...

- 5) Editör ve editörler kelimelerinin kısaltması olan “Ed.” ve “Eds.” kısaltmaları “Ed.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir
- 6) “Basım” anlamına gelen “edition” kelimesinin kısaltması olan “ed.” “bs.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Ayrıca “1st ed.”, “2nd ed.” gibi basıkı numarasını belirten rakamlar da “1. bs.”, “2. bs.” şeklinde kullanılmalıdır.
- 7) “Ayrıca bakınız” anlamına gelen “see also” ifadesi “ayrıca bknz.” şeklinde; bakınız anlamındaki “see” ifadesi ise “bknz.” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 8) Tezler için kullanılan “Unpublished doctoral dissertation”, “Doctoral dissertation” ifadeleri “yayımlanmamış doktora tezi”, “Doktora tezi” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.
- 9) Ayların adları birebir çeviri şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Örneğin; “January” “Ocak” “February” “Şubat” gibi.
- 10) “Note” ifadesi “Not” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.

- 11) Çevirmen anlamına gelen Translator kelimesinin kısaltması olan “Trans.,” “Çev.” olarak Türkçeleştirilmiştir.
- 12) Paragraf anlamına gelen “parag.” kısaltması aynı şekilde korunmuştur.

Dergimize gönderilen Türkçe makalelerde yazım ve imla bütünlüğünü sağlamak için aşağıdaki dilbilgisi kurallarına dikkat edilmelidir.

- 1) Arapça isimler okunuşları dikkate alınarak Türkçe imlâ ile yazılmalıdır. Örneğin “Mahmud” ismi “Mahmoud” şeklinde değil “Mahmud” biçiminde yazılmalıdır. Ancak bir ismin Türkçe imlası bilinemiyorsa İngilizce yazılışları kullanılabilir. Aynı isim için hem Türkçe hem de İngilizce imlâ kullanılmamalıdır.
- 2) Metin içi göndermelerde ve kaynakçada yer alan Arapça isimler alındıkları kaynakta nasıl yazıldıysa o şekilde muhafaza edilmelidir.
- 3) “el” takısı —paragraf başında olsa da— küçük harfle yazılmalıdır. “bin” ve “binti”nin de ilk harfi küçük yazılmalıdır. “el” takısından sonra “-“ (tire) işareti bitişik yazılarak kullanılmalı. Örnek: el-Sabah
- 4) Göndermelerde veya kaynakçada dergi ve gazete isimleri için ortak bir tercih kullanılmalıdır. Mesela “Voice of America”, “Voice of America News”, “VOA News”, “voanews.com” örneğinde olduğu gibi 4 farklı biçim kullanılmamalı; biri tercih edilip bütün metin boyunca onun kullanılması gerekmektedir.

THE JOURNAL OF
IRANIAN STUDIES
İRAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ

CİLT: 6 SAYI: 1 2022 / VOL: 6 NO: 1 2022
E-ISSN: 2651-4370

Bilgehan Alagöz & Rahimullah Farzam

Iran's Look to the East Policy in the Framework of Bounded Rationality Model

Şemsettin Çelik

Efforts to Improve the Transit Trade in Iran in the Republic Period (1923-1950)

Eralp Yaşar Azap

Analysis of a Deep Crisis in the Ottoman-Iran Relationship in the 19th Century: The Issue of Merchant Goods and Debt

Kalliope Pavli

Gears in Motion Towards the Iranian Revolution

Seçil Özdemir

Iran-Iraq War: The Employment of Chemical Weapons

Gürkan Biçen & Muammer İskenderoğlu

The Quality of Justice of Waliye Faqih in Twelver Shi'ism

